

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1999

A TARTALOMBÓL

Ács Pál: Jeruzsálem pusztulása (Pázmány és Josephus Flavius)
Nyilasy Balázs: Irányzatok a 19. század második felének Arany-recepciójában
Fried István: Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből

*

Gömöri György: Újabb adalékok az angliai és a hollandiai Zrínyi-recepcióhoz
Fried Ilona: A „fiumáner” dallam (Antonio Widmar – Vidmar Antal a kultúrában és a politikában)

*

Zemplényi Ferenc: A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban (Vázlat)
Szentmártoni Szabó Géza: Balassi kötetkompozíciójának rejtelmei
Németh S. Katalin: Balassi János epicédiumáról
Ślaski, Jan: Balassi Bálint és a lengyelek
Hargittay Emil: A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése

*

Fórizs Gergely: A méh románc (Arany János virágfájdalma)
Hajdu Péter: Történetek metaforikus interakciója (Mikszáth Kálmán: *Galamb a kalitkában*)

*

Bánfi Szilvia: Az 1577-es szikszói csatát megéneklő ismeretlen krónikás ének

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1999. CIII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG	
Szörényi László főszerkesztő	<p>Ács Pál: Jeruzsálem pusztulása (Pázmány és Josephus Flavius) 551</p> <p>Nyilasy Balázs: Irányzatok a 19. század második felének Arany-recepciójában 561</p> <p>Fried István: Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből 584</p>
Kecskeméti Gábor felelős szerkesztő	<p>Kisebb közlemények</p> <p>Gömöri György: Újabb adalékok az angliai és a hollandiai Zrínyi-recepcióhoz 598</p> <p>Alt Krisztián: <i>A vidám természetű poéta és Az én Poézisom természete</i> (Két Csokonai-vers összevetése) 606</p> <p>Fried Ilona: A „líumáner” dallam (Antonio Widmar – Vidmar Antal a kultúrában és a politikában) 612</p>
Balázs Mihály	
Bíró Ferenc	
Bitskey István	
Dávidházi Péter	
Erdődy Edit	
Kőszeghy Péter	
Kulcsár Péter	
Tverdota György	
Vizkelety András	
*	
Császtvay Tünde technikai szerkesztő	<p>Műhely</p> <p>Zemplényi Ferenc: A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban (Vázlat) 626</p> <p>Szenimártoni Szabó Géza: Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek 635</p> <p>Németh S. Katalin: Balassi János epicédiumáról 647</p> <p>Slaski, Jan: Balassi Bálint és a lengyelek 655</p> <p>Hargittay Emil: A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése 661</p> <p>Bencze Balázs: Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben 666</p> <p>Műelemzés</p> <p>Förizs Gergely: <i>A méh románc</i>a (Arany János virágfájdalma) 671</p> <p>Hajdu Péter: Történetek metaforikus interakciója (Mikszáth Kálmán: <i>Galamb a kalitkában</i>) 688</p> <p>Adattár</p> <p>Bánfi Szilvia: Az 1577-es szikszói csatát megéneklő ismeretlen krónikás ének 711</p> <p>Szemle</p> <p>Bencze Imre: Magyar István sárvári prédikátor élete és munkái (<i>Keisz Ágoston</i>) 727</p> <p>Eötvös József könyvtára (<i>Boronkai Szabolcs</i>) 732</p> <p>Bényei Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi (<i>Rózsafalvi Zsuzsanna</i>) 734</p> <p>Dömötör Ákos: Hősök és vértanúk: Tari Lujza: Magyarország nagy vitézség; Vajkai Aurél: 1848 emlékei a népi díszítőművészetben (<i>Kerényi Ferenc</i>) 737</p> <p>Kelemen István: Várad színésze (<i>Darvay Nagy Adrienne</i>) 739</p> <p>Nagy Sz. Péter: Hatvany Lajos (<i>Sánta Gábor</i>) 743</p> <p>Ferencz Győző: A költészet mechanikája (<i>Petrőczy Éva</i>) 746</p> <p>Krónika</p> <p>Botta István (1918–1999) (<i>Szabó András</i>) 749</p> <p>Szilágyi Péter (1921–1999) (<i>Kilián István</i>) 750</p> <p>Tasi József (1939–1999) (<i>Lengyel András</i>) 751</p> <p>Vajda György Mihály nyolcvanöt éves (<i>Kürtösi Katalin</i>) 754</p> <p>A hetvenéves Fenyő István köszöntésére (<i>Kerényi Ferenc</i>) 755</p> <p>Kókay György hetvenéves (<i>Kecskés András</i>) 756</p> <p>Szili József hetvenéves (<i>Veres András</i>) 758</p> <p>Intézeti hírek (1999. január 1.–december 31.) 760</p>
SZERKESZTŐSÉG 1118 Budapest Ménesi út 11–13. Internet címünk: http://www.iti.mta.hu/~itk/ Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu	

JERUZSÁLEM PUSZTULÁSA

Pázmány és Josephus Flavius

A katolikus egyház a pünkösd utáni 9. vasárnapon hagyományosan megemlékezik Jeruzsálem i. sz. 70-ben történt lerombolásáról.¹ Ismeretes, hogy Pázmány Péter e napra rendelt prédikációja „Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról”² – voltaképpen Josephus Flavius-adaptáció.³

Pázmány a prédikáció műfaji keretei között kerek elbeszélést ad elő. Nem a szentbeszédekben megszokott prédikációs exemplum ez,⁴ nem pusztán az argumentáció része, nem is retorikai díszítőelem. Nem valamely erkölcsi dörgedelem megtámogatására szolgáló történeti érv, hanem egy irodalmi eszközökkel kifejtett történelmi gondolat.⁵ Ebben a nembn egyedülálló elbeszélés ez a tíz főlő terjedelmű beszéd a prédikációskötet szövegtengerében.

Súlyos és mély értelmű mondandóját Pázmány egy teljes prédikáción átvetett nagyszabású allegóriában kívánja kifejezni.⁶

Jeruzsálem pusztulását Pázmány egy történelmi világkorszak *tragikus* lezárásaként értelmezi. Pázmány sorra veszi a pusztulás borzalmaait „Zsidó József” írása szerint. A négy éve tartó Róma-ellenes háború végén, a 70. év húsvétján Titus, a római hadvezér ostromgyűrűbe fogta Jeruzsálemet: „Tömve teli volt a város minden országokból össze gyűlt zsidósággal.” Az ostromlott lázadók pártokra szakadtak, raboltak, gyilkoltak, s felégették a városban felhalmozott élelmiszertartalékokat. „Így bérekesztetvén a zsidók hamar éhezni kezdének..., a metélt széna csemege volt..., a kamora-széken nyalakodtak, a száraz tehénganéjt kedves falatúl ették”. Egy Mária nevű „nemes, értékes asszony... szerelmes fiát megfőzé”, s azzal kínálta a pecsenyeszagra odagyűlő rablókat. Hegyekben

¹ Anselm SCHOTT, *Das Messebuch der heiligen Kirche*, Freiburg–Basel–Wien, 1966, 516–519.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliumokról predikációk*, Nagyszombat, 1768, 867–878.

³ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910; Josephus Flavius latin fordításairól és átdolgozásairól lásd BORZSÁK István, *Jeruzsálem veszedelme; Josephus doctor* = B. I., *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, Bp., 1960, 183–214; *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1988, 425.

⁴ BENEDEK Katalin, *A prédikációs exemplum a régi magyar irodalomban = A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639)*, kiad. VEHMAS Marja, BENEDEK Katalin, Bp., 1988 (*Magyar Népmese-katalógus*, 7/B), 23.

⁵ Az exordium, a narratio, a propositio, a két részre osztott prédikáció és a conclusio ugyanazt a témát dolgozzák fel, melyet Pázmány a címben megjelölt.

⁶ Vö. Peter BIETENHOLZ, *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden–New York–Köln, 1994 (Brill’s Studies in Intellectual History, 59), 1–20.

álltak a holtak, az élők pedig egyre-másra átszökdöstek az ellenséghez, s lenyelt aranyait „egyenként ganéjokból” szedegették – ez sokak pusztulásához vezetett. Őthavi ostrom után végül elesett a város, s a templom porig égett: „noha Titus minden tehetségével igyekezett a tűzoltásra, de ellene nem állhata Istennek”.⁷

Pázmány szerint ezzel a zsidók nemzeti, történeti léte befejeződött: „Nemcsak elromlott a Kristus vérében mosdott háladatlan város, hanem úgy romlott, hogy amint eddig ezer és közel hétszáz esztendő forgásában soha meg nem építettett, úgy ezután is... soha város nem leszen, soha meg nem épül..., a város és templom pusztasága... világ végéig marad, mert semmi erő azt soha fel nem építheti.”⁸ Ebből a nemzethalálból nincs feltámadás: „olyanokká lettek, mint amaz átkozott fügefafa, melyről azt mondotta Kristus, hogy soha, örökké azon gyümölcs nem terem”.⁹

Prófétai jóslatok sokasága teljeseedik be ezáltal. De nemcsak Ézsaiás, Dániel, Jeremiás és maga Krisztus látták előre a végső napok borzalmait. Josephus Flavius tanúsága szerint „a szállás előtt egész esztendeig Jeruzsálem felett tüzes kard látszott. Hűsvét napján éjszaka olly fényesség volt fél óráig a templom és oltár körül, mint nappal... Fényes nappal az egen szekerek és roppant seregek látszottak a város körül. A papok pünkösdi napján virradta előtt a templomba menvén nagy indulást hallottak a Szentegyházban, ilyen szózáttal...: jertek, költözzünk ki innen; mellyel jelentetett, hogy az őrzőangyalok, sőt, Isten őmaga veszni hagyák a Templomot. Egy Jézus nevű közember a város szállása előtt utcákról utcákra járván csak azt kiáltotta..., Jaj Jeruzsálemnek”. A jajveszékelést hét évig nem hagyta abba – ekkor ezt kiáltotta: „jaj immár nekem is; azon szó közben a római vitézekről behajított kő agyonütötte”.¹⁰

Pázmány szerint a pusztulás iszonyú, de mindez mégsem a történelmet alakító, boszszuálló Isten megmászhatatlan tervének része. „Nem cselekszi ezt a nagy irgalmú Isten. Azt akarja, hogy senki el ne vesszen, hanem mindnyájan üdvösségre jussanak.”¹¹ A zsidók is elkerülhették volna végzetüket, ha megismerték volna Szabadítójukat: „a fecske és golya eszébe veszi a tavasz közel voltát, de a zsidók nem ismerték a messiás látogatását”.¹² Nem negyven nap türelmi időt kaptak, mint egykor Ninive, hanem negyven évet. A vízőzön, az asszír hódítás, a babiloni fogság mind-mind elkerülhető lett volna. Jeruzsálem utolsó romlása sem következett volna be, ha a zsidók felismerték és elfogadták volna Jézus Krisztust.¹³

Pázmány előtt már sokszor, sokan elmesélték ugyanezt a történetet, s nem ritkán vontak le belőle hasonló tanulságot. Sem az elbeszélésmód, sem az interpretáció nem mond-

⁷ PÁZMÁNY, *i. m.*, 870–871; vö. JOSEPHUS FLAVIUS, *A zsidó háború*, ford. RÉVAY József, Bp., 1964⁵, V/2–VI/4.

⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 873.

⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 877.

¹⁰ PÁZMÁNY, *i. m.*, 870; JOSEPHUS, *i. m.*, VI/5.

¹¹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 868.

¹² PÁZMÁNY, *i. m.*, 875.

¹³ PÁZMÁNY, *i. m.*, 868.

ható eredetinek. A 17. század első harmadában, Magyarországon mégis mindez sajátosan új jelentéstartalmat hordozott. Az újszerű gondolatok főként a bűn és bűnhődés kérdés-körében és e problematika apokaliptikus értelmezésében mutatkoznak meg.

Többen rámutattak már arra, hogy ebben a prédikációjában Pázmány az elmúlt 16. század reformátorainak kedvelt paraboláját, a „magyar–zsidó történelmi sorspárhuzamot”¹⁴ eleveníti föl: „És hogy messze ne nézzünk, a mi édes hazánk szebb és jobb része rabságra jutott, tősgyökeres, nagy, úri és régi nemes nemzetségek a föld színéről eltöröltek, a nyomorúlt község nagy részre pogány igájában nyomorog, a hátramaradott kevés nemesség óránként fejére várja a sujkot..., ha a zsidóknak nem kedvezett Isten, néked sem kedvez, akar ki légy, ha a zsidók vétkeit követed, a zsidók romlását szenveded.”¹⁵

Borzsák István szerint az a helyzetkép, melyet Jeruzsálem pusztulása kapcsán már Bornemisza Péter is lefestett a töröktől szorongatott Magyarországról, voltaképpen a költő Zrínyiig elevenen él, jóllehet a reformáció első nemzedékei nem fogalmazzák meg egyértelműen a törökkel szembeni fegyveres ellenállás szükségességét.¹⁶ Bitskey István később több tanulmányában is hivatkozik Borzsák Bornemisza-könyvére, s Pázmány Jeruzsálem-prédikációját Zrínyi „interkonfesszionális” (felkezesetek közötti), törökellenes nemzeti programjával állítja párhuzamba.¹⁷ Pázmány „interkonfesszionalizmusa” Bitskey szerint különösen ebben a prédikációban mutatkozik meg, melyben a „protestáns történetfelfogásnak azokat az elemeit, amelyek Magyarország sorsának bemutatását szolgálták..., ugyanúgy fejtette ki, mint felekezeti vitapartnerei”.¹⁸

Nehéz megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Pázmány sorai „ugyanazt a helyzetképet vázolják fel, amelyet a wittenbergi történetiszemlélet fogalmazott meg néhány évtizeddel korábban”, s ily módon húzhatnánk „gondolati ívet” Farkas Andrástól Pázmányon át Zrínyiig.¹⁹ Az argumentáció nagyfokú azonosságából ugyanis nem következtethetünk a mondandó lényegének azonosságára. Pázmány allegorikus helyzetértékelése szöges el-
lentéte a wittenbergi protestáns történetiszemléletnek.

Bornemisza Péter a *Postillák* IV. részében,²⁰ valamint a *Foliopostillában*²¹ már Pázmányhoz hasonló részletességgel feldolgozta a *Bellum Judaicum* vonatkozó fejezeteit. Borzsák István elemzéséből kitűnik, hogy Bornemisza szerint Jeruzsálem, egyszersmind Magyarország romlását főként a „rőttenetes és iszonyú vétkek” okozták: „Az vének elbolondulának, az ifjak ellatródának, ki miatt ím országunk is úgy kezde járni, mint

¹⁴ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 315; KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1961, 76–82.

¹⁵ PÁZMÁNY, i. m., 877.

¹⁶ BORZSÁK, i. m., 200.

¹⁷ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 67–68; Uő., *Pázmány és Zrínyi* = R. Várkonyi Ágnes-emlékkönyv, szerk. TUSOR Péter, Bp., 1998, 320–332.

¹⁸ BITSKEY, i. m., 1998, 330.

¹⁹ BITSKEY, i. m., 1998, 329.

²⁰ RMNy I, 422.

²¹ RMNy I, 541.

zsidóság.”²² Jeruzsálem pusztulása más protestáns prédikációkban is gyakran szerepel prédikációs exemplumként.²³ Károlyi Gáspár *Két könyvében* – Melancthon nyomán – a bálványimádás bűnének büntetéseként magyarázza Jeruzsálem és a magyarok vesztét.²⁴ Magyar István szintén felsorolja Jeruzsálem romlásának főbb epizódjait, s figyelmeztet, hogy mindez „tükörül romlásunknak nevededéséről való emlékezet volna”.²⁵ Jól ismertek a téma verses feldolgozásai is. Szilády Áron már 1896-ban figyelmeztetett arra, hogy ezeket a verseket érdemes lenne összevetni Pázmány prédikációjával.²⁶ Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* szóló énekébe építi be Jeruzsálem veszedelmét,²⁷ Madai Mihály és Csegedi András pedig Josephus Flavius latin átdolgozása alapján külön versezetben éneklük meg *Jeruzsálem pusztulását*.²⁸ Az aktualizálás ezekből a feldolgozásokból sem hiányozhat: „Megtetszik rajtok [értsd: a zsidókon] Istennek haragja, / Itéletig ő nagy bosszúállása, / Az bűn ellen való ő nagy haragja, / Fertelmes életért bosszúállása.”²⁹

A *Szigeti veszedelem* „alapeszmejének forrásairól” szólva Klaniczay Tibor már összevetette Pázmány Péter és a 16. századi reformátorok helyzetértékelését az ország romlásának okairól. Megállapította, hogy a protestánsok a „bálványozás” és keresztényüldözés mellett a túrhetetlen mértéket öltő közbűnökben látták Isten haragjának eredetét. Ezzel szemben Pázmány kizárólag az eretnekség, vagyis a protestantizmus terjedésében jelölte meg az isteni bosszú okát.³⁰

Pázmány Péter tehát úgy forgatja az Isten ostorát, hogy az lehetőleg legnagyobbat a protestánsokon csattanjon. Már Magyar István ellen írt „harcoló könyvében” szembeállt a protestáns színezetű, jöllehet a protestantizmusnál jóval régebbi „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” gondolattal.³¹ Szokása szerint vitapartnerének érveit saját javára fordította: „Hogy pedig nem mi, hanem ti légyetek nagyobb okai [értsd: az ország pusztulásának], az ti újonnan toldozott-foldozott, sok régen kárhoztatott eretnekségekből összevetataroztatott vallásokkal, mely (mint az viperakígyófiakról szokták mondani) megemészti azokat, akik őtet szülték és tartották, igen könnyű megmutatnunk. Mert ez az Istennek ostora avagy az egyéb rendbéli bűnökért vettetett mireánk, avagy az hit dolgai-

²² BORZSÁK, i. m., 200.

²³ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 36. sz. (Folklór Archivum, 19).

²⁴ Károlyi Gáspár, *a gönci prédikátor*, kiad. SZABÓ András, Bp., 1984, 64–66.

²⁵ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602), kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., 1911 (Régi Magyar Könyvtár, 27), 161–162.

²⁶ RMKT XVI/6, 364.

²⁷ Balassi Bálint és a 16. század költői, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1979 (Magyar Remekírók), I, 393–394.

²⁸ RMKT XVI/6, 33. jegyzetek: 295–296; 153–187, jegyzetek: 345–364.

²⁹ *Uo.*, 183.

³⁰ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 102; vö. TUROCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól: Forrástanulmány Magyar István könyvéről* = T.-T. J., *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp., 1961, I, 152–155. – Magyar István kapcsolódik a törökkérdés lutheri–melancthoni felfogásához, de az apokaliptikus felfogást már elveti. Lásd MAKKAJ László utószavát Magyar új kiadásához: Bp., 1979, 193.

³¹ ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991; FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 39(1997), 1–49.

ban való tévelygésért... Tagadhatatlan dolog, hogy mióta ti ez világra hoztátok az új tudományt..., azóta felnyitatték az emberek szeme minden gonosszágra és istentelenségre... Isten ostorit is ti gyümölcsötöknek nevezhetjük.”³²

A *Felelet* logikája egyúttal a Jeruzsálem-prédikáció logikája is. „Vajon mi volt oka a zsidók romlásának? Szent Pál világos szöveggel két okát adja annak. Első: a hitetlenség..., második a jóság fogyatkozása”.³³ A két ok között ezúttal is ok-okozati összefüggés van: „Mert ahol az igaz hit virágzik, ott állandó a birodalom, ahol pedig a hamis tévelygés elnyomja az igazságot, veszedelem követi az országot.”³⁴ A fő ok tehát a hitetlenség, ebből ered a jóság megfogyatkozása. Márpedig láthattuk, hogy ez a közkeletű protestáns felfogásnak éppen a fordítottja. Hargittay Emil nagyon sok hasonló okfejtést gyűjtött össze Pázmány írásaiból.³⁵ Látni fogjuk, hogy ez az érvrendszer akár Josephus Flaviustól is eredeztethető.

A kardinális visszafogottabban polemizál a prédikációkban, mint például a *Kalauzban*³⁶ – ezt maga is nyíltan kimondja³⁷ –, ez azonban csak műfaj- és stílusváltást jelent, szó sincs arról, hogy jótányi engedményt tenne a protestantizmus eszméinek, még akkor sem, ha ezek a nemzeti lét nagy kérdéseivel függenek össze.³⁸ A küzdelem nem szünetel, csak a harc formája változik. Pázmány nem fogadja el az „Isten ostroma”-gondolat formájában jelentkező protestáns apokaliptikát sem. Hasonlóképpen utasította el *Kalauzában* a protestáns antikrisztológiát, hosszan bizonygatva, hogy nem a pápa, hanem Luther és Kálvin „az Antikrisztusnak hómestere”.³⁹

Márpedig Jeruzsálem pusztulásának szimbolikája kezdettől fogva összefügg ezzel a témakörrel is: minden keresztény és zsidó számára az utolsó ítéletet, a harag napját, a történelem végét példázta, s részét képezte a legkülönbözőbb eschatologikus elképzeléseknek.⁴⁰ Pázmány is utal erre a pünkösdi utáni 24. vasárnapra írt első prédikációjában:

³² RMNy II, 905; PÁZMÁNY Péter *Művei*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1983 (Magyar Remekírók), 16.

³³ PÁZMÁNY, i. m., 1768, 877.

³⁴ Uo., 878.

³⁵ HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének háttérében = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 405–448.

³⁶ KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter = K. T., Reneszánsz és barokk*, i. m., 355–356; SZÁNTÓ Konrád, *Pázmány főpásztori tevékenysége = Pázmány Péter emlékezete*, i. m., 273–275.

³⁷ „A mostan támadott tévelygések ellen mivel bévséggel írtam a *Kalauzban* és egyéb harcoló könyvcimben, nem akarom itt kétszerezni írásimat, hanem azokról ritkán és revideden emlekezem a prédikációkban.” PÁZMÁNY, i. m., 1768, IX.

³⁸ BITSKEY, i. m., 1998, 330.

³⁹ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezető kalauz*, Pozsony, 1613, 646–676 (RMNy II, 1059). – Az európai protestáns antikrisztológiáról kimerítő összefoglalást nyújt Christopher HILL, *Antichrist in Seventeenth-Century England*, London–New York, 1990. Aegidius Hunnius wittenbergi professzor protestáns antikrisztológiáját Eszterházi Tamás és Kürti István fordították magyarra: Sárvár, 1602 (RMNy II, 888). A magyarországi protestáns antikrisztológia kezdeteiről lásd RÉVÉSZ Imre, *Krisztus és Antikrisztus: Ózori Imre és műve*, Debrecen, 1928.

⁴⁰ HAHN István, *Josephus és a Bellum Judaicum eschatológiai háttere*. Antik Tanulmányok, 1961, 199–219. – A Zsidó háború legjellegzetesebb epizódjai a kor szinte valamennyi apokaliptikus tárgyú teológiai

„Mikor lesz az a romlás? [értsd: a jeruzsálemi Templomé]; Micsoda jelei lesznek a világ végének? Megfelelt mindkettőre a Kristus. És a máj evangéliumban a Templom pusztulásának, az advent első vasárnapi evangéliumban az utolsó ítéletnek és világ végének előljáró jelenséget adta”.⁴¹

Lássuk hát, mi módon függenek össze a Jeruzsálem és a Templom pusztulásáról, valamint az utolsó ítéletről szóló prédikációk témakörei.

A kikerülhetetlen végítéletben senki sem kételkedett, sokan sokféleképpen gondolkodtak viszont Istennek a történelemben megnyilatkozó akaratáról, s arról, hogy betekintést nyerhet-e az ember ebbe a tervbe.⁴²

Az i. sz. 1. századi zsidó közösségekben fokozatosan megerősödött az a meggyőződés, hogy Isten előre meghatározta a történelem minden eseményének időpontját, s a világtörténet kiszabott periódusokon át halad célpontja, a messiási kor felé.⁴³ Ebből a meggyőződésből a világvégre vonatkozó eschatologikus számítások egész sorozata származott.⁴⁴ A legtöbben a belátható jövőben várták a zsidók szenvedéseinek Dániel könyvében megjövendölt végét.⁴⁵ Josephus Flavius szerint a lázadó zsidók fanatikus hitét megsokszorozták a különféle messianisztikus jóslatok. Hahn István bizonyította be, hogy ezek jórészt a Dániel könyvére alapozott misztikus számításokon alapultak.⁴⁶ A Judeát sújtó pusztításokat kedvező jelekként fogadták: a fokozódó borzalmakban „a messiás szülőfájdalmait” vélték felismerni.⁴⁷

Josephus sajátos nézőpontból látta és láttatta az eseményeket. A Róma-barát párthoz tartozott, a rómaiak oldalán vett részt a végső ostromban, egyszersmind minden tőle telhetőt megtett azért, hogy népét kedvező színben tüntesse fel Vespasianus császár és a

értekezésében felbukkannak, többek között a Magyarországon is tanulmányozott angol szerzők írásaiiban. Ioannes FOXIUS népszerű protestáns egyházi író például az Apokalipszis első harsonaszavaként értelmezi Jeruzsálem pusztulását (*Eicasmí seu meditationes in sacram Apocalypsin*, London, 1587, 74). William PERKINS ugyanebben a szellemben szól Isten végtelen türelméről: hosszan és kegyesen tűri az Úr a „zsidó rebellió”-t, s csupán e nép macacssága és megátalkodottsága miatt kénytelen – ultima ratióként – az apokaliptikus büntetés eszközehez nyúlni (*A Treatise of Gods free grace, and Mans free-will*, Cambridge, 1605, 870). A 17. századi közzefogás szerint Josephus műve a megélt háborús pusztítások és a természeti katasztrófák allegóriája volt. Daniel DEFOE beszámolója szerint az 1665-ös londoni pestist megelőzően Angliában láthatóak voltak a Josephus által feljegyzett előjelek (*A londoni pestis*, ford. VÁMOSI Pál, Bp., 1967, 24–25). Vö. B. W. BALL, *A Great Expectation: Eschatological Thought in English Protestantism to 1660*. Leiden, 1975 (Studies in the History of Christian Thought, 12).

⁴¹ PÁZMÁNY, i. m., 1768, 1154, vö. 1–21.

⁴² *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., 1977 (Magyar Remekírók), 1188–1195; SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Bp., 1984, 23–31; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 147–161, 182; BIETENHOLZ, *Judaean-Christian Eschatology* = P. B., i. m., 118–126.

⁴³ VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., 1997, 65, 30. j.

⁴⁴ HAHN, i. m., 212.

⁴⁵ Dán 9,22 skk.

⁴⁶ HAHN, i. m., 207–210. – A Josephus által feljegyzett jóslatok és átolmlátások történeti elemzését lásd Robert Karl GNUSE, *Dreams and Dream Reports in the Writings of Josephus: A Traditio-Historical Analysis*. Leiden, 1996 (Arbeiten zur Geschichte des Antike Judentums und des Urchristentums, 36).

⁴⁷ HAHN, i. m., 216, 90–91. j.

rómaiak szemében. Jártas lévén maga is a jósjelek megfejtésében, egészen másként értelmezte azokat, mint a népet „bolondító” álpróféták, akik optimisztikusan értékelték a nyilvánvalóan baljós jeleket – ezek jó részét Pázmány is felsorolja.⁴⁸ Josephus és a zsidó békepárt tagjai szerint a végpusztulást el lehetett volna háritani, ha a zsidók felismerték volna a rossz ómeneket, melyek a rabbinikus hagyomány szerint egymást követték már negyven évvel a szentély lerombolása előtt.⁴⁹

Josephus *Bellum Judaicum* az események két egybefüggő, ám egymással homlokegyenest ellenkező értelmezését örököltette az utókorra. Az egyik szerint a romlást megelőző jóslatokban egy megmásíthatatlan isteni terv kiszabott terminusa nyilatkozik meg. A másik szerint a zsidók maguk okozták vesztüket, mely szinte még az utolsó pillanatokban is elhárítható lett volna.

„Josephus doctor” keresztény interpretációjában mindkét álláspont helyet kapott. A középkori chiliizmus⁵⁰ Wittenbergben új lendületet vett.⁵¹ Luther és Melanchthon egyaránt fogékonyak voltak a misztikus kronológiák és az apokaliptikus számíttatások iránt.⁵² A *Bellum Judaicum*ban olvasható jóslatok is beépültek a lutheri–melanchthoni történelemszemléletbe: Hieronymus Rauscher *Weissagung der Zerstörung Jerusalems* (Jóslat Jeruzsálem pusztulásáról) című könyve Luther előszavával jelent meg 1552-ben.⁵³ Nem szükséges itt bemutatni, milyen hatása volt ennek a szemléletnek a 16. századi Magyarországon. Bornemisza Péter írásaiban a protestáns apokaliptika és a nemzeti büntudat gondolata egységes, kiforrott történelmi világképet alkot. Ebben a gondolatkörben Jeruzsálem nevének a pusztá említése eschatologikus látomásokat gerjesztett: „Sodoma, Jeruzsálem, Magyarország” – így hangzik Bornemisza Péter rövid summázata.⁵⁴

Pázmány prédikációja nem néhány évtizeddel, hanem csaknem egy évszázaddal a wittenbergi apokaliptika kibontakozása után keletkezett. Ekkorra már a magyar reformátusok is módosították vagy elvetették a „birodalom átszármazására” vonatkozó spe-

⁴⁸ Lásd fent a 10. jegyzetet.

⁴⁹ A Pázmány emlegette negyvenéves időköz motívuma mind a qumráni szekta apokaliptikus irataiban, mind az evangéliumokban, mind a rabbinikus hagyományban szerepel; HAHN, i. m., 216.

⁵⁰ BÁN Imre, *Dante és a joachimizmus* = B. I., *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVACS Sándor Iván, KIRÁLY Erzsébet, Bp., 1988, 146–158, jegyzetek: 250–256.

⁵¹ ABY WARBURG, *Pogány-antik jóslás Luther korából*, ford. ADAMIK Lajos, Bp., 1986, 32 skk.; ANDRÉ CHASTEL, *Az Antikrisztus a reneszánszban* = A. Ch., *Fabulák, formák, figurák*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., 1984, 70–80.

⁵² ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Pseudo-Josephus mint Sztárai Mihály*, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása, ITK, 101(1997), 199–216, 102–106. j.; vö. BÁN, i. m., 21. j.

⁵³ Vö. DÖMÖTÖR, i. m., i. h.

⁵⁴ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter (1535–1584): A XVI. századi magyar művelődés és lelkiesség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 200–204, 280–290. Magyarai István könyvének második része teljességében a pusztulások előjeleivel foglalkozik, ebben a fejezetben beszél el Jeruzsálem veszedelmének példázatát is: i. m., 1911, 146–180.

kulációkat.⁵⁵ Újra meg újra erőre kapott viszont ez az eszme a protestáns eretnekeknél, az unitáriusok és a szombatosok között.⁵⁶

Láthattuk, hogy Pázmány a Josephus által is vallott állásponton volt, hitt abban, hogy Isten ostroma elhárítható lett volna a zsidók fejről, s elhárítható a magyarokéről is – Jeruzsálem végzetét éppen ennek vétkes elmulasztásáért látta tragikusnak. Ez a történelemszemlélet összhangban áll a kardinális elszánt törökpolitikájával is.⁵⁷ Elismeri Pázmány, hogy a keresztényeket Isten akaratából pusztítja a török, a magyar romlás eschatologikus értelmezését mégis elutasítja: „Nem tudjuk, ha Isten... ezt a hadat teljes romlásunkra rendelte-e vagy csak próbánkra... Az Isten ítéletinek feneketlen mélysége vagyon, által nem érthetjük.”⁵⁸

Pázmány lendületesen ostromozza a zsidók „mostani” tudatlanságát, vakságát, sötétségét: „setétségre vetemedett szívök bolondsága – mondja –, igazán rajtok teljesedék, amit Jeremiás prófétával mondatott Isten: bolonddá lett az én népem, engem meg nem ismert. Egyébre nincs esze, hanem uzsorára, csalárdságra, gonosz kereskedésekre, jó tudományokra pedig teljességgel alkalmatlan.”⁵⁹ „Sőt, a Szentírás olyan nálok, mint a pecsételt könyv, melyet kívül látnak, de fedél lévén szívökön nem értik, mi vagyon benne. Mert a Szentírás értelmének kulcsa Kristusnál vagyon... Azért, noha a zsidók késsel nem metélik és tűzbe nem vetik a Szentírást, de tudatlan és esztelen magyarázatokkal minden velejét megvesztegetik”.⁶⁰

Kik tehát ezek a „mostani” tudatlan zsidók, akiket Pázmány emleget? Vajon gondolhatunk-e tényleg a szombatosokra? Úgy vélem, hogy igen, rájuk is gondolhatunk.⁶¹

A zsidózó „rajongók” között⁶² Erdélyben és a Hódoltságban valóban lobogott az egykori jeruzsálemi zelóták apokaliptikus tüze, s szívesen hallgatták „fanaticus chiliasták” jóslatait.⁶³ Pázmány sem, de a református erdélyi fejedelmek sem szenvedhették őket.

⁵⁵ KECSKEMÉTI ALEXIS János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, kiad. SZUROMI Lajos, előszó GOMBÁNYI LÁBOS Olga, Bp., 1974 (RMPE, 3), lásd a kötet előszavát.

⁵⁶ DÁN Róbert, *Erazmus Johannis „világos bizonyítékai”*, ItK, 87(1983), 120–129; KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) = Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., 1995, 138–156.

⁵⁷ HARGITTAY Emil, *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, It, 1980, 134–147.

⁵⁸ PÁZMÁNY I. prédikációja a vízkereszt utáni 3. vasárnapra: *Hogy minden dolgainkat Isten akaratjához kell alkalmaztatnunk* = PÁZMÁNY, i. m., 1768, 262–263; vö. az advent 2. vasárnapjára írt I. prédikációval (*Miért sanyargatja Isten híveit a földön és ellenségeit gyakorta kedvekre tartja?*), valamint a *Kalauz* III. könyvében a XI. rész 3. §-át: *A török ellen való hadat tiltja Luther* = i. m., 1613, 276–277.

⁵⁹ PÁZMÁNY, i. m., 1768, 874–875.

⁶⁰ *Uo.*, 876–877.

⁶¹ „Azért Béza sem tagadja, és bév beszéddel előhossa Schlüsselburgius, hogy valamennyi éleselmjű tanítványi voltak Calvinusnak, majd mind arianussá, zsidóvá, vagy törökké lettek.” (PÁZMÁNY, *Kalauz*, III. könyv, 2. rész); „A mi boldogtalan udönkben... nemcsak a lutherista és calvinistaság, de a visszakeresztelő, szentháromságtagadó, szombatos zsidó és minden egyébféle tévelygés szabadságot nyere” (*uo.*, III. könyv, 3. rész).

⁶² KESERŐ Bálint, *„Rajongók” Erdélyben = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 249 skk.

⁶³ A szombatosság sokáig, az 1638-as dési complanatióig „föltétlenül igen heterogén vallási mozgalom maradt” (KESERŐ, i. m., i. h.); KÁLDOS, i. m., 147.

Korábban már kifejtettük, hogy Pázmánynak komoly szerepe volt abban, hogy Bocskai István fejedelem halála után Erdélyben jelentős politikai szereppel bíró katolikus, főúri klikk működhesen.⁶⁴ Bethlen Gábor nemegyszer kedvezett ennek a csoportnak, s jezsuita források föl-fölröppentették azt a hírt, hogy a fejedelem katolizálni készül.⁶⁵ Mindezen törekvések a heterodoxia elleni katolikus–református összefogást is szolgálták. Ifjabb Székely Mózes⁶⁶ és a zsidózók megítélésében feltétlenül egyetértett Pázmány és az erdélyi fejedelem: „Nem tagadom, félttem Erdélyt is az Székely Mojzes támadásátul. Mert aminémű embernek azt hallom, talám kevés munkával kedvet talál a töröknél” – írja a kardinális Rákóczinak 1634-ben.

Végző soron ez a politika a szombatosokkal való végső leszámolást, az 1638-as dési complanatiót érlelte. Erre az az I. Rákóczi György szánta el magát, akivel Pázmány bensőséges kapcsolatokat ápolt, s akinek elküldött egy „exemplárt” *Prédikációiból* is, „ne restellje általolvasását, azt hiszem, hogy kegyelmed pápista prédikációt talám nem is hallott. Ottan csak olvasni ne restellje kegyelmed” – írja.⁶⁷ Nem lehetetlen, hogy a „mostani” zsidókra szórt szidalmak a radikális reformáció köreiből egyre nagyobb erőre kapó zsidózókra és szombatosokra is vonatkoztak. Nemcsak a törökkel szemben, hanem ellenük is számíthatott Pázmány a református erdélyi fejedelemmel való „nemzeti” összefogásra.

Jeruzsálem pusztulásának allegóriája kiválóan alkalmasnak bizonyult Pázmány számára, hogy a török pusztította magyarság helyzetéről átfogó történelmi értékelést adjon. Elvetette a zsidó–magyar sorspárhuzam protestáns felfogását: a pusztulás okairól szólva a reformátorok által megfogalmazott érveket megfogalmazóik ellen fordította, a végromlás közkeletű apokaliptikus értelmezésével pedig az irgalmas Isten terveinek elfátyolozottságát állította szembe.

A 16. századi reformátorok, Pázmány, valamint Zrínyi történetiszemlélete közt lényegesek a különbségek: a hasonló példázatok nem egyformán értelmezték, a történelmi kérdésekre más–más válaszokat adtak, s a „nemzeti egység”-ről mint a pusztulásból kivezető útról is eltérően vélekedtek.

⁶⁴ Ács Pál, *„Ha kérde Isten, Káthay, tetőled”*: Pázmány vitairata Bocskai haláláról. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 7(1994), 32–45.

⁶⁵ *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*. kiad. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, 1/2, Szeged, 1990, 286, 287, 292, 340, 341 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 26/2).

⁶⁶ Ifjabb Székely Mózes neveltetéséről és vallásáról lásd SZAMOSKÖZY István, *Erdély története, 1598–1599, 1603*, ford. BÖRZSÁK István, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1977, 375, 326. j.

⁶⁷ Pázmány és I. Rákóczi György kapcsolatáról lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 37–61; I. Rákóczi Györgynek az unitarizmushoz és a zsidózókhoz való viszonyára SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczi György*, Bp., 1893, 310–318; az erdélyi szombatoságot sújtó dési complanatióról SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 192–194; KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk*, Bp., 1889, 214 skk.; DÁN Róbert, *Székely Mózes „üszögi” és a dési végzés* = D. R., *Az erdélyi szombatosok és Péchy Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 289–314.

L'Eglise catholique commémore traditionnellement le 9e dimanche après Pentecôte la destruction de Jérusalem ayant eu lieu en l'an 70. Il est de notoriété que l'homélie prescrite par Péter Pázmány pour cette journée, notamment celle « De la dernière destruction de Jérusalem et de la nation juive » est, en fait une adaptation de Flavius.

L'allégorie de la destruction de Jérusalem permit à Péter Pázmány de donner une évaluation globale du peuple hongrois dévasté par les Turcs. Refusant la conception protestante du parallélisme entre le destin du peuple juif et celui du peuple hongrois, il retourna les arguments des protestants contre eux-mêmes en opposant à l'interprétation apocalyptique de la destruction finale, populaire à l'époque, l'inscrutabilité des intentions divines.

Entre la conception historique des protestants, celle de Péter Pázmány et de Miklós Zrínyi, les différences sont considérables, notamment dans l'interprétation des paraboles dans les réponses données aux questions historiques, et ils n'avaient pas la même idée concernant l'unité nationale comme solution.

IRÁNYZATOK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK
ARANY-RECEPCIÓJÁBAN

A kortársak által leginkább méltányolt és legmélyebben megértett magyar költő alighanem Arany János. Amennyiben a századutó-századelő és az 1945 előtti időszak recepciós irodalmát is ideszámítjuk, nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy a Riedl által a magyar történeti idők talán legnagyobb elméjének nevezett alkotó recepciótörténetének megírásához már addig is mérhetetlenül gazdag, értékes anyag gyűlt össze. Az írásokat összetartó, perspektíva-meghatározó fogalmi keret feltérképezésekor talán legelőbb és legállandóbban az Arany-művek magyarságához, nemzeti karakteréhez kapcsolódó gondolatkörökkel kerülünk szembe. A helykijelölést, az értékmeghatározást érthetően határozza meg a nemzeti létért és kultúráért való küzdelem forrongása a kortársi időkben, a már modernizálódott, gazdagodó, terjeszkedő ország öntudata, a „kultúrmagyarság” érzülete a századelőn és az elvesztett nagysághoz, a múltbeli nagy újjászületéshez való ragaszkodás Trianon után. „[...] A hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn veszni látszott, vigasztalni, élesztetni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbyszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme” – rajzolja meg a nemzetével esszenciálisan összeforrott alkotó portréját Gyulai Pál 1883-as, a későbbi recepciós gondolkozásra rendkívüli befolyással bíró emlékebeszédében.¹ „[...] Egyaránt egész nemzetök költői tartalmát hordják lelkökben, mindazt, a mi tudásából és érzéséből, képzeletéből és törekvéseiből költői indítékul kínálkozik” – állítja egymás mellé a *Szigeti veszedelem* és a *Toldi* szerzőjét Beöthy Zsolt.² „Minden alak utolsó csepp véreig magyar, egészen az elemezhetetlen vonásokig, melyeket csak érezni lehet, nem magyarázni. Úgy különböznek más irodalmak alakjaitól, mint a faji típusok az életben: első tekintetre is látni, végig részletezni lehetetlen” – állapítja meg az 1846-os nagy műről Voinovich Géza.³ Nem állítható, hogy a nemzetrepresentációra, a fajiságra központi vonásként utaló gesztusok között nem akadnak túláltalánosított, nehezen értelmezhető hitvallások, a nemzetjellemten párjába, netán – a Trianon utáni évtizedekben – az irredentizmus kódéba burkolt megfogalmazások. „Arany mindenek felett magyar költő, szeretettel csüng népén, vére az ő vére, szíve nemzetével együtt érez” ... állapítja meg túlzottan sok információt nem szolgáltatva Vincze József. „[...] Arany ősei között harcos katonák, hajdú-ivadékok voltak, a faji érzést, a faj szeretetét tehát volt kitől

¹ GYULAI Pál, *Arany János emlékezete*, BpSz, 1883, LXXXIII, 273.

² BEÖTHY Zsolt, *Arany János = A magyar irodalom története*, szerk. BEÖTHY Zsolt, II, Bp., 1896, 542.

³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., 1929, 110.

örökölnie Aranynak s így a vérség és családi hagyományok egyaránt termőföldjévé lettek annak az erőteljes, határozott és tiszta nemzetszeretetnek, mely Arany későbbi világnézetének egyik legjellemzőbb és legszilárdabb vonása lett” – fogalmaz ugyancsak nem sok konkrétumot nyújtva Ember Gyula. „A szabad ég, a szabad tér s életető levegő e meghatározó szeretetét már gyermekkorában szívja magába Arany. Természetes, hogy az alföldi rónák végtelenjének varázsa könnyen vert fészket a magasbatörő költő fiatal lelkületében s az első benyomások elhatározó ereje csak fokozódik a férfi lelkében is. [...] Az ősi turáni puszták bélyege ez, mely a gyökeres magyar faj jellemzője s amelyből a magyarság hatalmas és elpusztíthatatlan szabadságszeretete fakad, s amely még a bevándoroltak lelkében is talajra lel” – használja a nacionalizmus jellegzetes toposzait Bene Kálmán.⁴

Szerencsére a szakirodalom túlnyomóan nagyobb és értékesebb része konkrétumokkal is szolgál. Az egyik gyakori, csaknem minden komolyabb Arany-értelmezőnél föllelhető konkretizáció irodalomtörténeti. A szalontai költő e gondolatmenetben – a valóságnak megfelelő tényként és valóban mellőzhetetlen, alapvető igazságként – irodalmunk önmagára találásának, önmagához eljutásának, originálissá, sajátyszerűvé válásának kulcsfigurája. Annak a francia, antik, német hatásnak a leküzdéséről van itt szó, amely a 18. század utolsó harmadától fokozatosan újjászülető magyar költészetet jó ideig lenyűgözi. Gyulai Kisfaludy Károlyt, Vörösmartyt, Petőfit nevezi meg Arany harcostársaiként, a megmagyarosodásért vívott félszázados harc főszereplőiként, és mértékkülönbségeket nyíltan nem tételez köztük, Salamon Ferenc számára viszont nemcsak Berzsenyi költészete idegen formájú és nyelvében nem eléggé magyaros, de még a keletiesen új és magyar képzeletvilágú Vörösmartyban is konstatálja a másodrendű versmérték idegenségét. A primátus szerinte még Petőfihez képest is a *Buda halála* íróját illeti meg. Horváth János vele egyetértve Arany Jánost úgy teszi meg irodalomtörténetünk kulcsfigurájának, hogy elődei érvrendszerét elmélyíti, magasabb szintre emeli, gazdag konceptualizációval, koherens fogalmi hálóval látja el.⁵

A nemzeti karakter konkretizációjának egy másik válfaját azok az okfejtések alkotják, amelyek (megint csak teljesen indokoltan) a *Toldi* szerzőjében a kárpát-medencei magyarság világának buzgó fölfedezőjét, teljességre törő kiaknázóját látják, a hazai tájvilág, a flóra-fauna, az életformaelemek, a jellegzetes szokások, a karakterek fáradhatatlan megjelenítőjeként tartják számon, s e nagy mimetikus és művészi erejű versbe foglalást a boldog ráismerés érzésével fogadva fölemelkedésként, létgyarapításként a nemzeti öntudatban megerősödve élék meg. „[...] Költészete egész irodalmunkban leghívebb jellem-

⁴ VINCZE József, *A Toldi trilógia: Széptani méltatás*, Kolozsvár, 1897, 45; EMBER Gyula, *Arany gondolatvilága*, Pécs, 1933, 4; BENE Kálmán, *Arany természetérzéke*, Csurgó, 1925, 14.

⁵ Az Aranyhoz vezető irodalomtörténeti folyamat jelzésekor általában a szalontai költő lesz a primus inter pares. Szász Károly 1867-es, az *Összes költeményekről* írott kritikaszorozatában (az első teljes áttekintésre törekvő, az egész addigi költői munkásságot számba vevő dolgozatban) például leszögezi ugyan, hogy Vörösmarty, Petőfi és Arany teljességgel egyenrangúak – sőt még Tompa költői egyenrangúsítása felé is tesz egy lépést –, másrészt viszont azt is kerekén kimondja, hogy a fejlődési folyamat csúcsát mégiscsak a *Toldi* szerzője jelenti. Vö. SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei*, Budapesti Közlöny, 1867/29, 310; GYULAI, i. m., 275–277; SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*, I. Bp., 1889, különösen 16–17; HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = ÜÖ., *Tanulmányok*, II, Debrecen, 1997, 7–220.

zése a magyar földnek és magyar népnek, s egyúttal valódi megdicsőítése a magyar nép gondolkodásának és nyelvének. Alig van költőnk, kinek olvasásánál oly teljesen és erősen átéreznők azt, hogy ez nekünk és csak nekünk van írva, hogy ezt csak mi érthetjük és élvezhetjük ily teljességben s a kinek olvasása ép ezért bennünket magyarságunk oly büszke és örömteli érzetével hatna át” – tesz vallomást az Akadémia 1917-es, nagy ünnepi beszédében Berzeviczy Albert.⁶ „Valahára az elbeszélő nemből eredeti magyar jellemet láttunk; valahára csendéletünk s tájképeink rajzain andaloghatunk” – sóhajt boldog meglepődéssel Gyulai Pál. „Ki más az ő Eteleje, mint pusztánk fia, vezérre, királylyá fejlődve, emelve? S vajon Etelek nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak s utcái sátrorkók? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőfélyeink szokásaihoz? [...] Nagyobb szerű minden s lényegében mégis ugyanaz, a mit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülőtte, egy egész pórsuhancz, a ki nagyobb hivatást érez kebelében, elzúlik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédétől, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, a ki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s a ki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva?” – ujjong ugyanő, véget érni nem akaró, diadalmas kérdéssorával a haza fölemelését ünnepeelve.⁷ Különösen a *Toldi* bizonyul az elemzők számára a magyar életvilág kifogyhatatlan tárházának. „A küzködőkre fenséges nyugalommal néző hegyek, a vértől áradt folyók, a sátraktól és harczosoktól tarka mezők helyett beviszi cselekményének milieujéül az alföldet, végtelen pusztaságával, nádasaival, délibábjával s a magyar falusi életet, egy régi magyar udvarház képével – tehát a magyarságra legjellemzőbb környezetet” – rögzíti Kéky Lajos.⁸ „Előttünk áll az édesanya, a jó és az irigy testvér, a hűséges öreg háziszolga, az egész patriarkális magyar világ, a magyar falusi úri háztáj, a puszták rekkenő hevének és nyári viharának hangulatával, a milyennek mindnyájan ismerjük [...]” – állapítja meg Négyesy László.⁹ Kétségtelen, hogy a nagy hősidill gyakran szolgál bázisként a tipológiateremtő készség számára is. Ilyenkor rendszerint a par excellence magyar műként vették lajstromba, a rendkívüli hős tulajdonságai pedig alapul szolgálnak a nemzeti karaktervonások megrajzolásához. A műveletet a kritikusok szívesen és változó színvonalon alkalmazzák. Voinovich a hős testi-lelki épségét, egyenes természetét, mély érzését, bátorságát, nagy-lelkűségét és tiszta erkölcsét emeli ki, mely vonások úgy mond „virágukban mutatták a magyar jellem erényeit”, Vincze József a népünket jellemző „patriarkalizmus” mellett a szemérmert hozza fel lényegi sajátásként, s siet leszögezni, hogy „a romlatlan, tősgyöke-

⁶ BERZEVICZY Albert, *Arany János emlékezete*, BpSz, 1917, CDLXXXVI, 326.

⁷ GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok*, Bp., 1908, 116; idézi HORVÁTH, i. m., 163. GYULAI, *Arany János emlékezete*, i. m., 288–289.

⁸ KÉKY Lajos, *Arany János epikájáról*, Bp., 1917, 35.

⁹ NÉGYESY László, *Arany*, Bp., 1917, 17–18.

res magyar jellem [...] a paráznát soha sem szívelte”.¹⁰ A kétszáz Arany-figurát össze-számláló Riedl Frigyes szintén kedvvel szedi csokorba a magyar faj jellemző vonásait, s e célból nemcsak a *Toldit*, de más Arany János-i művek sorát is fölhasználja. Az évezre-des államalkotó és katonai szerepet játszó magyar büszke (a máját visszalökö, szegény, hajléktalan Miklós és a *Rózsa és Ibolya* kántálásra nem hajlandó koldusa a példa reá), büszkesége jól megfér a gyöngédséggel (az illusztráció ezúttal Toldi óvó törődése édes-anyja iránt), és a nyugati népekéhez képest jóval erősebb vendég- s hazaszeretetet is jellemző rá (lásd a *Családi kör* szíves gazdáját, a közrendű Csuta Györgyöt őszinte, meleg szívvel marasztaló öreg Rozgonyit, a viszontszolgáltatást nem váró vendéglést törzsös magyar szokásként számon tartó Pázmány lovagot, a paripát lopó s huszárnak álló negyvennyolcas betyárt és a halálos ágyán is az ország gondjaival-bajaival foglalkozó öszöreg Toldit).¹¹ Salamon Ferenc már óvatosabb, körültekintőbb, a konkrét azonosítá-sok helyett lappangó, eltemetett sajátságok továbbörökítéséről, ösztönös ráismerésről beszél Arany verses epikájával és a *Toldival* kapcsolatban. „A legrégebb nemzedékek szokásai, erkölcei, tettei és művei ha elenyésztek is, ha még a monda sem tartá is fenn a feledékeny utókor számára, s az egész mintegy tenger alá süllyedt világnak látszik, tovább él öntudatlanul is, s nincs egy uralkodóbb szenvedély, egy kiválóbb jellemvonás, egy általánosabb érzelem, melynek régi története ne volna, mint van házi eszközeinknek, dolmányunknak és süvegünknek. A nemzeti lélek fő tulajdonságainak látható történeti folyama megszakadhat, nyomát veszíthetjük, mint a sziklák alá tűnő pataknak; de kiüti magát néha százados rabszolgaság után is a tett- és kitarásbeli hősiség, bizonyos hajla-mok, képességek, indulatok és érzelmek. [...] Midőn Arany *Toldi*-ja 1847-ben megjelent, minden, ki magyar anyától tanult beszélni s öröklé a magyar lelket, e művet olvasván, önkénytelenül felkiáltott: »ez az valahára! ez aztán valódi magyar nyelv, hang, kedély, gondolkodás, ép lélek és észjárás, melyet ily valódiságában írva nem ismerénk«.”¹²

A nemzettudat, a nemzeti karakter problémái igen gyakran szétbogarozhatatlanul fonód-nak egybe a *népiességgel*. A nemzeti a népiest és a népies az autochton nemzetit is jelenti a korszak Arany-kutatói számára. „[...] A népies eszme a mint nálunk kifejtett nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésé-vel [...]. A *népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti* [...]” – szögezi le a „nép-nemzeti” terminust egyébként is előszeretettel használó Gyulai Pál.¹³ Más kér-dés, hogy a „népiesség” többféle, többirányú gondolategyüttest takar, olyan metafora, amelynek hol egyik, hol másik asszociációs köre dominál. Tágabb – kultúrfilozófiai, kul-túrszociológiai – értelemben az önmagához eljutó credetiség bázisát jelenti, a nemzeti irodalom megteremtéséhez szükséges nélkülözhetetlen alapot, nem ritkán azonban a szó szűkös, technikai értelmében használják. Az utóbbi esetben a fogalom jelentéstartománya a népköltészet jellegzetes eljárásaival: a népmese szokásos motívumkészletével és -hasz-

¹⁰ VOINOVICH, i. m., 120; VINCZE, i. m., 51.

¹¹ RIEDL, Frigyes, *Arany János*, Bp., 1957, 113–117.

¹² SALAMON, i. m., 103–104, 105–106.

¹³ GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok*, Bp., 1908, 114. – Az idézetekben előforduló kiemelések most és a ké-sőbbiekben is a szerzőktől.

nálatával, a népdalok versfejlesztő technikájával, természeti analógiáival, párhuzamosító tendenciáival azonosul.¹⁴ Salamon Ferenc, a terminus nagy ellenzője részben a gyakorta mechanikusan alkalmazott sematikus okfejtések és a technikai szemlélet miatt találja a népiesség fogalmát esztétikailag közömbösnek, és ítéli voltaképpen értelmetlen, sőt káros, az irodalmias gondolkozás érvényre jutását gátló terminusnak. „Midőn egy, akár-mely nemzetbeli műtész Petőfi vagy Béranger művét olvassa, nem az jut eszébe, hogy őket azon eszmék nagysága szerint ítélje meg, melyek csak *anyagát* képezik a műveknek; hanem magát azon művészetet, azon alakító tehetséget, teremtő erőt veszi mértékül, mely az anyagot a maga illő formájába tudja önteni [...]”; „A francia kritika legkevésbé sem jött zavarba a »népies« szóra; hanem ezen műveit is [ti. Sand népeleti tematikájú műveit – Ny. B.] teljesen a művészi szempontok, a jellemek kivitele és a compositio szempontjából vette bírálat alá; sőt pl. Planche igen helyesen s igen tisztán mondá ki, hogy az által legkevésébbet sem nyer egyik költői mű is, ha csupán a népies nyelv, a népies modor az, melytől szerzője a hatást várja” – szögezi le meglehetősen logikusan *Arany János és a népiesség* című 1856-os, híres dolgozatában, s az ugyanebből az évből való *Arany János kisebb költeményeiben* a népköltészet kultikus szemlélete és az ehhez társuló mechanikus értéktulajdonítás ellen is intelligensen, körültekintően érvel. „[...] A népdalok és mondák három kötetes gyűjteményében igen hajlandók voltunk sokat példányként tekinteni, mi legkevésbé sem szolgálhat példányul. Az egész gyűjteményben rendkívül kevés mű van, mely compositio tekintetében a kritikát kiállaná! A nagyobb rész a szeszély és valódi költészet egyes pillanatainak tarka vegyülete, s nyilván több egyes műből összetoldozott mozaik. De még a »népiesség« uralkodó divateszme volt, újdonságuk kedvéért e tarkabarka bokrétaikat hajlandók voltunk valódi költészet gyanánt fogadni el. – Hogy külforma azaz verselés, melodia és nyelv tekintetében e gyűjtemény megbecsülhetetlen, senki sem tagadja; de ideje volna népünk költészetének ez egyes virágaiban is a valódi szépet a költői kinövésektől megkülönböztetni, s nem csinálni népdalaink és mondáinkból a költészetben egy egészen másnemű s külön szabályok alá eső nemet”.¹⁵

Salamon Ferencnek sok mindenben igazat adhatunk, ám az is tagadhatatlan, hogy a korszak irodalomkritikusainál a népiesség szónak igen gyakran jól kivethető poétikai-elbeszélés-poétikai értelme van. A fogalom a frissesség, az élénkség, a konkrétság képzeivel összefonódva egyféle intenzívebb poétikai erőter garanciájaként lép fel, mely egyszerre kecsegtet az elvontan klasszicizáló költészettípussal, a fogalmian fennkölt romantikus titanizmus és az érzelgős almanachlira meghaladásának lehetőségével. Általában a népdalok frissessége, konkrétsága, idiomatikus gazdagsága ilyenkor a példa, de a gondolatfutatok időnként az epikum körébe is átvándorolnak; Arany János munkásságát vizsgálva ez nehezen is volna elkerülhető. „Arany balladáinak további sajátsága, a népiesség szintén szerves sajátság, nem külső mez. Nemcsak egyes szólásokban mutatkozik, példá-

¹⁴ Természetesen a folklórmotívumokat keresve is lehet érdekes és hasznos eredményekhez jutni. Riedl Frigyes például korrektül és intelligensen mutatja meg nemcsak a *Zács Klárában*, de *A walesi bárdokban* és a *Keriben* című költemény elején a természeti (külvilági) jelenség párhuzamosításának népdalszerű akkordját. RIEDL, i. m., 59–60.

¹⁵ SALAMON, i. m., 24, 28, 75–76.

ul abban, hogy Ágnes asszony a hajdút így szólítja: *galambom*, a bíró pedig *fiam* Ágnesnek nevezi. Nem ezekben, hanem a felfogásban, a jelenetek naiv, friss előadásában rejlik ez a szerves népiesség. Olvassuk csak a *Vörös Rébék*-et: a költő minden jelenetet a népbabona szemével néz” – jegyzi meg Riedl Frigyes jól érezve, hogy az elbeszélői perspektíva mélyebb megértése nélkül e frissességről sem tudunk sokat mondani.¹⁶ Salamon Ferenc is nyomatékkal használ perspektívajelző fogalmakat, körülírásokat. Hol a patriarchális szemléletre hivatkozik, hol az Arany-epikának a hegedősök naiv eposzával való rokonságát emlegeti, hol Vico „etnológiai költészettanához” s a romantika biológiai kultúrmorfológiájához kapcsolódva fejti ki, hogy „a nemzetek gyermekkorának költészetében a naiv közvetlenség, a képzelet minden felett uralkodó ereje oly mértékű, minő soha sem többé a műveltebb társadalmakban. Az egy költészet az, miben a gyermek mestere lehet a férfinak, a népeknél.”¹⁷ A „naiv közvetlenség” kifejezés persze már erőteljes mértékben elbeszéléspoétikai és interakciós, kommunikációs fogalom. Olyan terminusok vérrokona, mint a „közvetlenség”, az „őszinteség”, a „természetesség”, a „melegség”, a „bizalmas, otthonos légkör”, az „irodalmiság meghaladása”, a „családiasság”, a „szabályt kereső naiv természetesség”. A felsoroltak voltaképpen mind ellenfogalmak: a „feszesség”, az „ünnepélyesség”, a „mesterkelt, tanszerű szabályosság”, a „merev tartás”, az „elkülönülő attitűd” ellenfogalmai, derék harcosok abban a nagy küzdelemben, amely Petőfi és Arany költői forradalma körül hullámszik. Az új művészi ideált, kommunikációs módot képviselik, amely „leveti a koturnust”, és közel hajol az olvasóhoz, amely közvetlen, szíves indulattal, önmagából minél többet föltárva, átengedve, a beszédpartner egyenlőségét természetesnek véve, „igazi demokrata” módjára kommunikál. Ezt az új ideált tartja szem előtt Horváth János is, amikor a *Toldi* családiasságáról beszél vagy amikor az 1846-os hősidillt alsóbb- és magasabb rendű irodalmiság kettősségében fogja fel, s így ragadja meg az Arany-féle kommunikációs névumot. „A családot, otthont az elmélet (kivált Erdélyi Jánosé) a népköltészet saját tárgykörének jelölte ki már elébb, mert ez az egyesnek legelemibb, legtermészetesebb és mindenki veli közös viszonyítottsága, s másfelől, mert az otthon a teljes őszinteség hazája.” „[...] Az avult és az új koncepció küzdelme egyúttal két különböző közönségfogalmat rejteget. Az az ősi, bámultató modor (ponyvamodor) voltaképp nem becsüli közönségét elég nagyra: nekivalót ad, de hit nélkül, s magát fölötte tudva közönségének.” „Tagadhatatlan, hogy ezzel a régi magyar népszerű irodalmiság s az abból leszármazott ponyva-népiesség emeltetik fel valódi költészet rangjára, egyszerű álmélkodás, bábész népiesség helyett mélyen emberi átérzés és valódi lelki élmény színvonalára. Ez egyúttal a költő részéről minden addiginál tiszteltetlenebb megbecsülése a népnek, mint közönségnek, mert a leglényegesebb költészetet nyújtja, meri nyújtani nekik.”¹⁸ (A meleg, egyszerű és a mesterkelt költészet szembeállítására időnként olyan hangsúlyokat is kap, hogy egyenesen kihívja a szociálpszichológia és művészetszociológia felől kiinduló értelmezést. A „szónoki, feszes hang” voltaképpen a reprezentációs gesztusokkal, ritualizációkkal, homlokzatépítő, jelmezalkotó

¹⁶ RIEDL, i. m., 227.

¹⁷ SALAMON, i. m., 78, 104–105, 131.

¹⁸ HORVÁTH, i. m., 159, 154, 156.

elemekkel, a *presztízshangsúlyozás*, a *presztízsepítés* attitűdjével fonódik össze, a mesterkéletlenség pedig mindezek leküzdésével és a rituálémentes, bensőséges kommunikáció elérésével. Kéky „egy tulajdonképpen aristokratikussá fejlődött” irodalmi hagyomány áthatásáról beszél Arany verses epikájával kapcsolatban, Salamon hazafias dalaink, balladáink „szónoki feszes” modorát látja meghaladottnak Petőfi és Arany mesterkéletlenségével.¹⁹⁾

A Petőfi és Arany megteremtette népiesség már a kortársak gondolkozásában is többnyire összeforrt egy kultúrszociológiai vízióval, az egy akaratú, egy érzelmű befogadás és hatás, a külön rétegekre nem szaggatott alkotói és befogadói kommunió víziójával. Salamon Ferenc Hunyadi Mátyás történetírójának szavait nosztalgikusan idézve jeleníti meg ezt a látomást: „a magyarok akár nemesek, akár parasztok, majdnem ugyanazon szavakkal élnek s minden különbség nélkül szólanak; ugyanazon kiejtés, ugyanazon szavak, ugyanazon hangsúly mindenütt... Innen van, hogy a magyar nyelven szerzett ének parasztnak és polgárnak, közép- s alrendűnek egyformán érthető». ²⁰ Horváth János, akinek népiességfogalma három oldalról, a költő, a művészi tárgy és a közönség oldaláról is végiggondolt, kifejtett, Aranyra mint legfőbb instanciára alapozza egész nemzetiklasszicizmus-gondolatát. Az ő nemzetiklasszicizmus-víziója egy, az étellel és a hagyománnyal harmonikus, zavartalan csereviszonyban lévő irodalmi kultúra látomása, olyan kultúráé, amely eredményesen, expanzívan, széleskörűen hatja át az emberi világot. (E látomás normatívvá emelése egy részben idealizált, részben valóban reális létű pillanat és helyzet időtlenítése, megállítani akarása nála.) „Lángelme és nagyobb műveltség e lélekemelő korban nem kiröpülni vágyott természetes légköréből, hanem megmunkálni műveltsége hazai talaját. Teljes tudatossággal iparkodott magához nevelni közönségét, melyet a megelőző fentebb irodalmiság illetetlen hagyott. S bár művészi tökély és költői eredetiség tekintetében a legfelső polcon állott, meg tudta értetni magát az igénytelenekkel, a műveltség kisdedeivel is, a nagy lelkek erkölcsi érzékenységével hajolt le hozzájuk, hogy részeltesse önnön javaiból” – szögezi le *Aranytól Adyig* című könyvében.²¹

A nemzet – így láttatja a korabeli Arany-kritika – a relativitások fölé emelkedő abszolútum, az erózió által nem kikezdzhető, biztos pont, szilárd földdarab a szakadatlan változások tengerében, sarkcsillag, útjelző pont a bizonytalanul tévelygőnek. A recepciónak azonban mégiscsak szembe kell néznie a ténnyel, hogy a hazájához saját szavai szerint is „ezer szállal” kötődő szalontai alkotót mégis meg-megkísérti a kétely. A bizonyosság birtoklása, a távlatos létérzékelés, az elért egyensúly és a velük szembenálló biztonság-, távlat- és egyensúlyhiány elvileg és Arany munkásságára vonatkoztatva is különböző aránypárokot alkotva, más-más elvárásrendszer kirajzolva jelentkezik a szakirodalomban. Az egyensúlyhiány-tulajdonítás fogalomköreibe tartoznak a *Visszatekintés* szerzőjének alkati passzivitására, csüggeteg rezignáltságára vonatkozó megfogalmazások. Az

¹⁹ KÉKY, i. m., 22; SALAMON, i. m., 20.

²⁰ SALAMON, i. m., 103.

²¹ HORVÁTH János, *Aranytól Adyig*, Bp., 1919, 10.

Arany János-i emberi-költői karakter (a kettőt a kritika többnyire egybecsúsztatja) már Gyulai szerint mutat efféle vonásokat. „[...] Többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerezzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain; hallgatólag és magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban [...]”.²² S a példákat szinte tetszés szerint lehet tovább sorakoztatni. Berzeviczy Albert a szelíd, csendes mélabúrról mint az *Ősszel* írójának alaphangulatáról beszél, Négyesy László az ötvenes évek líráját elemezve vázolja fel a zsibbadt kedély, a túlérző fájvirág érzélemvilágát, és fejtegetéseit azzal zárja, hogy az érzelmkör éppoly jogosult, mint Petőfi nyíltszívűsége, sőt a tépelődő lelkiállapot, a bonyolult hangulat sok tekintetben közelebb állt a modern lírához. Császár Elemér Négyesyre mint úttörő elődre hivatkozva még részletesebben inszisztál a fájvirág-modernségen. A Kant filozófiájától is támogatott szkepszis, a modern ember gyöngesége, úgymond, ráfeküdt a lelkekre és belefúrta magát Arany kedélyébe is. „Az új kornak ez az életszemlélete kedvező talajra találván Arany lelki valójában és sorsának alakulatában, elhatalmasodott rajta, fölverte benne a szívgyötrő érzések egész raját” – írja, s e lírikumokat, a kétségeivel vívódó, csüggeteg lélek költészetét az 1930-as években élő, fölzaklatott idegrendszerű ember számára is rendkívül időszerűnek érzi.²³

Persze mind Négyesy, mind Császár megállapításai Riedl karakterológiai, alkattipológiai fejtegetéseire támaszkodnak. A sebzett, távlatvesztett, diszharmonikus Arany-alkat megrajzolásában a korszak tudományos, irodalomtörténeti munkái közül az 1887-es könyv megy el legmesszebb. „Arany tán legérzékenyebb a magyar költők közt”, „nagyon érzékeny emberek rendesen nem alkalmasok a cselekvésre: finom belső szervezetők kifárad a tervezésbe, az elhatározásba, még mielőtt a tettez értek volna. Arany nem élt a jelennek és nem bírta élvezni [...]”, „nagyon érzékenynek és gyöngének lenni, annyi mint szerencsétlenné lenni. E beteges érzékenység mind erősebben fejlesztette Aranyban a búskomor hajlamot, melyet még más körülmények is növelnek” – sorjáznak már az első kiadásban az idevágó, karakterizáló megállapítások.²⁴ Igaz, az 1920-as, negyedik kiadásban a szerző a fájvirág-karakterológiát megrajzoló fejezetbe beiktat egy második részt is, s itt jelentős mértékben tompítja, enyhíti a fentebb mondottakat. A szerencsétlenségig érzékeny, csüggedésre hajló költő hirtelen-váratlanul a családnak, a hazának, a költészethozzá tartozóknak elkötelezett, lelki egyensúlyát sikeresen megteremtő férfiúvá változik át. „Ilyen volt Arany belső élete: de ennek tragikumába, ennek borújába fényt lövellnek, mint a sarki jégvilág éjszakájába az északi fény koronája, fénykévéket vetnek eszményei: Isten, a haza, a család, a költészet. Ezek emelték ki élete tragikumából. Ezek vezetői az élet tömkelegében; ezek állítják helyre belső harmóniáját. Erőt, bizalmat öntenek szívébe, melyet a kétely reményétől, a tapasztalás ábrándjaitól megfosztott. Isten, haza, család, költészet – az ideálok eme csoportja: új élet a csüggedőnek, ruganyos erő a küzdőnek, gyógyulás

²² GYULAI, *Arany János emlékezete*, i. m., 273.

²³ BERZEVICZY, i. m., 323; NÉGYESY, i. m., 26; CSÁSZÁR Elemér, *Arany János és az utókor*, Bp., 1932, 22.

²⁴ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1887, 16, 17, 18–19.

és megváltás a roskadónak. [...] Téves volna azt képzelniünk, hogy Arany csak szenvedő idegszál-csoport volt, mely kínosan meg-megrezzen a külső hatásoktól.”²⁵

S a Riedl-féle műveletre emlékeztető nyílt visszavonásokat, ellenpontosításokat, enyhítéseket Négyesynél, Császárnál is rendre megtaláljuk. „Olykor azt hiszi, hogy hiába volna biztatni a kidőlt fa ágát: virágozzék megint, de máskor a legélesebb fájdalom mögül is diadalmas erővel tör fel benne a hit, hogy feltámad az Ige, az Eszme. Bizalma folyton növekszik, a nemzet életakarátának üzenetét küldi a nagy világba [...]” „Az újszerű hangot Arany lírájából először Négyesy László hallotta ki. Úgy találta, hogy Arany megszólaltatja a meghasonlást [...]. A megfigyelés éles szemre vall, bár a »meghasonlás« talán a kelletténél erősebb szó, s megtévesztő melléközöngék járnak vele. Arany nem hasonlott meg sem magával, sem a világgal [...], a sorsával elégedetlen, önmagában bízni nem tudó Arannyal szemben ott áll a másik Arany, az erős, a bízó, akinek szívében kiolthatatlanul lobog a hit nemzete jövőjében.”²⁶ A pályáiv felvázolásakor is megegyeznek az elemzők abban, hogy az ötvenes évek elesettsége után a költő kilábal a válságból. „Összhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árai közepett találja magát [...]. Kiemelkedve meghasonlásából, vigasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett” – szögezi le emlékbeszédében Gyulai Pál, bár azt is hangsúlyozza, hogy a kiemelkedés, megnyugvás ellenére „[...] a letörült könnyek nyomai meglátzanak s az oszló kétely árnya még ott borong”.²⁷

Gyulai portrérajzán, az összhangra törekvő lélek, az egyensúlyt kiküzdött, de a szenvedés nyomait viselő egyéniség karakterkijelölő vízióján mindenesetre érzik bizonyos normatív ideál, ám az korántsem látszik hajthatatlannak. A kritikusai eszmény – az afirmatív gesztusokból ez nyilvánvaló – a gyöngeségeit végül leküzdő, önmagát megfőkező, személyiségét összerendező, közösségi-szellemi feladatot vállaló alkotó ember, de a gyengeség azért megengedett.²⁸ S a vizsgált korszak Arany-irodalmára Gyulaitól, Szászától Riedlen, Beöthyen, Négyesyn keresztül egészen Voinovichig, Horváth Jánosig nagyjából ez az attitűd jellemző. Az egyensúlyos állapotot a korszak Arany-recepciója föltétlenül preferálja ugyan, de megengedő érzékenységgel vegyíti. Az elemzések terét általában nem tölti be valamiféle előírásszerű rigiditás, a szentenciózus, ideologikus megfogalmazásokat empatikus megengedések, sőt néha ellenirányú gondolatmozgások is ellenpontosítják. Négyesy, mint említettem, tételesen is kimondja, hogy a tépelődés jogosult emberi attitűd, Beöthy Zsolt az eltévelyedés- és anarchistagyanús *Cigányokról* állapítja meg, hogy „A mi a genialitás szikrázó erejét illeti: Arany összes művei között remekebb nincs ennél”, a *Bolond Istókról* egész könyvet író Gróf István pedig minden

²⁵ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1920, 44.

²⁶ NÉGYESY, i. m., 25; CSÁSZÁR, i. m., 27.

²⁷ GYULAI, i. m., 292.

²⁸ Keresztury Dezső 1928-as, először a Minervában, majd külön könyvecske formájában megjelent tanulmánya találó fogalmakkal ezt a Gyulaitól Horváth Jánosig központi szerepet betöltő ember- és művésziideált írja körül, amikor az egy középpont körül organikus felépített lelki egységről, az önkorlátozásról, a fennmaradásra, a továbbépítésre fordított erőről, az egyéniségről mint benyomásainak parancsoló lényéről, az értelmi erők fontosságáról, az egységesítő, kiegyenlítő éthosról beszél. KERESZTURY Dezső, *A nemzeti klasszicizmus esszé-irodalmá*, Bp., 1928, 9–10.

egyensúlyteremtő, kiengesztelő normát félretéve helyesli a könyörtelenül őszinte, leplező világlátást. „Arany kétségtelenül Shakespere tanítványa a jellemzés tekintetében, de sokban hasonlít Balzachoz is. [...] Az ő átható és könyörtelenül igaz jellemzése is erősen összefügg saját pesszimizmusával, mely nem akar leplezni sőt inkább leleplezni s bevilágítani az emberi élet és lélek fel nem kutatott zugaiba. Az igazságot akarja látni és azt mutatni. Önzőknek találta az embereket, honfitársait és ez lesz önalkotta személyei lelkületének, jellemének is a bázisa.”²⁹ Az egyensúlyteremtés, a kiengesztelés, a fölülemelkedés igénye az ismert, jelentős Arany-értelmezők közül leginkább csak Erdélyi János – fölöttébb ellentmondásos – fejtegetéseiben, imperatívuszaiban, ítéleteiben, stigmatizációiban tűnik rigidnek, hajthatatlannak, ideologikusan érvényesülőnek. „Mert ha tudjuk is lélektanilag, hogy ama sötétedő állapot nem esik a szellem körén kívül; elégnek tartjuk-e azt, hogy ezen igazság lélektani, arra, hogy művészeti igazsággá emeljük? [...] Mert ha van is szerepe mindennek, ami lélektani a költészetben, de a szerep hódolattal rendezettség a végső kibékülés, kiengesztelődés alá. Eszköz legyen, ne cél. Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje felett a glória” – szögezi le, hogy aztán néhány szavas, fölöttébb meglepő versértelmezései után (*A világ, Fiamnak, Visszatekintés, Kertben, A szegény jobbagy, Mint egy alélt vándor, Hiú sóvárgás, Évek, ti még jövőendő évek*) megállapítsa, megszilárdítsa a szentenciát: „Lelkünk egy átmeneti állapota végképivé van elszilárdítva [...] még azért, mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni. Mintha fent maradna, mikor fölvetetett a kö; holott le kell szállania.”³⁰ (A kevésbé ismert kritikusok közül alighanem Podmaniczky Pálné autoriter vallásosságának szüleménye szolgáltatja a legszélsőségesebb példát a föltétlen normaállító, ideologikus, rigid művészetértelmezésre. Dolgozatában Arany mindenféle földi ténykedése, költészetszeretete, művészi hivatástudata bűnös eltévelyedésként, az Istentől való elfordulás vétkeként tartatik számon. A költő lelkében gyökeret vert a humánium fölmagasztalásának bűne, bibliai passzusai, bárha számosak, az elvilágiasodás bélyegét viselik, a Toldi-monda helyett az egyháztörténelem lapjairól illett volna vennie témákat, hogy azokból a Szentírás erői áradjanak. Hiába hát, hogy vannak bizonyos érdemei – a világ szennytől be nem mocskolt erkölcsi tisztasága, a szerelemnek tiszta, egészséges, józan s mindig valami költői eszme szolgálatában álló ábrázolása –, az evangélium mérlegén híjával találtatott.³¹)

A fentebb leírt létszemléleti kettősség, a biztosság, a kikezdetlenség, a távlatbirtoklás, a relativításokon fölülemelkedő értékérvény igénye és az erózió, a kikezdettség, a relativizálódás erejének megtapasztalása nyomja rá a bélyegét a 19. századi humorelméletekre, s e dilemma uralkodik az Arany-recepció humorkonceptiójában is. A fogalomhasználat egyéni változataiban, körülírásaiban persze más-más oldalról jelenik meg e kettősség. A *méltóságos–nevetséges, egyetemes–egyes, fenséges–véges, abszolútum–tökéletlenség, óriási–kicsiny, makrokozmosz–mikrokozmosz* ellentétpárok a metafizikum,

²⁹ BEÖTHY, i. m., 566; GRÓF István, *Arany János Bolond Istókja*, Siklós-Drávavölgyi Könyvnyomda, é. n., 99.

³⁰ ERDÉLYI János, *Arany János Kisebb költeményei* = Uő. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 516–518.

³¹ PODMANICZKY Pálné VARGHA Ilona, *Arany János és az evangélium*, Bp., 1934, 46.

az antropológia jelentésköreiben helyezkednek el, a differenciáló ész és az egybeforrasztó szív dilemmája, az *alany* és a *tárgy* szétválásának, különmeműsödésének érzékelése a holisztikus, mágikus világlátást fölváltó reflektív racionalitás gyötrő problémájában gyökereznek, a mindennapi emberi attitűd felől pedig olyasféle kategóriák ragadják meg a kettős szituáltságot, mint a *sírás–nevetés*, az *édes–keserű*, a *csalódás–szeretet*, a *mosolygó könny*, a *kétségbeesett vidámság*.³² Az elemzők nemegyszer kategorikusan ki is mondják, hogy a humor fogalma voltaképpen a régi, mindent az ég felől néző teológia ellenlábasa, az újkori modernség problémáinak gyűjtőfogalma. „Általában Arany műveinek tanulmányozása új adatot szolgáltat arra, hogy költő a humor eleme nélkül el nem lehet. Shakespeare, a költők legnagyobbika, a legnagyobb humorista is [...]”, „valamint az ókor jellemét a *kellem* (a természet emberítése), a középkorét a *fenség* (az Isten emberítése) teszi; úgy teszi az újkor szellemét a *humor*” – utalnak a modernség szempontjából központi jelentőségre Szász Károly és Greguss Ágost, Hantz Jenő pedig egyenesen „[...] egy szabályozó középpontját elveszíteni látszó világ [...] botorságairól” beszél.³³

A humor azonban minden bipolaritása ellenére egyesítő, egységesítő, egyensúlyteremtő, harmonizáló erejű fogalom az Arany-recepció számára. Az ész szétválasztó munkáját sikeresen ellenpontozza benne a szív, az érzelem; az objektív tökéletesség és a szubjektív tökéletlenség kínzó dilemmája megengyhül, a válaszfalak mögül kitetszik, hogy a dolgoknak közös alapjuk van, alany és tárgy egymásba hatol, a világ ellentétei kiengesztelődnek, a gyötrő feszültséget nyugalom váltja fel. A humor „[...] az ellentétek egyik áramlatától sem engedi magát elragadtatni, hanem az alany, a maga reflexión átszűrt világnézetén szemléli a dolgokat. A gúny éle [...] a humorban megtörik; a pathos nem tör az egekre [...] a komikum a fájdalomba oľvadt” – teszi a hangsúlyt a kiegyenlítő igényre való törekvésre Hantz Jenő. „Látni az élet fonákságait, fájdalmat érezni miattok, de a tehetetlenség érzetében nem tenni ellenc semmit, csak elmosolyodni, s ezzel felülemelkedni rajta: ez a humor. A szenvedés titkos győzelme a megbántás fölött. Könny, mely szívárványt vet. [...] Arany maga jellemzi legtalálóbban a permeteggel, mely közt átsüt a nap, a napfény és árnyék játékával a mezőn, s a magyar zenével és tánccal, melyben összefoly kedv és bánat. Könny és mosoly találkozik s ebben rendszerint megengyhülés van; kiengeszteli a világ dissonanciáit, mint Arany kívánja” – utal Voinovich számos elemzőtársa nyomán árny és fény, mosoly és könnyek együttélésére és harmonizációjára.³⁴ (Az így felfogott humor az elemzők szemében a komikumnál jóval magasabb értékszínt helyezkedik el, a szatíra, az ironia, az elmésség, a tréfa, a vicc hozzá képest rendre alsóbbrendű fogalmaknak bizonyulnak. A szakférfiak hol a komolyságot nem

³² A fogalmak összegyűjtéséhez a legnagyobb segítséget Hantz Jenő könyvétől kaptam, de sokat merítettem Salamon Ferenc, Szász Károly, Greguss Ágost, Szinnyi Ferenc, Riedl Frigyes, Voinovich Géza munkáiból is. HANTZ Jenő, *A humor és Arany János humora*, Bp., 1888; GREGUSS Ágost, *A szépségzet alapvonalai*, Bp., 1849; SZINNYI Ferenc, *Arany humora*, BpSz, 1905, CCCXXXVIII, 229–250; CCCXXXIX, 373–399; CCCXL, 56–90; SALAMON, SZÁSZ, RIEDL, VOINOVICH, i. m.

³³ SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei*, Budapesti Közlöny, 1867/77, VII. 13., 838; GREGUSS, i. m., 42; HANTZ, i. m., 41.

³⁴ HANTZ, i. m., 45; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Bp., 1931, 44–45.

találják elegendőnek bennük, hol az élcélődő alany fölényérzetét sokallják, hol pedig az egyesnek az egyetemeshez való viszonyát keresik hiába. Hantz Jenő egyenesen odáig megy el, hogy a komikumot egészen kizárhatónak tartja a humorból.)

A humor tehát elválaszthatatlan a fölülemelkedéstől, a harmonizációs igénytől, amelyet végső soron be tud teljesíteni: a „humorista” Arany Jánoshoz kapcsolódó gondolatfutamok egészükben rögzítettebbek, mint a költői alkat veszélyérzékelő-bizonyosság-kereső, egyensúlyhiányos-harmóniateremtő gesztusait tágabb értelemben fölvető töprendések. S e fogalmi készlet, a komikum egész elméletét helyettesíteni hivatott humor-elmélet szemmel láthatóan elégtelen az Arany János-i komikum kezeléséhez, csupán a *Bolond Istók* második éneke feleltethető meg neki maradéktalanul. Szász, Riedl, Szinyeyi, Hantz, Voinovich írásai nem is igen tudnak megbirkózni a dilemmával. Az *elveszett alkotmány* mint egyoldalúan szatirikus mű tartatik számon, gazdag, sokrétű komikuma feltárására nem tesznek kísérletet, *A nagyidai cigányok* lényegesen bonyolultabb, érdekesebb karaktere a „kétségbeesett kacaj” szimplifikáló fogalmi zsákjában tűnik el, a *Bolond Istók* első énekének ellentmondásos jellege szintén elhalványodik, a lírai darabok elemzésekor pedig a koncepció elmaszatólódik, az elvi állványzat összeroppan, és többnyire a kuszaság zürzavara lesz uralkodó. Hantz konkrét fejtegetései az elvi számvetéshez képest megdöbbenően kurták, laposak, Szinyeyi a fölvázolt, szegényes fogalmi kerettel nem igen törődve gereblyéz össze mindenfélét *Arany humora* című írása gyakorlati elemző részében. Maga Riedl Frigyes sem ad könyve más részeihez mérhetően színvonalasat és érdekeset *A tréfás eposzokról* szóló fejezetében. Finom esztétikai érzékenysége ugyan bele-beleütközik a harmonizáló humorkoncepció szűkösségébe, de ilyenkor nem előre megy, hanem visszahátrál. A *Bolond Istók* bonyolult összetettségét például tisztán érzékeli. „Mily nyomasztó [...] a szalontai láthatár, mily kisszerű a tárgy, mily fanyar a szerelem (Bolond úr és Klárcsié), mily mély a költő lehangoltsága! [...] Minő társaság találkozik *Bolond Istók* epikus talaján! Vásott tolvaj cigányok, a csősz kétségesen szűz leánya, a csősz maga, ki csak megszokásból sajnálja meghalt feleségét, a csecsemőt az árokban felejtő pálinkás Pityeri Erzsók [...] mindezek az a véghetetlen, mindent átható mélabú borong, amely Turgyev némely novellájában elszomorít bennünket: egy ember, ki teljesen fölöslegesnek érzi magát, leírja szintén fölösleges embertársai boldogtalanságát és rosszságát” – írja, de aztán észbe kap és mentegetőzik, hogy ez csak az első pillantás benyomása, Arany voltaképpen (a megmérgezett lelkű Byronnal szemben) hű hazafi, szerető családfő; hazájától, családjától soha semmi csapás el nem tántoríthatja, bármennyit hamvasztott is el a sors lelkében, az eszmények parázsa elfojthatatlanul ég a harmu alatt.³⁵

A létbizonyosság akarását, látjuk, a pszichikum és az esztétikum szintjén az ellentmondásokat föloldó harmonizáció igénye-kíváncsi jeleníti meg a korabeli szakirodalomban. E harmonizáció fogalmi keretébe illetetten jelenik meg Arany képzeletvilágának, epikus képességeinek a jellemzése is. A „fájvirág-lelkűséget”, a tépett, diszharmonikus hangoltságot mintegy ellenpontozza ez a szilárdság, higgadság, biztonság fogalmi-

³⁵ RIEDL, i. m., 222–223.

val körülbástyázott s a költői karakter alapsajátságaként fölfogott attitűd. „Amennyire elkínzott, vergődő, izgékony, ellenhatások alatt vonagló az ő idegélete, annyira nyugodt, erős, biztos képzelete” – szögezi le Riedl Frigyes mintegy előljáróban. „[...] Ahhoz a nagy tárgyilagossághoz, mellyel Arany mindent megfigyel, nyugodt szemlélődéséhez egy más sajátsága járul: megfigyelésének nagy pontossága. E két adománya: tárgyilagossága szemlélődése és részletes megfigyelése mintegy fő tengelye költészetének, ezeken fordul meg egész tehetség” – bocsátja ismét előre könyve harmadik fejezetében. A *Képzelete* címet viselő, negyedik részben aztán sokoldalúan, alaposan kidolgozza a gondolatkört, valóságos tárházát alkotva meg az Arany János-i szemléletre-szemlélődésre vonatkozó fogalmaknak, körülírásoknak. Mindjárt a fejezet elején szellemes ötlettel Vörösmarty, Petőfi és Arany képzelt viharleírásait adja, s az alapvető különbségek által törekszik jobban megértetni a *Buda halála* írójának képzeletvilágát. Vörösmarty képzelete hevesebb és ragyogóbb, a Petőfiében több a kellem meg a tűz, de azért legjobban a szalontai költő mérhetetlenül bőséges, gazdag és pontos szemlélődését csodálja az irodalomtörténész. „Arany megfigyelő tehetsége egyéniségében gyökeredzik. A nyugodt, beható kontempláció – mely költői tehetségének fő jellemvonása –, pontos megfigyelést eredményez”, „Aranynak költői fő jellemvonását bizonyos szemlélődő, kontemplatív realizmusban találtuk; oly szemlélődésben, mely [...] rendkívüli fogékonysággal bír a valóság minden jelensége iránt” – állapítja meg.³⁶

E beható, nyugodt kontempláció rendkívül erős realitásérzéssel párosul Aranyánál – tudatosítja lépten-nyomon a recepció már a kortársi tanulmányoktól kezdve. „Arany virágaira mindig tapad egy kis gyökérszálú termőföld is”, „[...] nem szűri eszményileg a kasztáli forrás vizét, hanem minden földi és ásványi alkotórésztől issza” – összegez metaforikus, képcs nyelven Riedl Frigyes.³⁷ Más helyeken azután szinte kifogyhatatlan a nagyon is fogalmi körülírásokban s a tárgyszerű szövegvizsgálatokban. „A nagy szabotosság, pontosság a külvilág visszaadásában, meg Arany józansága és értelmessége [...] adja meg költészetének ama bizonyos realizmust, mely a valóságnak sohasem nyers, de mindig részleteiben is megkapóan hű feltüntetésében rejlik”, „képzeletében is ez a realizmus uralkodik; Arany szemlélő hajlamainál és realitásérzékénél fogva erős megfigyelő; képzeletében is több a megfigyelés, kevesebb a képzelődés, a kombináció, mint bármely más kiváló költőnké.” „Pontosan részletesek Arany megfigyelései a tárgyak egyes sajátságaira nézve is. Ha valami jelenetet leír, olyan részleteket mond el, mint csak az szokott, aki jelen volt” – alkalmazza a realizmus címszavát e valóban rendkívül pontos, plasztikus költői láttatás jellemzésére.³⁸ „Eddigi eposz-íróink nem merték volna műfajuk komoly méltóságát ily apró részletekkel tarkítani” – utal a költő „realizmusának” alapvető újszerűségére,³⁹ hogy aztán hatalmas anyagismeretével valósággal ontsa az alkotói „részlet-érzék” megalkotta roppant példatár egyes elemeit, azokat a rendkívüli mimetikus erejű és szuggesztív művészszerű megfigyeléseket, amelyekkel az Arany-művek telis-teli

³⁶ RIEDL, i. m., 38, 44, 77, 82.

³⁷ RIEDL, i. m., 44, 85.

³⁸ RIEDL, i. m., 44, 82, 90.

³⁹ RIEDL, i. m., 90.

vannak. Szóba kerül, hogy Bence szája mozog a nádasbeli ebédnél, míg a farkaséhes Miklós falja a hazait, hogy a szemből kitörölt könnycsepp a kézfejen és a kisujjon végességigcsorogva gördül a földre, hogy a Piroskát eljátszott Toldi a vadbőr-pokróc füleit marja elkeseredésében, hogy a gyűrű köve a kézcsóktól bepárasodik, a kriptába visszatérő szent teste verítékben úszik, hogy a terítőken fölfordított mindenféle étkek: fejes saláta, túrós lepény, friss lépes méz, kövér bárány mellett a borfajta megnevezésére is föltétlen gondja van az elbeszélőnek, s hogy e pontosság-víziós igény még a leírt tárgyak nagyságát is rendszerint számokra fordítja le.⁴⁰

Riedl fejtegetései érthetővé teszik, miért helyezi könyvében a hangsúlyt az epikus és a balladairó Aranyra. E gesztus nem valamiféle konzervatív érzületből, a verses epikához való megingathatatlan ragaszkodásból fakad: úgy tűnik, a *Toldi* írójának képességeit, a természet és az emberi környezetvilág jelenségei általi mély megragadottságot, a rendkívül erős, plasztikus megfigyelőképességet, részletérzéklet, a dolgokat kifogyhatatlan bőségben fölidéző emlékezőképességet, a mimétikus erőt és a művészi teremtő invenciót tartja ő olyan rendkívüli tulajdonságcsokornak, egyedülállóan komplex költői készségegyüttesnek, amely az epikában és a balladisztikában tud legteljesebben megnyilvánulni. Salamon Ferenc szintén finom esztétikai érzékkel veszi számba Arany János képességeit és eredményeit, de ezekhez ő már a verses epika elvi elsőbbségét bizonygató érveket is csatol. A későbbi történészprofesszor egyébként nyilvánvalóan robusztusabb, egységesebb irányultságú lélek, mint a sebzett érzékenység, sőt néhol már-már a létszorongás tartományaiban is otthonos Riedl.⁴¹ Salamon eszménye az egyoldalú introverzióval szemben a világ felé forduló, szubjektív érzelmi hullámzásait stabilabb érzületté rendező művészi attitűd. „Az emberi jellemet és emberi tetteket ábrázoló költészet a mellett, hogy az elme nagyobb világosságát, az érzelme egészségesebb voltát s többoldalúságát tanúsítja, egyszersmind a lelkesedés szabályozott energiájának szüleménye”, „[...] a mi a nemzeti szellemben költői rész, kicsinyli a lyra szeliden andalgó, sőt a komolyabb óda magasztosb szárnyalását, mely utóbbihoz azonban már nagyobb vonzalommal viseltetik férfias jelleme: nagyobb mérveket, szélesebb látkört kíván, s ha nem is a földgömböt, de a hazát és egész nemzetet kívánja magába ölelni” – érvel a *Daliás időről* szóló, 1862-es dolgozatában a „nagy forma”, a verses epika mellett.⁴² Esztétikai indokait a líra, a lírizmus szerinte elégtelen „tárgylagos megtestesítő” ereje-lehetőségei köré csoportosítja. Az absztrakcióktól, a dagálytól e műnemben – úgymond – jobban kell tartani, mint a drámában és az epikában. „A szenvedélyek és érzelmek hosszas elemzése, s a lyrai és szónoklati elemek túlnyomósága mindig elvontságokra vezet a költészetben. Magában az, hogy külön elmélkedünk vagy ábrándozunk egy előforduló érzelem vagy lélektani igazság fölött, nem egyéb abstrakciónál. [...] A költő így is tehet hatást, képei, leírásai ragyogása, a nyelv és vers zenéje által; de nemcsak hogy az ilyenmű compositiót nem ismerjük el

⁴⁰ RIEDL. i. m., 92–93.

⁴¹ „Föleszmélve csakhamar magunk előtt látjuk az élet szfinxét. Mit gondoljunk arról a létről, melyet nem kívántunk, és mit a nemlétről, melyet nem ismerünk?” – sóhajt fel az irodalomtörténész egészen Schopenhauer vagy Kierkegaard módjára könyve harmadik részének utolsó előtti fejezetében. RIEDL, i. m., 61.

⁴² SALAMON, i. m., 98, 100.

eposzinak, hanem oly hatásúnak, oly meghatónak sem tapasztaljuk, mint a minő a költészet azon neme, melyben maga a költő követően, s a szereplő egyének közvetlenül szólalnak meg; melyben a költő félrevonulván, hogy saját tehetségének bámultatása által ne rontsa illúziókat, magát a fölvetett tárgyat beszélteti ezen tárgynak egész *naivságával*. [...] Minél jobban képes a költő magát a tárgyat, magát a természetet beszéltetni, a helyett hogy a zenével rokon lyrát közbeszólaltatná, annál bizonyosabb lehet a hatásról, mert művészete törvényeihez hű maradt” – érint a dráma és az eposz műnemi elsőbbségét bizonygató érveléseiben olyan problémákat 1856-os *Katalin*-tanulmányában, amelyek jószerivel a 20. századi tárgyiasság dilemmahalmazához is odakapcsolhatók.⁴³

Arany verses epikájának és balladisztikájának a szó szoros értelmében vett lírával szembeni elsőbbsége egyébként a kor szakirodalmában mindvégig elfogadott, kétség alá nem helyezett s igen gyakran emlegetett tétel.⁴⁴ „[...] Arany, még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő, olykor elmélkedő, mindig meggondoló”, „szépirodalmi tényül van elismerve, hogy Arany az elbeszélő lírában csinált fokozatot, fejlődési korszakot” (Erdélyi János). „Egészen epikusnak született s maga nem akart más lenni. Az ifjúság húrja, e lehangzatosabb lyrai húr, hiányzott lantján, s épen nem kívánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztone ellenére ragadtatott a lyrai pályára is” (Gyulai Pál). „Petőfi lírai heve- s gyors képzeletével szemben Arany reálisabb, megfigyelő, részletező, a tartalomban több szálát fon össze, alakítása tömörebb [...]. Amennyire lírai az egyik, annyira epikus természet a másik” (Voinovich Géza).⁴⁵ S az is tény, hogy a recepció a lírikust igencsak változó mértékben érvényesíti figyelemre. Beöthy Zsolt nagy irodalomtörténetének csaknem negyven oldalas portréjában alig több, mint egy oldalnyi terjedelem jut az egész Arany-lírára, s ez sem túlságosan gazdag konceptualizáló keretben foglal helyet: a fogalmi háttér az önkényuralom korának nemzeti válsága, illetve az *Őszikék*ben a végesség tudatával megbékélő, a halállal megbarátkozó emberi-költői attitűd adja. Voinovich szintén egyéni és közhangulat egybefonódását állítja a középpontba az ötvenes évek lírájáról írva. Terjedelmes, háromkötetes monográfiájában ő is csupán egy-két oldalt szentel a témának, s az egyes költeményeket illetően megelégszik egymondatos kommentárokkal. (Monográfiája utolsó kötetében az *Őszikék* lírai verseire is alig több mint két oldalt szán, aztán már megy is tovább az elemző a balladákra és a *Toldi szerelmére*.) Ha nem is túl részletesen, de legalább elismerő figyelemmel emlékezik meg a lírai költeményekről Gyulai Pál. Növumként utal az ötvenes évek verseinek esztétikus művésziségére, a retorikus lírahagyománnyal való szakításra, a dalforma kitágításának, az – ódává emelkedő vagy humorba átsapó – elégia műfaji térnyerésének poétikai jelentőségére és a válságtudat, a meghasonlás, „az emberi élet nyomorúságai, a pesszimizmus, a kétségbeesés” elleni küzdelem mint vezérmotívum fontosságára. A zaklatott, egyensúlyhiányos költői attitűd irányába, mint említettem, Négyesy László és Császár Elemér már tesznek bizonyos lépéseket, Horváth

⁴³ SALAMON, i. m., 59–60, 61.

⁴⁴ E tételt lényegében még Babits Mihály is elfogadja. Kosztolányi Dezső, igaz, az *Őszikék* költője mellett tör lándzsát, de idevonatkozó passzusai rövid, személyes vallomások, az indoklás és a kifejtés kimarad belőlük.

⁴⁵ GYULAI, i. m., 290; ERDÉLYI, i. m., 492, 522; VOINOVICH, *Arany János életrajza 1817–1849*, i. m., 174.

János pedig kommentárjait az addigiakhoz képest kétségkívül a lírai versek szélesebb körére terjeszti ki (*Szilveszter-éjen, Kertben, A világ, Visszatekintés, Ez az élet..., En philosophie*), egészében azonban az ő írásaik sem sokat változtatnak azon az aránytalanságon, ami a két műnemi rész recepciója között fennáll, s ami az időszak recepciójának nyilvánvaló fogyatékoságaként tartható számon.

A korabeli Arany-irodalom empatikus érzékenysége, problémafeltáró ereje, esztétikai készenléte kétségkívül a verses epikára és a balladisztikára irányul. E területen azonban igen-igen hatékonyan működik. A kritikusok – mint Salamon tételesen is kimondja – nem restellnek beülni az iskolapadba és tanulni ettől a korábbiakhoz nem mérhető gazdagságú, tudatosságú és finomságú esztétikai gondolkozástól. Az Arany János-i művekben kibomló sokoldalú készségegyüttesen töprengve, e gazdag érzet legfontosabb vonalait, elágazásait feltárva problémalátásuk gazdagodik, fogalomkészletük egyre szilárdabb, kontúrosabb lesz. Riedlék világosan látják, hogy a *Buda halála* szerzője valóságos esztétikai robbanást idéz elő, hogy a magyar költészet esztétikuma általa hatalmas fejlődésen megy keresztül. E magasabb poétikus kultúrát gyakran a korábbi idők alacsonyabb rendűként számontartott, szónokias, retorikus költészetével összehasonlítva (attól elválasztva, attól alapvetően megkülönböztetve) jelenítik meg. Riedl „magas koturnus”-ról, „a tárgy elvont patetikus felfogása”-ról, „hagyományos epikai pompá”-ról, „nagyszavú retoriká”-ról beszél, Négyesy az „érzelgősség”-gel és a „szónokiasság”-gal állítja szembe Arany munkásságát, Salamon Ferenc pedig egész „szónoki korszak”-ot különböztet meg a szalontai költőt megelőző hazai literatúrában.⁴⁶

Az új, finomabb, erőteljesebb, intenzívebb esztétikum érzékelése és a megragadásáért, feltárázáért folytatott erőfeszítés határozza meg a *Toldi* írója „eposzi munkásságát” körbehálózó gondolatokat. Az *eposz* elnevezés és helyettesítő fogalmai ugyan egyrészt egy alapjaiban pozitív műfajiságot jelentenek Gyulaiék számára: a „nagy formát”, a nagyobb létkör lehetőségét, a közösségi, nemzeti érdekeltiséget, a szubjektumon túllépő epikus tárgyiasság kibonthatóságát. Másrészt viszont a szó szorosabb értelmében vett eposzszal szemben az elemzők tele vannak fenntartással, kétellyel, ellenérzéssel. „Az is igaz, hogy az epopoeia, a mint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé”, „[...] el kell vetnünk a klasszikai eposz külső czafrangjait [...] a csodálatos csekély mértékben s csak annyiban használandó, a mennyiben kapcsolatban hozható az élő hagyománnyal vagy az illető személy lelki állapotával” – szögezi le Gyulai Pál.⁴⁷ „[...] előkelő általánosságok szürke kódétól volt fátyolos [...] istenek nagyhangú tanácskozá-

⁴⁶ RIEDL, i. m., 55, 172; NÉGYESY, i. m., 14; SALAMON, i. m., 100.

⁴⁷ GYULAI, i. m., 297, 298. Az eposzi csodálatossal kapcsolatos távolságtartó attitűd még az egyébként konzervatívabb szemléletű Szász Károlyra is jellemző. Az emberfölötti masinéria egyrésztől ugyan speciálisan az eposzra jellemző nála, sőt éppen ez szolgál a műfaj differentia specificájaként („az époszt, mondom, a költői elbeszéléstől legszembeötlőbben a csodálatosnak, ember- s természet-fölöttinek, az úgynevezett machinának használata különbözteti meg”), másrészt viszont rendkívül fontos tényként emeli ki, hogy Aranynál az összes előforduló „eposzi csodálatos” földiesítve van, álomként, belső kivetítésként, hallucinatív látomásként is fölfogható. SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei*, Budapesti Közlöny, 1867/77, 814, 815.

sait, hősök czikornyás párbeszédeit hallottuk [...]” – jellemzi a műfajt Kéký Lajos.⁴⁸ Az eposzírók külsőleges, elnagyoló felfogásáról, halvány általánosságairól, Vörösmarty eposzi figuráinak megközelíthetlenségéről beszél Riedl Frigyes, „nemes, epikus unalom”-ról, amelynek éppen Arany vetett véget. „Egyáltalán mennyi a konvenció még a Vörösmarty–Czuczor-féle eposzokban is! Múzsákhoz folyamodnak, isteneket léptetnek fel, kikben nem hisznek. Állandó jelzőket használnak (párducos Árpád), mint Homér, ámbár nem rapszodoknak költöttek, kiknek emlékező tehetségét a vissza-visszatérő jelzők, építethonok lámogatták. Még oly eposzokban is, melyek a török–magyar háborúban történnek, hosszú párbeszédeket hallunk a csatatéren küzdőktől, ámbár a harc módja egészen más, mint Homér idejében” – sópáncodik ugyanő fölöttébb lekicsinylően, igaz, könyve jegyzetes, apró betűs szövegrészében.⁴⁹ Az elutasított tradicionális eposz helyébe a Toldi írója valami mást állított. Ezt a valamit vagy az eposz, epopoeia utótag elé illesztett disztíngváló jelzővel vagy egyéb – amúgy persze meglehetősen kusza egyveleget alkotó – elnevezéskísérlet-sorral igyekszik a kritika szemléltetni: *népi eposz, magyar eposz, költői beszély, költői elbeszélés, hősidill, verses regény*. A poétikai karakter másféleségét mindenestre tisztán látják és részletesen, alaposan kirajzolják. „A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára”, „a nyugalmas epikai hang, mely kerüli a lyrai hevületet és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbülő drámaisága s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanúsítják” – jellemzi e karaktert Gyulai Pál.⁵⁰ „Az eposzírók külsőleges, nagyoló felfogásával szemben költői eljárása családiasan megközelítő, az egyéni életbe beható” – állapítja meg Riedl Frigyes.⁵¹ „Epikus hőstípus helyett is drámai, emberi érdekűt rajzol” – rögzíti Horváth János.⁵²

Már e fenti idézetek is fontos készségeket, karakternovasokat ragadnak meg. Az „eleven jellemrajz”, a „családiasan megközelítő, az egyéni életbe beható” kifejezések az Arany-művekben uralkodó lelki, pszichológiai, emberi érdekeltségre utalnak. Négyesy „pszichocentrikus felfogás”-nak nevezi e sajátást, Horváth úgy definiálja, hogy Arany „[...] a legszükségesebb színhely- és eseményjelzéseken át gyorsan és folyvást az emberhez, a lélekhez igyekszik hozzáférközni [...]”. Salamon a *Buda halála* ürügyén fejti ki, hogy alkotója „a szereplők hajlamaiban, szenvedélyeiben s egész jellemében keresi a megfejtést, s a száraz esemény így lesz világosan érthetővé s így lel lelket az oly adat, mely a történetben pusztá tény; szoros összefüggést azon töredék, melyben a történész nem bír kapcsolatot mutatni ki.”⁵³ A jórészt eseménycentrikus korábbi epikával szemben háttérbe szorul itt az érdekességelv, a váratlanságra építő eseménysor helyét finomabb hatásmechanizmusok töltik be, s előtérbe lép a lélek állapotainak, változásainak pontos,

⁴⁸ KÉKY, i. m., 74.

⁴⁹ RIEDL, i. m., 55, 91, 100, 284, 189.

⁵⁰ GYULAI, i. m., 298, 299.

⁵¹ RIEDL, i. m., 55.

⁵² HORVÁTH, i. m., 190, 432.

⁵³ NÉGYESY, i. m., 27; HORVÁTH, i. m., 154; SALAMON, i. m., 144.

beható rajza. E lélekrajzot a kritikusok szerint finom tapintatú jellemzési készség támogatja. Riedl két alapvető beszéltető módot különít el az epikus művekben: a retorikait és a lélektanit. A retorikus beszéltetés során a megszólaló szereplő logikusan, kapcsolatos rendben, ésszerűen beszél, mintha kérdésekre válaszolna. Arany bezzeg nem így beszélteti figuráit. A személy nem a helyzet logikája, hanem saját lélektana szerint nyilatkozik meg. Mikolt, a fiatal gyermeközvegy például nem helyzetét, hanem a maga gyerekes logikáját, gyerekes lelkét nyújtja át nekünk, amikor a *Csaba királyfiban* Attila véres holtteste mellett azon sopánkodik, milyen szegény, hogy mélyen elaludt, s az otthoni, testvéreivel üzőtt esti kötődésekre emlékezik, amikor szegénynek számított álomba esni.⁵⁴

A „drámaiság” (a terjengős, vonalszerű epikai forma meghaladásának e legfontosabb tényezője) persze a feszültség növekedését jelenti, e feszültség azonban természetesen nem a cselekmény fordulatosságából, hanem a lélekből származó feszültség, és megte-remtése a komponálás, az előtárás, a láttatás magasrendű készségeivel függ össze. Arany drámai kompozícióhoz való hajlama eseménygócokat teremt, olyan kiemelkedő pontokat, amelyek rálátást biztosítanak a történetekre, a balladai párbeszéd nem technikai fogás nála, hanem „[...] a személyek izgalmának lélektani folyománya [...]” s az elbeszélés lázas lüktetése és hézagossága is a fölkavart rend, a szétzilálódó (vagy legalábbis erősen veszélyeztetett) normavilág, a tépett tragikusság „egyenértékese”. (A balladák az eseménycentrizmust háttérbe szorító lelki érdekeltségnek már csak azért is iskolapéldái, mert bennük többnyire az esemény következményét látjuk, magát az eseményt csak egy-egy sugár világítja meg.)⁵⁵

A láttatás készségrendszerébe, poétikai hatáseggyüttesébe illeszkedő implikáló, szuggeráló, utaló-megjelenítő tárgyiasság a szakirodalom tanúsága szerint voltaképpen Arany egész munkásságára jellemző. Horváth János ezen túl az egész népies költészet alapelve-nek tartja. A tárgy mögé húzódást, a közvetítést (amelynek során a tárgy eredeti jellege nincsen elejtve, de az első perctől fogva lelki érdekekkel bír) – Salamonhoz hasonlóan – elsősorban az önuralom, a szubjektum-meghaladás, a kitárulkozás, a világbefogadás gesztusának látja. „Ebben a tárgya mögötti visszahúzódbásban nagy önuralom, diszkrét előkelőség van, de egyszersmind a legtisztább epikaiságnak feltétele. Még amit valóban saját személyes tulajdonaiból ajándékoz is alakjainak, az is teljesen tárgyiasságra vesz részt a mű egészében” – írja.⁵⁶ Riedl is az egész Arany-életműből veszi szép, szemléletes illusztrációit, de aztán a balladákhöz érkezve, úgy tűnik, mégiscsak bennük látja a tárgyi-
asság legragyogóbb példáit. „Aranyánál is vannak völgyek, melyek megszólalnak, mint a Petőfi hegygel beszélő völgye, és vannak erdők, melyek megindulnak, mint *Machbeth*-ben a dunsinani. A déli szél süvölt és villámok cikáznak, midőn az esküszegő V. László lázas félálomban hánykolódik. Ködbe vész a nap sugára, vak homály ül bérce-n, völgyön, amint Bor vitéz örökre búcsúzik mátkájától. Szilaj szél zuhog, eső kopog, midőn László

⁵⁴ RIEDL, *i. m.*, 143–144.

⁵⁵ RIEDL, *i. m.*, 163, 226, 229, 237.

⁵⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 158, 154, 161.

meggyilkolása előtt kedvesét, az egri lányt meglátogatja. A *Tengeri-hántás*ban az elbeszélés minden mozzanatát a természet egy-egy szimbolikus jelensége szakítja félbe.”⁵⁷

A balladisztika, úgy tetszik, a költő tömörítő művészetének csúcsát jelenti a recepció számára. Kritikustársai nevében is beszél Riedl, amikor könyve balladafejezetét (máig az egyik legnívósabb összefoglalást) azzal a mondattal kezdi, hogy: „Arany eposzi művésze balladáiban tetőzik”. „A balladaköltés Aranyra nézve nem műfajkellékek alkalmazása, hanem lelkiéletéből természetszerűen kisarjadó termés [...], nagy érzéke volt a tragikum iránt, lelkiéletének tragikus diszpozíciója volt, hajlott az erkölcsi bonyodalmak komor felfogására, bűn és bűnhődés erkölcsi súlyának mérlegelésére [...]. Költői stílusának pedig amúgyis fő törekvése a tömörítés, a sűrűsítés, ami megfelelt a ballada előadásának, mely röviden, villámszerűen szeret megvilágítani izgatott jeleneteket” – fűzi hozzá mindjárt a következő könyvoldalán.⁵⁸ Ez a balladisztika, az Arany János-i balladacso-
kor sokkal több, sokkal jelentősebb, mint elődei balladakezdeményei – már az első kritikai összefoglalást író Szász Károly érzékelteti ezt a felismerést. „[...] A magyar balladának nemcsak tökéletesítője, hanem valódi megteremtője lőn [...]” – írja. „[...] Tán éppen e költői nemek szenvedtek leginkább a szónoklási betegségben (hol éppen legkevesebb helyük volt), azok voltak leghiányosbak compositio dolgában, azokban uralkodott az álpathosz, a dagály s azokban volt legkevesebb drámai s legkevesebb adag a valódi költészetből” – ítéli meg a műfaji előzményeket Salamon Ferenc. „[...] Nem ott folytatta, a hol Garaynál találta” – fogalmaz lakonikusan Beöthy. Kölcsey és Kisfaludy német nyommon indultak, Garaynál a megyegyűlések hazafias basszusa hangzik ki a balladákból, Aranynál viszont „semmi fellengés, semmi hazafiúi kimelegedés, semmi retorikai fokozás [...]” – szögezi le Riedl. „Nálunk, Arany ideje előtt, a regeképeket rend szerint románczoknak, a románczokat rend szerint balladáknak nevezték, gyakran a költői elbeszélést is a ballada nevével ruházták föl, igazi balladáink pedig, kivált műköltészetünkben, nem is voltak [...]. Költőinket, először nevezetesen Kisfaludy Károlyt és Kölcseyt, Bürger, Schiller és Goethe regedalai indították balladaszerű alkotásokra, ezek azonban csak külső alakjoknál fogva mondhatók balladáknak, lényegök szerint költői elbeszélések és regeképek. Népies, de magyaros zamatjuk sincs. Czuczor és Vörösmarty kisebb elbeszélő költeményei már magyarosak, de szintén inkább románczok, regeképek, vagy éppen tiszta fajú epikai elbeszélések, mintsem balladák. Garay, a nibelungi strófa meghonosítója, kinek költészetén főleg Uhland hatása tapasztalható, legszaporább irónk a kisebb epikában, de ő is határozottan románczos. Bajza leginkább regeképeket, Eötvös, Erdélyi, Nagy Imre, Papp Endre, Sárosy, Tárkányi költői elbeszéléseket nyújtanak. A népies naivság hangja Tompánál és Petőfinél már tiszta eredetiségben megcsendül, de nincs bennök elég tárgyilagosság és drámai erő hogy balladát alkothassanak, s epikai műveik nagyobbbrészt költői beszélek, életképek, regeképek. Az igazi magyar balladát a népballada alapján, Arany teremte meg [...]” – ad összefoglaló visszatekintést a balladaskönyve bevezető feje-

⁵⁷ RIEDL, i. m., 64.

⁵⁸ RIEDL, i. m., 224, 225.

zetét záró Greguss Ágost, sokféle, tarka műfaji, poétikai, esztétikai fogalmat használva fel az Arany János-i balladisztika egyedülvalóságának érzékeltetésére.⁵⁹

A balladisztika is illusztratív példaként szolgál az Arany-recepció számára, ha a form tartalom sajátos szerveződéseit veszik számba. „Aranyál átalán minden tartalom megtalálja a maga kompozícióját [...]” – állapítja meg Riedl Frigyes és az V. László, *Az egri leány*, a *Tetemre hívás*, a *Szondi két apródja* más-más kompozíciós karakterének jelzésével illusztrálja állítását (kettős szerkezet, elvonuló képek sora, egyetlen hatalmas jelenet, ballada a balladában).⁶⁰ De a réteg-összeolvasztás szervességét a kritikusok igazából a *Zács Klára* szerzőjének egész epikus munkásságára nézve jellegadó vonásként konstatálják, s olyasféle fogalmakban ragadják meg, mint a szerkezet műfaj- és tárgyfüggősége, szerkezet, hang, kifejezés, stílus, hang és tartalom egysége. „Aranynak szerkezete, azaz ama művészete, mellyel az egyes részeket egészzé olvasztja, éppen nem mechanikus, nem bizonyos minta után szabott: a szerkezet nála műfajtól és tárgytól függ; velök születik és velök együtt változik.” „Nála az epikus mű szerkezete és stílusa, hangja mindig az illető tárgy szerint idomul; szerkezet és hang szoros egységben van a tartalommal. Amint változik a tárgy, megfelelő módon változik Arany stílusa és hangja. A tartalom mintha maga építené fel magának a szerkezetet és önhangján szólalna meg” – konstatálja ismét csak az 1887-es monográfia szerzője. „[...] Arany mindegyik művének saját jellemző egyénisége van [...] A hangból, a mű lelkéből fejlík ki a mű egész organismusa... Innen van, hogy nincs két egyforma hangú balladája, hanem mindegyik külön művészeti egyéniséget képvisel. Innen van, hogy nagy alkotásaiban is más-más a hang és a forma s a tárgyhöz és az író időszerű hangulatához igazodik” – szögezi le Négyesy László. „Gyors, minél szakadatlanabb menet lön szükségessé, hogy az megfelelően a tárgynak. S ez elv híven van megtartva egész művön át [...]. A tárgy, a cselekvény gyors menetéhez illően van választva a külforma. A vers nem csak rövid sorokba van szedve, melyek a hatalmas rövid vonásokra s a gyors menetre alkalmasak, hanem a rímelés is mintegy arra van számítva, hogy az olvasó ne egy hamar találjon nyugvó pontot. *Katalin* nincs versszakokra (strophákra) osztva, a sorok keresztül-kasul, néha párosan, néha hármasával rímelve, néha a negyedik sorig kell várnunk a rím csattanására, s sokszor a csattanásnál sincs befejezve a mondat értelme; hanem nyugtot nem engedve, tovább-tovább fűződik a mesterkéletlen lánczolat [...] a bel-forma mintegy szükségessé tette a külső formát – a verselést” – utal az Arany János-i formakultúra szervességére konkrét példán keresztül Salamon Ferenc.⁶¹

A réteg-összeolvadás gazdag szervessége, a forma eme individualitása más oldalról a változatok sokféleségeként írható le. Maga Riedl könyvében két ízben is katalógusszerű

⁵⁹ SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei*, Budapesti Közlöny, 1867/29, 310; SALAMON, i. m., 22; BEÖTHY, i. m., 568; RIEDL, i. m., 231; GREGUSS Ágost, *Arany János balladái*, 2., javított és bővített kiadás, Bp., 1880, 30–31.

⁶⁰ RIEDL, i. m., 162.

⁶¹ RIEDL, i. m., 162, 284; NÉGYESY László, *Arany művészete és elmélete*, BpSz, CDLXXXVI, 358; SALAMON, i. m., 45, 46–47.

seregszemlét tart az Arany-nagyepika és versművészet sokféleségei felett.⁶² De igazából a szerves formára utaló passzusok rendre megragadják ezt az aspektust is: a dimenziók, a perspektívák, a hangnemek, a poétikai attitűdök rendkívüli sokféleségét. „[...] Aranynál amennyi vers, szintannyi alak” (Erdélyi János). „A tárgyak változatosságánál még sokkal gazdagabb a földolgozás, az alkotás, a hang” (Szász Károly). „De mind balladáit, mind eposzait együttvéve többről is meggyőződünk, hogy t. i. a hangulat oly különböző egyes elbeszélő költeményeiben, mint csak egy ugyanazon költőnél lehetséges, s nem kevesebbféle, mint ahányféle a tárgy, melyet megénekel” (Salamon Ferenc). „[...] Olyan nagy hangváltozatot találunk nála, a minőre epikusnál alig van példa valahol. Nincs két balladája, mely egy húron pendülne, s minden jelentékeny epikus költeménye másképp van hangolva” (Négyesy László). „Van azonban Arany művészetének [...] még egy jelessége, mely nem sok költőben lelhető fel és pedig a külső kifejezésnek teljes simulása a tartalomhoz. Valamint a zeneköltő váltogatja a hangnemet [...], úgy Arany is annyiféle nyelven ír, a hány a tárgy, a tartalom, a hangulat, a helyzet [...]. Így változik minden költeményben magának az elbeszélésnek is a színe, jelleme: az *Elveszett alkotmány* bizarr olla potridája és a *Toldi* kristálytisztaság egyszerűsége; *Katalin* izgatott nyugtalansága és *Buda halálának* ódon zamatja; *Rózsa és Ibolya* naiv átlátszósága és a balladák sejtelmes félhomálya, mintha nem egy frónak tollából eredtek volna.” „Formát és tárgyat összhangzásba hozni – ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolya*-ban; *Murány*-ban egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalin*-ban a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kívánt; komikai tárgyakkal megint friss hangot üt meg” – veszi számba a sokféleséget, ha nem is a fentebb említett riedli katalógusok részletességével, mindenesetre Barta János sokkal későbbi dimenzióelméletét mintegy dióhéjban fölillantva Tolnai Vilmos és Voinovich Géza.⁶³

Végül még egy fontos kérdéskör maradt hátra: annak megvilágítása, hogyan vélekedik az Arany-költészetről egészében, hogyan látja annak helyét, jelentőségét a magyar és az európai irodalom kontextusában a kor szakirodalma. Röviden azt mondhatjuk, hogy a mondottakhoz képest különösebb újdonsággal már nem szolgál, összefoglalja, újraismétli a legfontosabb fent említett sajátságokat. A kortársaktól persze többet nem is lehet elvárni, meglátásaik az időbeli közelséghez képest így is meglepően éleslátóak. Salamon Ferenc, akinek intelligens megfigyelései valóságos kincseshányát jelentenek a mai értelmező számára is, szerényen elhárítja magától a korrekt helykijelölés, nagyobb összefüggésbe állítás igényét, lehetőségét. „Hiú elbizakodás is volna egy kitűnő költőről életében irodalomtörténeti szempontú ítéletet mondani. A jelen embere csak félig ítélhet történeti alapossággal. A múltból is csak annyi áll előtte, mennyit a még egészen ki nem derített közelmúlt homálya látnia enged, melynek elfogultságai s netaláni szenvedélyei is fennmaradhattak. A jövő pedig, melybe a jelenkori tünemények hatása esik, merőben ismer-

⁶² RIEDL, i. m., 51–52, 164.

⁶³ ERDÉLYI, i. m., 492; SZÁSZ Károly, *Arany János összes költeményei*, Budapesti Közlöny, 1867/29, 310; SALAMON, i. m., 163; NÉGYESY László, *Arany*, Bp., 1917, 33–34; TOLNAI Vilmos, *Arany nyelv- és művészete*, BpSz, CDLXXXVI, 371; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1860–1882*, Bp., 1938, 147–148.

retlen, s mihelyt azokba kalandoz át az ember, nem történész, hanem jós akar lenni” – írja.⁶⁴ Gyulai Pál emlékbeszéde végén már beiktat egy summázó, helykijelölő szentenciát. Egész gondolatmenete logikájával összhangban úgy látja, hogy „Arany egy új, fejlődő korszak költője, a kibén mintegy tetőzik költészetünk félszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása.” „Petőfivel együtt eldöntötte a magyar költészet eredeti, nemzeti irányának győzelmét [...]” – nyilatkozik vele egybehangzóan Négyesy László.⁶⁵ Voinovich háromkötetes monográfiája végén szintén Gyulaiék gondolatát emeli ki az első helyen: a népies-nemzeti elem Aranynál olvadt egybe a tökéletes művészettel, a művészsígre koncentrációk előtte idegen nyomokon jártak. (Összefoglalása további részében a recepció legfontosabb téziseit, iránykijelöléseit hangsúlyozza: a *Toldi* szerzője korszerűsítette az eposzt, realista elemekkel dúsitotta fel, a lélektani elemzésben, a „lelki mélyrelátás”-ban jeleskedett.)⁶⁶ A kérdéskörnek kétségtelenül Riedl Frigyes szenteli a legnagyobb terjedelmet és a legmélyebb figyelmet. Könyvében külön fejezetet szán a nagy költő jelentősége vizsgálatának. A költői nyelv gazdagítását, az epikus költészet újszerű művészségét: a szerkezet, a stílus, a hang tárgy szerinti idomulását, a pszichológiai jellemzés erejét, az eposz, a ballada reformját és a magyar föld költészetbe emelését, pontos, hű megfigyelését emeli ki. A magyarság és az európaiság kérdését fölveti ugyan, de míg a nagyszalontai alkotó magyarsága jelzésére jó néhány passzust szán, európaiságát egy mondatban, az elemző realizmus specifikumára hivatkozva intézi el. „Arany magyar és egyszersmind európai költő. Magyar költő: a magyar lét és nemlét az ő fő problémája; eposzában világtörténelmi távlatban mutatja be a hun-magyarnak küzdelmét az idegennel, lírai költeményeiben pedig a demokrácia által még fokozott magyar nemzeti érzésnek és a századközepe magyar fájdalomnak a költője. Magyar ő jellemeiben, magyar Toldijában, akiben elemi szenvedélyek hatalmát festi. Magyar talán még abban is, hogy a polgári rend, a városi élet műveiben alig szerepel [...]. Európai pedig abban, hogy átvezeti irodalmunkat a romantikus irányból az Európa-szerzte uralomra jutó elemző realizmus felé.”⁶⁷

Balázs Nyilasy

DES COURANTS DIFFERENTS DANS LA RECEPTION D'ARANY AU TOURNANT DU SIECLE

Cette étude traite de la réception critique du poète hongrois János Arany au tournant du XIXe siècle.

L'étude loue la perspicacité des spécialistes contemporains qui consiste à reconnaître l'importance du changement esthétique d'Arany, comparable à une explosion, ainsi que sa sensibilité esthétique d'une richesse inconnue jusque lors. Cette richesse esthétique est examinée avec des termes techniques fins et exacts qui, après une certaine adaptation à la terminologie moderne, peuvent être utilisés aujourd'hui. L'étude présente des notions indispensables de la réception pour comprendre la poésie de János Arany, comme l'individualisme

⁶⁴ SALAMON, *i. m.*, 35.

⁶⁵ GYULAI, *i. m.*, 304; NÉGYESY, *i. m.*, 51.

⁶⁶ VOINOVICH, *Arany János élettrajza 1860–1882*, *i. m.*, 349–351.

⁶⁷ RIEDL, *i. m.*, 285–286.

esthétique, le pouvoir dynamique de créer une tension, l'objectivisme situé dans un rôle impliquant et le « psychocentrisme » du poète, son réalisme particulier.

L'étude traite en même temps des défauts de la pensée contemporaine: l'intérêt porté à l'épique en vers et les ballades va de pair avec la négligence du lyrisme. La réception d'Arany sera caractérisée d'ailleurs par ces approches contradictoires aussi après 1945. Selon l'étude, la vision exclusive des critiques s'explique par le fait que les phénomènes comme le sentiment de crise et le sentiment de dysharmonie l'accompagnant ainsi que les attitudes artistiques y liés leur étant inconnus, les critiques sont incapables de reconnaître, à côté des gestes affirmatifs, les gestes de « destruction » et de comprendre dans leurs profondeur ses œuvres créées simultanément avec les grandes œuvres de la crise de l'époque moderne.

ISMERETLEN FEJEZET MÁRAI SÁNDOR ISMERETLEN REGÉNYÉBŐL

1921-ben tervczget(het)te a huszonegyedik esztendejét alig betöltő Márai Sándor az önmagával, zendülő korszakával való szembenézéséről és (talán vég)elszámolásáról tanúskodó regényét.¹ Amit másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy a (világ)történelmi változások káoszába került, újságírói-költői ambíciókat tápláló ifjúban igény támadt helyzetének átvilágítására, személyiségének önértelmezésére, a politikai és az irodalmi történecsk regényi újragondolására. Az *Egy polgár vallomásai*² két kötetének szerzője az emlékezés és a szubjektíve hitelesített dokumentaritás vegyítésével akképpen szólította meg önnön múltját, hogy pályájában részint nemzedéki rosszérzések lázadó változatát mutatta föl, részint az íróvá válás állomásait rekonstruálta, azt nevezetesen, mi mindentől kellett elszakadnia ahhoz, hogy a szokványostól eltérő életúton járhasson. *Föld* címmel elgondolt regénye viszont egyfelől az *Egy polgár vallomásai* néhány fejezetének első kidolgozásaként érdemelhet figyelmet, másfelől olyan epizódoknak regénybe foglalása miatt, amelyek hiányoznak a hivatkozott műből, továbbá nem utolsósorban annak jelzésül, hogy a Németországban közvetlen közlelről megismert avantgárd törekvések miképpen épültek rá és bele a Magyarországról (részben Mihályi Ödön közvetítésével Kassáról) hozott irodalomrendszerbe. Ez utóbbinak eddig viszonylag kevesebbet emlegetett összetevője Márai ismeretsége a Magyarország című lap szerkesztőivel, szerzőivel, kiváltképpen Török Gyulával és feltehetőleg Krúdy Gyulával. A személyes ismeretség sem teljesen elhanyagolható tényezője az irodalmi kifejezésformák között bolyongó gyermekifjú újságíró-költő „Bildungsroman”-jának, ennél azonban lényegesebbnek bizonyul és pályaszakaszokon át ível a századfordulás modernség több prózaváltozatának, valamint a Jókai- és a Mikszáth-hagyománynak átpoétizálása. Olyan, kevésbé cselekményes, inkább a nyelv lehetőségeit egy összetettebb idő- és térfölfogás irányába elmozdító, a belső beszédre figyelő prózával találkozott Márai a Krúdytól vett néven „ködlovagok”-nak nevezett szerzők műveiben, amelyekben nemegyszer az elveszett „én” nyomába ered a ritkán gazdagon árnyalt történet. Márai Sándor Török Gyula melletti „inaskodása” lehetővé tette számára, hogy közvetlen közlelől szemlélhesse írók küzdelmét a regény/novella-szüzsé adekvát nyelvi megragadhatóságáért – és annak megtapasztalását: elbeszélhető-e az individuum. (Ezt joggal tekinti „az irodalmi modernség vizsgálata

¹ MÁRAI Sándor, *Föld, Jövő*, 1921, 266. sz., december 25., 10. (Szövegét alább közöljük.) Vö. tölem: „Egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*), Bp., 1998, 35–46. Márai első németországi évciről a levelezés fölhasználásával ír RÖNAY László, *Márai Sándor*, Bp., 1990, 15–19; expresszionizmusáról: *uo.*, 19–27.

² Bp., 1997.

egyik központi kérdése”-nek Eisemann György, hozzátéve: „A »principium individuationis« nietzschei széttörésével avagy karteziánus gyökerű megőrzésével jelezhető irányok szembesülései voltaképpen annyit jelentettek, hogy az ego ontológiai elsőbbsége avagy a nyelvitől függetleníthetetlen dimenzionalitása tételeződik-e a művészi szövegben”.³⁾

S hogy folytassam Török és Márai „mester”–„tanítvány” kapcsolatát: a Török közelében való lét a személyiség és a regényírás megfeleltethetőségének kérdéskörét vetette föl, valamint a művészegzisztencia és a műalkotás viszonyát, különös tekintettel a századfordulós művész-„maszkok” változataira. Márai egészen korán lett Nietzsche olvasója, talán ezért is volt oly nyitott a századfordulós bécsi-osztrák irodalom iránt. Ebbe az érdeklődésbe robbant bele az avantgárd megismerése, még Magyarországon Kassák művei, majd Németországban az expresszionizmus. Mind a leélt élet helyszíneinek és irodalmi tereinek sűrű változásai (1918–1919-es riporter-újságírói-szépírói tapasztalatai, néhány hét szlovákiai magyar íróléte, a lipcei újságíró-főiskola, Frankfurt és Berlin nagyvárosi irodalma és irodalmi élete), mind pedig az egymásra torlódó „modernségek” – rövid ideig tartó megtorpanás után – nem egyszerűen a tájékozódásban okoztak zavart, hanem a kialakultnak hitt, „zendülő” személyiség újralétesítésének próbája elé állították Márait. A különféle szerepeket végigpróbáló ifjú költő a szerepekkel való azonosulás, azok megszólaltatásának kockázatait tapasztalta meg, például a hagyományos-kávéházi költőt vagy a hithű forradalmárét, anélkül, hogy a „méltó” nyelvre lelés esélye fölcillant volna. Az a fajta elbizonytalanodás visszhangzik 1919 utáni kötetekben, amely részint a „mese-szövés” jelentésségében való kételkedésben érzékelhető, részint a nyelv iránt fejeződik ki, amelynek pusztá „eszközszerűség”-e iránt már jóval korábban kétségek merültek föl. Márai éppen a *Földben* kísérli meg, hogy összerakja, megalkossa személyiségét, önnön közeli múltjából véve az eseménytöredékeket, amelyek értelmezése hozzásegítheti pályaszakaszának lezárásához. S bár igen fordulatossnak bizonyult addigi élete, annak regénybe foglalása már csak azért sem volt könnyedén abszolválható feladat, mert a belső történetek gondolatosságát kellett volna valamiképpen megfeleltetni a családi, a társadalmi, az országos, a világháborús, a forradalmi stb. történeteknek ebben a regényben külsőleges jellegével: az esettanulmány és a modernségek labirintusába jutott egzisztencia önleletrajza nemigen bizonyult összeegyeztethetőnek. Labirintusi egzisztenciáról lehet beszélni, mivel még esettanulmányként is a máshonnan kölcsönzött szimbólumok értelmezését vállalja, egyszerre idézve meg a századfordulós modernség szimbólumalkotó technikáját és annak közvetlen irodalmi előzményét. Továbbá a korszakforduló kihívásaira adott válaszai mindeddig a magánéleti fordulatokat sietették, s ezek irodalmi lehetőségei csak homályosan körvonalazódtak. Gyermekkori zendülése a forradalmak alatt tetőződött, ám csak ezt követőleg fogalmazódott meg a hagyományos irodalomból/irodalmi terekről való kilépés igénye. Éppen a *Föld* igazolja, hogy ez a kilépés, ez a „kivonulás” a századfordulós magyar modernség továbbgondolásának jegyében formálódott. S az a tény, hogy

³ EISEMANN György, *Az individuum elbeszéléseinek modern alakváltozataihoz = A kánon peremén: Az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX–XX. század fordulójának magyar prózájában*, szerk. EISEMANN György, Bp., 1998. 19.

töredék maradt, hogy az elemzendő részletnek már alcímében⁴ a megírás lehetségeségében vagy problematikusságában érzékelt tétovaság tudatosul, jelzi, hogy nemcsak egy kezdő szerző botladozásáról van szó (természetesen arról is!), hanem a személyiséget a történekek ellenében megalkotandó kísérletről, amelynek egyelőre hiányozni látszanak a nyelvi feltételei. Azaz: az önéletrajz-szerű megoldás sem biztosíték arra, hogy a szerző „szubjektumát” nyelviileg megépíthesse.

Mindennek ellenére azt lehet (viszonylagos bátorsággal) feltételezni, hogy a regényrészletek „epikai”, azaz „önéletrajzi” hitelessége későbbi művekkel, nemcsak az *Egy polgár vallomásaival*, „filológiaiilag” igazolható. Ugyanebben a pályaszakaszban készült elbeszélései, versei többnyire tartózkodnak az olyan személyes érintettségre utalástól, amely a *Földben* érzékelhető, ugyanakkor a személyiség megalkothatósága, érvényessége folyamatosan foglalkoztatja Márait. Csakhogy egy kései visszaemlékezésében, amely sok tekintetben érintkezik a *Föld* e fejezetével, immár szimbolikus alakká, „apafigurává” formálja Török Gyulát, mintegy egybe/összelátja saját apjával, és olyan idillt varázsol ifjúkori újságíróskodásának terére, amelynek ugyan „szövegközisége” az egymásra vonatkoztathatóságot, tudniillik a regénytöredék és az 1942-es emlékezés⁵ összeolvashatóságát sugallja, valójában a századfordulós modernségből „zendülő” kilépő, majd tékozló fiúként oda meg/visszatérő, beérkezett író különbözőseikt artikulálja. *Szakállas Török* című újságcikkét Márai oly fontosnak tartotta, hogy ilyen jellegű írásainak (erősen) válogatott gyűjteményébe is fölvette.⁶ S bár az *Egy polgár vallomásaiban* nem tért ki életének 1918/1919-es fordulataira, ezúttal szükségesnek vélte, hogy a Magyarország című napilapban végzett munkájáról, illetőleg a szerkesztő Lovász Márton és a mentor Török Gyula életében játszott szerepéről megemlékezzék. A *Föld* elemzendő részlete szempontjából ez azért lényeges, mivel Lovász Márton volt (Garami Ernővel együtt) szerkesztője a bécsi Jövő című lapnak, ahol Márai több ízben publikált. Török Gyula volt – ez írás szerint – az első neves⁷ író, akit személyesen megismert, ezenkívül Márait apja bízta rá, vigyázza rá, s a két „vidéki” úr kiválóan megértette egymást. Márai így ír Törökről: „Keze puha volt, fehér, nőies, a zöldköves gyűrű úgy pihent a kéz mutatoujján, mint egy reneszánsz pápa vagy művész kezén.”⁸ A cikk címe valójában Krúdy-idézet: Krúdy Gyula Török-nekrológiájában olvashatjuk: „Úgy esett el, mint egy rajongó Mekka falánál.” Majd: „Török Gyula – aki szakállt viselt, mint keleten az urak.”⁹

⁴ „Kitépett sorok egy reménytelenül lassan készülő regényből.” Nem tudok arról, hogy a Jövőben, illetőleg a Tűzben (lásd alább) publikált részleteken kívül más fejezet is elkészült volna. Az általam átnézett kassai, bécsi és kolozsvári lapokban nem találtam erre vonatkozó utalást.

⁵ MÁRAI Sándor, *Szakállas Török*, Pesti Hírlap, 1942. december 25. Különös egybeesés, hogy a Jövőben is december 25-én jelent meg Márai regényrészlete, amely Török regényére vonatkozó utalást is tartalmaz.

⁶ MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika*, Bp., 1994, 233–237.

⁷ Az „első eleven író” Paulini Béla volt, akit megismert, Julie néni mutatta be egy budapesti körúti sétán. Vö. 2. sz. jegyzetben i. m., 101–102.

⁸ TÖRÖK Gyula, *A zöldköves gyűrű*, Bp., [1918], 8: a férfi főhős „finom keskeny kezét”-iről ír.

⁹ KRÚDY Gyula, *Szakállas Török*, Magyarország, 1918. október 23. Kötetben: Uő., *Irodalmi kalendárium: írói arcképek*, vál. BARTA András, Bp., 1989, 629–631.

Még egy mozzanatra figyelmeztetnék, amely talán Márai Sándor előtt sem vagy alig tudatosodva, az életmű belső, egymást értelmező, kiteljesítő utalásainak rendszerét segíthet föltárni. Míg 1921-ben tervezett/elkezdett regényének, egészen korai önéletrajzkísérletének a *Föld* címet adta, 1945–1948 közötti életszakaszának, a fájdalmas kivonulásnak krónikáját *Föld, föld!...* címmel jegyezte. Ez utóbbi feltehetőleg az 1948 nyári emigrálás szó szerint vehetően sorsdöntő mozzanatára, a „szabad” föld megpillantására, az „új világ”-ba lépésre vonatkozhat, ám megismételve tartalmazza, magába öleli a rég-múlt, talán elfelejtett, de legalább is felejtésre ítélt töredékét, amely részint a *Bildungsroman* néhány jegyével írható le: az egyes szám első személyű elbeszélő valahonnan valahová tart, hogy az élet egy földdarabján, ha ideiglenesen is, kikössön, egy másik fázisba, dimenzióba (?) térjen, illetőleg lezárjon, szándéka és a vegyes érzelmekkel fogadott/művelt avantgárd elszánások szerint a múltba utasítson. A kilépés a nem-tudottba (hogy a korszakélményt talán a leginkább áttetszően megfogalmazó Rilke-verset, *A tétkozló fiú kivonulását* idézzem) egyben tudatosítja a bizonytalansági tényezőket: az új élet, az új művészet, az új – még nem elkoptatott – grammatika alig körvonaleződő lehetőségként dereng föl, Rilke említett versének végén nem *felkiáltó*-, hanem *kérdő*jel int a sejtésben rejlő esetlegességre. Mindez – Márai két művét egybeolvasva – fölerősödik. Míg az ifjúkori „secessio” a nevelődési regény egy fejezetének lezárultát, a nevelődés addigi helyszíneinek drámai elhagyását igyekszik „korszerű” regényformába önteni, addig az érett férfikor búcsúja hangsúlyozott dokumentaritással hárítja el a kései modernség formái változatait, és a nyelviileg létre nem hozható személyiség önkeresésének kronologikus történetével szolgál, háttérben ama idegenné lett, emlékké váló kontextussal, amelynek szétesése ugyan belső és külső erők munkája, eredménye azonban a menthetőnek hitt „tudati valóság” eróziója. A megismételt „föld” írásjeleivel együtt érzékelteti a befejezhetetlenséget, nem a „kaland” megisméltését, hanem a személyiség és az irodalom kalanddá kényszerülő újakezdését, a messze nem megtervezett pályafordulatot, amelyben a nevelődési regény végére ér: a kilépés immár nem valahová, hanem valami elől történik. Mind a személyiség, mind az irodalom egy olyan realitástól menekül, amelynek az irodalompolitika idealitássá átpoétizálását igényli. S ha a *Föld* az életre érettség többféle értelmezhetőségével játszik el, a *Föld, föld!...* a személyiségzavar országossá, egyetemessé válását tanúsítja. A *Föld* az Apa, az apák, a tegnap világától búcsúzik, az expresszionizmus alap gondolatát, a generációs konfliktust némileg megszelídítve, a *Föld, föld!...* illúziótlanága a hagyománytörténés erőszakos megszakítását panaszolja: a századfordulós kismesterek újraolvasása nem pusztán az ifjúkori életszakasz és az Apák világának (ismételt) beiktatása önnön kulturális emlékezetébe, hanem a hagyománytörténés időleges rekonstruálása a maga olvasási tapasztalatainak segítségével. S ha a *Föld* szövegközi utalásként mutatja föl a zöldköves gyűrűt, szimbolikus tárgyként, amelybe belefoglaltatik a szimbólum eredeti jelentése, tárgyi mivolta is, a *Föld, föld!...* tanúsága szerint Török Gyula regénye, a kiváltképpen hangsúlyos helyen leírt regénycím játssza ezt a szerepet,¹⁰ olyasféle gesztus ismétléseképpen, amiként Krúdy Gyula igyekezett

¹⁰ MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...*, Bp., 1991, 318.

megőrizni a „Jókai-Magyarország”-ot, illetőleg maga Márai – mindenekelőtt a *Szindbád hazamegy* című regény révén – a „Krúdy-Magyarország”-ot. Ilyeténképpen az önmaga lényegétől elválni készülő személyiség egy olyan irodalmi alakulástörténetbe helyezi önmagát, amely a modernség századfordulós felfogását nyitott/lezáratlan eseménynek látja, és a különféle emlékezésekben újra rendezhetőnek, ezáltal továbbgondolhatóknak. Ugyanakkor a *Szindbád hazamegy* későmodern tapasztalata révén a maga nyelvjátékát látja rá erre az irodalomra, a tárgyi és a szellemi világnak azt a rétegzettségét, amely a mesterségesen létrehozott egységesítő technikák ellen tanúskodik. A *Föld, föld!*... éppen ezért a meg nem írt, a meg nem írható nevelődési regényt (is) hitelesíti, annak szecessziós elszánásával konfrontálja 1948 nyarának egyetlen lehetőségét a hagyománytörténet szuverén értelmezésére.

A Jövőben közölt regényrészlet/töredék besorolása problematikus, mivel részint megelőzi (a publikáció évszámát tekintve) a pozsonyi Tűzben megjelent részletet, részint – ami a történeteket illeti – egyszerre tartalmaz előzményt és utójátékot. Míg a Tűzben a középkorbeli hős (Márai) kollégiumi élményeiről kapunk információkat, majd szegénységhitéről passzusokat, addig itt az első egységben az Apa hivatalnokai (banki) tevékenységére derül fény,¹¹ a második egységben viszont már az érettségi után következő napokról tudósít. Linearitásról nincsen szó (sem ott, sem itt), valójában az eseményesség sem jelöli ki a haladás irányát, annál inkább laza asszociációk során át csapong az írás. Hiszen az Apa banki munkálkodására való célzás a leginkább azt szolgálja, hogy a hivatalba lépő rétegek magatartását világítsa át, egymáshoz viszonyítva a „parasztokat”, a „zsidókat” és a „keresztényeket”, a csoportokra osztott „klientúrát”, miközben az elbeszélő (emlékező? visszaillesztő?) egy-egy gesztust, egy-egy ruhadarabot, egy-egy mondat-töredéket jelöl meg megkülönböztető tulajdonságként, szinte a jelképesbe emelve az Apa és a világ viszonyát. Ez a viszony részint konkrétumokon keresztül lesz szemléletessé, részint megmarad a majdnem sztereotípiák körében. A mondatok okozta belső lüktetést, mondhatni: dinamizmust, ezúttal nem a tirádáknak, a paralelizmusoknak köszönhetjük. A mondatok jó része feltűnően rövid, hiányos, s inkább a jelzők révén expresszív. A második egységben feltetszik az ismétlés révén számottevővé váló motívum, a „zöldkőves gyűrű”: „A gyűrű vastag arany volt s zöld kőben benne a kurtanemesi címer. Szikla, darumadár csákánnyal a csőrében, három fa. S csipkézett repkény. Ez volt a címerében. A kisujján hordta.” A következő mondatban válik személyessé a „motívum”: „Amikor érettségiztem, én is kaptam tőle egy ilyen gyűrűt.” A gesztus szimbólum értékű: a felnőtte fogadás jelképe, az érettség elismeréséé. Ugyanakkor az átadás-elfogadás az Apák rendjébe való belépést sugallhatja. Apa és fiú viszonya változik, a gyűrűk az egybe/összetartozást jelzik. Annál is inkább, mivel Apa–fiú-konfliktusra nem kerül sor. Apa–fiú szembesítésre/szembesülésre azonban igen; a külső tulajdonságokat tekintve a párhuzamos leírás során inkább a különbség hangsúlyozódik. „A haja a homlokán összes, az arca, a feje formája olyan volt, mint az enyém. A szemem nem. A szemem másféle

¹¹ Vö. az *Egy polgár vallomásai* idevonatkozó passzusaiival, például: „láttuk a kölcsönkérők alázatos arcát”. 2. sz. jegyzetben i. m., 17.

szem volt. Az orrunk egyforma. A fülünk is. A keze sem olyan, mint az enyém. Szébb a keze, kisebb, előkelőbb. Ovális a keze – nagyon intelligens.”¹² Amiből következik, hogy az övé nem olyan. Majd az Apa és a fiú kurta találkozásakor tetszhet ki, hogy életformájuk, nemcsak a tekintélyesnek sugallt korkülönbség miatt, szintén eltérő, ezt erősítik az Apa szelíd intelmei.

Ehelyt két megjegyzést teszlek.

1.) Az Apa szimbolikus figurává nő, nem pusztán, illetőleg alig érzékelhetően az idősebb nemzedék reprezentánsa, hanem személyében tekintélyt parancsoló instancia, aki nem annyira hivatalától, mint inkább hivatala gyakorlásának módjától válik a hozzá fordulók reménységévé. „Apám köztük állott, az állam és közöttük.” (Ti. a parasztok között.) Ám annak ellenére, hogy az Apa a Rend képviselője, a zöldköves gyűrű átadása, valamint az intelmek révén a folytathatóság és részben az ismételhetőség világából üzen, megőrzi a fiú előtt elismertségét, a fiú konfliktusa ezzel a világgal, amely elszakadási gesztusaiban körvonalazódik, nem közvetlenül személyes jellegű, inkább szinte leképződése a világ megosztottságának.

2.) Filológiaiilag érzékelődik, hogy miféle hagyomány átszerkesztésére kerül sor. Alábbi idézeteim tanúsíthatják az ifjú Márai hagyományértelmezésének mikéntjét. A Török Gyuláról közölt írásban a búcsúzó személyiség jelenik meg, rajta keresztül a búcsúztatott világ. „A zöldköves gyűrű – az a bizonyos, melyet minden nyomoron, vidéki szenvedéseken, filléres élet-halál problémákon keresztül keserű daccal megtartott értéknek, kincsnek, bűbánatos szimbólumnak, egy szent mánia ragaszkodásával, amelyről regényt írt s amiben úgy hitt, mint keresztény a fészületben. Két dologban hitt: az írásban és a gentry föltámadásában.”¹³

A tárgy a jelképek sorába emelkedik, mintegy mellékesen említették, miszerint regényként is jelen van, ugyanakkor Márai múltként szemléli a magatartást, némi távolságot tartva e magatartástól. Török „apafigurája” a zöldköves gyűrű révén az Apa lígurájába látszik olvadni, miközben hitek és remények szétválása artikulálódik. Ugyanakkor a Török Gyula regényének mondataira utaló mozzanatok húzzák alá a nemzedéki búcsú cselekvésjellegét. Részint azért, hogy a leírásokban hasonlóság, célzás jelzi személyesség és olvasmány azonosulását: „Egyetlenegy gyűrű zavarta meg csupán a finom, keskeny kezek harmóniáját. A sejtelmes sárgafényű foglalatban hatalmas ovális kő sötétlett.”¹⁴ A jelzők utalnak a szövegközi kapcsolatra, meg az a tény, hogy a zöldköves gyűrű Török Gyula regényének számos pontján, különféle helyzetekben, különféle vonatkoztatási rendszerben feltűnik. Ilyen módon a címmel együtt motívumhálót alkot, amelynek egyes pontjaira összpontosulnak a cselekmény lényegi mozzanatai. A *Föld* című regényben (a második egységben) azért nő meg a zöldköves gyűrű jelentősége, mert *jelen*-léte előbb megduplázódik, az Apának is van egy meg a fiúnak is van egy; az érettségire kapott tárgy az érettséget (is) jelképezheti. Ám míg az Apa lényegéhez tartozik a gyűrű,

¹² Vö. 8. sz. jegyzetben i. h.

¹³ MÁRAI Sándor, *Török Gyula posthumus könyve*, Nyugat, 1919, 905–906.

¹⁴ A 8. sz. jegyzetben i. h. A regényben a 38, 119, 135, 266, 270, 278, 331. lapokon tűnik föl a zöldköves gyűrű.

részint a nemességhez, részint a Rendhez tartozás, részint a Rendbe fogadás jelzéseként, addig a fiú életében a nemességből, a Rendből való kiszakadást szimbolizálhatja azáltal, hogy elveszti. A gyűrű – olvasom a *Szimbólumtárban*¹⁵ – „az örökkévalóság, az összetartozás, a közösség és a folyamatosság jelképe”. Egyszerre a hatalomnak és e hatalom megkötöttségének kifejeződése, például a germán mondákban. A Márai-töredék hőse a meghatározottságból és a meghatározottságtól menekül, életmódok szembesülhetnek, és mindaz, amit a gyűrű viselése képvisel, valamint az, ami a gyűrű elvesztéséből következik. A Márai-regényrészlet záró passzusában az indulás heroizmusa trivializálódik, az érettség ironikus árnyalatot kap, és az előadásba egy eddig ismeretlen szociolektus tör be, amely tagadni látszik az elhagyott világban érvényes értékszerkezetet. Nem a célból, hogy a meghódítandó új (szellemi?) tartományba más típusú értékeket integráljon, hanem olyképpen, hogy az indulás, a kitörés eljelentéktelennítse a lehetséges világokat. Az elhagyott és a „belakandó” világ hasonló módon szöveggént aposztrofálódik, a közös motívum (ezúttal a zöldköves gyűrű) révén egymásra reflektálva hangsúlyozódik az Apa–fiú szembenállás, amely annál beszédesebb, minél kevesebb külső jelcibe ütközhetünk. Valójában – céloztam már rá – nincsen konfliktus, nem fejlődik látványos konfliktussá a két generáció képviselőjének személyes találkozása. A gyűrű átvétele, majd elvesztése mégis, igen áttetszően, utal egyfelől a szimbólumértelmezés eltéréseire, másfelől a történelem és a társadalom igényelte szerepek elfogadására, illetőleg tagadására. Az Apa biztos egzisztenciája, társadalmi tekintélye más szociolektus és diszkurzus összejátzásában nyilvánul ki, mint a fiúé. A záró passzus sokrétűen mutatja be, mely vonatkozásokban alakul át a szokincs; kivált a kártyás világ beszédmódjának idézőszerű applikálása érdemelhet megkülönböztetett figyelmet, a (társadalmi) státus és ennek értékelése, továbbá az elbeszélői nézőpont, amely az egyes szám első személy ellenére nem azonosul az elbeszélő események „hőisével”, mintha a narrátor, az emlékező kívül maradna saját egykori történetén. Legfeljebb némi öniróniára gyanakodhatunk, ám mintha még ez sem a néhány esztendővel ezelőtti személyt érné, hanem az érettséget mint felfogást, mint értékalapozó jelenséget:

„A gyűrűt ott vesztettem el, az érett életben. Kártya közben. Akkor már iparom volt. Olyan átmenet újságíró és kártyás között. Akkor rossz pointeur-tendencia volt a világban. Ha a magányos ötöt ütött, az életnek legalább kis slágere volt. Minden hónapban akadt egy kis sláger. Van úgy. A gyűrű ott maradt az asztalon. A címer. A nemességem jórészt ott maradt az újságíróklub asztalán. Egy vidéki szerkesztő nyerte el makaóban.”

A „valóságos”, netán „lehetőséges” (ön)életrajzi referencialitásnál sokkal fontosabbnak tetszik a hagyományba lépés, illetőleg a hagyomány-átstrukturálás mozzanata. A gyűrű az említettek mellett a (kis-kurta)nemesi rendhez tartozást testesíti meg, a „régí” Magyarország jellegzetes rétegével való azonosulást sugallhatja. Mint ahogy az egykori nemesi birtok visszaperlése Török Gyula regényhősnőjének magatartását mozgatja, és ennek az állandósuló perben állásnak kísérője a zöldköves gyűrű, amelytől csak halálakor foszt-

¹⁵ *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., 1997, 175–176.

hatják meg. Az Apa adománya, méghozzá az érettségi alkalmából, a polgári foglalkozást magasra értékelő, ám a nemesi tradíciót sem elvető mentalitás igénylése, az Apa személyes példája a kétféle, egymással alig-alig rokonítható viselkedésforma harmonizálásának kísérlete, amelynek folytathatóságában nem kételkedik. Mintha ide célozna Márai Török Gyuláról közölt írásának ama megjegyzése, miszerint *A zöldköves gyűrű* szerzője hitt a dzsentri föltámadásában.¹⁶ Más oldalról szemlélve a problémakört, lehetetlen nem arra gondolni: mennyire élő, regénycselekményeket inspiráló téma lett a 19. század második felében a földbirtok elveszt(eget)ése, régi udvarházak nosztalgikus vagy ironikus megidézése, a nemesi életforma és tudat talajvesztése, a magyar „cseresznyéskertek” „idegen” kézre jutása. Nem kevésbé tárgya a prózai epikának a nemesi család tékozló, teljes szegénység elől menekülő gyermekének fővárosi próbálkozása egzisztenciájának megte-remtésére. Ehhez csak annyit érdemes hozzátenni: a fővárosi és a vidéki sajtó munkásai között fölös bőséggel lelünk olyanokra, akik a Márai-töredék leírta módon hagyták el a meddővé vált, múlttá fakult otthont, és lettek a városiasodó Magyarországnak legfeljebb Krúdy Gyula ápoetizálásában „regényes” figurái,¹⁷ valójában szellemi és anyagi számkivetettjei. A Márai-töredék idézett bekezdése egyszerre ad számot az érett életbe lépett, a maga módján zendülő egzisztencia kalandjának hétköznapijáról (amely ideértve mások esetét, ismétlődése révén nem igényelheti a különösség vagy a regényesség megszépítő általánosítását), valamint a jelképessé emelkedő nemzedéki gesztusról: a gyűrűről való (kényszerű) lemondás az Apák világáról való *végleges* lemondásként fogható föl, a gyűrű jelképisége „törvényes” viselője számára pusztán addig jelentheti a megkötöttséget, amíg birtokában van. Mihelyt más a birtokos, a véletlenszerűség nem feltétlenül az új tulajdonost ruhazza föl mindazzal, ami a gyűrű jelképiségéből következik.

A gyűrű története, ilyen jelzésszerű formában is, körkörösével egy létforma önma-gába zárulását példázhatja. A kisvárosban megkapott gyűrű visszatér a kisvárosba (*vidéki* szerkesztő nyeri el), a kisváros–„világ”–kisváros (vagy vidék–érett élet–vidék) a krono-lógiába rendezett lét esetlegességét sugallja, világ és kisváros egymásba érését. Ám szó sincs misztikus vagy mágikus koincidenenciákról, a kártya révén emlékezhet a „világ”-ot a magáénak valló ifjú újságíró az elhagyott tájékra, amely az Apa világa, ám egyben a „világ” kisszerű leképződése. A védettséget immár nem biztosító környezetben azonban nem hangozhatnak föl az Apa intelmei, és feledés borítja az érettségizők vitatémáit is. Mindezt azonban a főszereplő, legalábbis ennek a bekezdésnek nyelvi tanúságtétele sze-rint, nem érzi veszteségnek, a gyűrű is, a nemesség is „ott maradt” a kártya–„asztalon”. Hogy a nemességnek van egy tágabb körben érvényes jelentése, fölmerülhet ugyan, ám a megkötöttségtől való megszabadulás erősebbnek tetszik. Igaz, a „nemesség” csak *jórészt* „maradt az asztalon”, innen többfelé indulhat el az értelmezés. Következtesen járhatja végig a kártyavesztés folyamatát, hogy tudniillik a készpénzzel fizetni nem tudó a gyűrűvel egyenlíti ki becsületbeli adósságát, és így nem kényszerül az ilyenkor szokásos végső cselekedetre (de nem kell az elárult Apához sem fordulnia). Ám értelmezhető

¹⁶ A 13. sz. jegyzetben *i. m.*

¹⁷ A 9. sz. jegyzetben *i. m.*, 196–198, 231–238, 266–272.

akképpen is, hogy a gyűrű elvesztése olyan vonatkozásban korszakzárás, amely nem a gyűrűvel jelzett, nem a hagyományos jelentésben használt „nemes” magatartást teszi lehetővé, a megkötöttség nélkül vállalt világban elfoglalandó hely megszerzése immár egy (ön)nevelési cselekvéssortól függhet csupán. A rendkívül hangsúlyos zárás egyben egy befejezetlenül maradt történetet szakít meg, és megengedi azt a feltételezést, hogy „incipit vita nova”.

Nem kerülhető meg a kérdés: miként viszonyul Márai regénytörredéke a *Férfiak* (*Männer*) című, szintén csupán töredékesen ismert expresszionista színműhöz.¹⁸ Kiegészítésként jegyzem meg, hogy a Jövő hasábjain látott napvilágot előbb *Heidelbergi domb* címmel 1921 októberére datált lírikus prózája,¹⁹ amely szorosan tapad a leginkább Werfelt idéző *emberirodalom*hoz, és itt szintén az indulás, a kitörés lesz a legfőbb cselekvési forma („Még át az idegen földön: Te Átutazó: Ember”). Utóbb Georg Kaisernél tett (az *Egy polgár vallomásaiban* szintén, bár jóval visszafogottabban megörökített²⁰) látogatásáról számol be, 1922 januárjára keltezve írását,²¹ amelyben Kaiser drámai nyelvét és „sorsát” előadásával igyekszik érzékeltetni: „A falusi állomáson kocsis vár s visz az ismeretlen, sötét tájon át a helység irányába. A vendégfogadónál lámpákat adnak s gyalog nekiindulunk éjszaka az erdőnek, Kaiser háza felé. Hosszú séta a nedves éjjeli erdőben. Aztán elvész az út, minden lépést külön kell kifenygetni a sötétből, bolyongunk a fák között, olvadt hóban, zombékban.” A Jövő e két cikke a színmű hangján szól, egy új grammatika és egy új létérzés dokumentumaiként. A színműben az expresszionista átlagdrámák generációs konfliktusa artikulálódik, az extatikus hangvételt a konfliktus világszerűségét igen külsőleges módon jelzi. A regényrészlet nem csupán mértéktartóbb módon él a tervezett új nyelvvel, hanem a konfliktusból (írtam már) elhagyja a közvetlenül személyes elemeket, az Apának és világának kapcsolatrendszeréből kimagaslik az Apa alakja, a hozzá forduló bizalma megnöveszti személyiségét; benne a fiú sem kételkedik. Inkább az a szokásrend taszítja, amely tőle egyénisége megváltoztatását igényli, és amely az Apával mondatja ki: vigyázzon életére, egyet-mást másként kell csinálnia, mint eddig. S ha a színmű témájával, modalitásával az expresszionizmus szélsőbb áramlataiba illeszkedik, talán ezért is készítette el a német nyelvű változatot, és ezért kísérletezett színházi előadásával, a regényrészlet inkább az olyan, nem kevésbé expresszionista alkotások mellé rendelhető, mint Franz Werfelnek az 1910-es esztendő elején írott *Vater und Sohn* című verse.²² amely az autoritását vesztő Apa, valamint a szeretet és az elválás-

¹⁸ Vö. tölem: *Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, 1993, 30–36.

¹⁹ Jövő, 1921. november 15.

²⁰ *Egy polgár vallomása*, 262–267.

²¹ *Az abszolút ember*, Jövő, 1922. február 4.

²² FRANZ WERFEL, *Wir sind*. Leipzig, 1914, 31–32. – A verset elemzi: Adolf D. KLARMANN, *Expressionismus in der deutschen Literatur = Begriffsbestimmung des literarischen Expressionismus*, Hrsg. Hans Gerd RÖTZER, Darmstadt, 1976, 376. RÓRAY (i. m., 20) Szabó Lőrinc bírálatát idézi, amelyben a kritikus az *Emberi hang* című verseskötet Werfelre emlékeztető vonásaira figyelmeztet. A több ízben megjelenített generációs konfliktusok irodalmi forrása lehet Franz Werfelnek megjelenésekor számottevő feltűnést keltett műve: *Nicht der Mörder, der Ermordete ist auch schuldig*, München, 1920. A novellának nevezett mű mottója az említett Apa és fiú-versből való. Az egyes szám első személyű elbeszélésben egyébként intézeti élményekről is van szó.

kényszer között vívódó fiú „együttesében” vázolja föl generációk küzdelmét. Hiszen Márai regényrészletében az elbeszélő nem vitatja az Apa „igazát”, hogy aztán valóban mindent másként tegyen, az Apa intelmét a maga módján értelmezze, fordítsa le a maga nyelvére. Itt, ezen a ponton érhető valójában tetten a konfliktus: a nyelvhasználat látszólagos azonossága vagy hasonlósága ellenében a küzdelem a saját nyelvért folyik, amely a saját életnek kifejeződése. Az a tény, hogy megfogadja és életmódjával eltorzítja az Apa óvását, tanúsítja, hogy az utazásnak, az idegen országoknak, az idegen embereknek az ő szótárában más a jelentéstartalma. Elfogadja az addigi életéről mondott ítéletet, földreng az „érett élet”-be való belépés lehetősége. Az Apa távozása mintha felszabadítaná a fiút, a jelenlét révén érvényesülő autoritás megszűnik, és ezáltal megindulhat egy olyan cselekvéssor, amely a visszájára fordítja az apai szavakat.

Az 1921-es esztendőben megszaporodnak Márai Sándornak a különféle műfajok birtokbavételére tett kísérletei. Az tudatosodik benne, hogy a maga „külön” útja az avantgárd formák és nyelv alaposabb elsajátításával járható be, a maga „külön” kivonulásának elbeszélését a leginkább a német irodalom expresszionista hangján öntheti formába. A színmű és a regény egyazon konfliktushelyzet kétféle megragadása, a színműnek beszédhangokra komponált pátozásával szemben látszik állni az epika átlírázálása, az inkább helyzetképekben gondolkodó jelenetezés. Sem a színműnek, sem a regénynek nem a cselekményszövés változatossága az erőssége, inkább a nyelvi kísérlet, az expresszionizmus két lehetőségének próbája. A keresés esztendeje az 1921-es év; hogy életének eseményeit fikcionálja, jelzi: az avantgárd ifjabb nemzedékéhez kíván tartozni. Színműve, regénye, versei és kisprózája mutatják Márai igényét, hogy a kortárs, német nyelvű irodalommal azonos vagy hasonló terminológiát dolgozzon ki, úgy szólaljon meg műveiben, hogy az akkor korszerűnek vélt európai irodalmak méltó kortársa legyen.

Függelék

A Krúdy–Török–Márai-„kontextus”-nak akad egy olyan mozzanata, amelynek e dolgozat főszövegébe iktatása a túlinterpertáció veszélyével fenyegetett. Mert míg filológiai-
 ilag többé-kevésbé megnyugtatóan igazolható a „zöldköves gyűrű” motívumvándorlása szerzőtől szerzőig, nevezetesen Török Gyulától Márai Sándorig, addig olyannyira esetlegesen lehet Krúdy Gyula egy novellája hasonló motívumának bekapcsolása a történetbe. Márai a jelképként kezelt tárgyat (amelyet tekinthetünk rilkei értelemben vett tárgynak, azaz néven nevezésével lényegisége tárulhat föl) oly módon helyezi egy regényepizód középpontjába, hogy onnan részint magatartástípusra, azaz személyiségfelfogásra, részint kifejezetten irodalmi hagyományra nyíljon rálátás. Amennyiben ekként tétetik szemlélő-

innen impulzus sugározhatott az intézeti élményeit szintén prózába írni kívánó Márai felé. A „patriarchális világrend”, azaz az „Apa uralma” elleni lázadás szintén témája a műnek, az egyik szereplő így írja körül az apai világrendet: „A vallás: mivel az embereknek Isten az apja; az állam: mivel a polgároknak a király vagy az elnök az apja; a bíróság: mivel, akit a társadalom bűnözőnek szeret nevezni, annak a bíró és a felügyelő az apja; a hadsereg: mivel a tiszt a katonák apja; az ipar: mivel a vállalkozó a dolgozók apja.” (98–99.)

tessé Márai regényszerkesztése, óhatatlanul és nem kizárólag a biográfiai hitelesítés és hitelesítődés igényével, Krúdy módszere is belép(tethető) a történetbe. Annál is inkább, mivel Török Gyula életének tanúja szerint írónkat „a ma élők közül Krúdy Gyula érdekelte a legjobban”, majd amikor Török a Magyarország munkatársa lett, akkor (vagy talán valamivel előbb?) a kortársak Krúdyt „igen szeretett barátja”-ként emlegették.²³ Túllépve az életrajzon, ez a közelség átvihető a művek közelségére. Hiszen (mint Kelemen Zoltán kutatásaiból tudjuk) Krúdy Gyula egy elbeszélésében a „zöldköves gyűrű” szintén emblematisz jelentőséghez jut. A *Női arckép a kisvárosban*²⁴ Lenkéjének egyetlen ékszeréről van szó, előbb azt tudjuk meg, hogy „fehér kezén egy zöldköves gyűrű”-vel jelenik meg, majd a férjes asszony kezén „A zöldköves gyűrű, mint egy csillag, mind közelebb jött Szindbádhoz”. A későbbiekben még három ízben találkozunk a zöldköves gyűrűvel, egy alkalommal így: „Aztán a zöldköves gyűrűbe nézett Lenke, mint egy szembe” – a hasonlatok és megszemélyesítések nem pusztán „stilisztikailag” emelik ki a tárgy szerepét az elbeszélésben. Gondolhatunk akár a smaragd jelképiségére, a *Szimbólumszótár* szerint²⁵ minden betegséggel szemben védelmező crőt képvisel, gondolhatunk azonban a kisváros téridejébe rejtőző, onnan emlékezései révén szabaduló, ám a mechanikus ismétlődésekbe visszazáruló élet reménytelenségét fény- és színhatásával elviselhetővé tévő gondolatíságára, amelynek mégis a tárgy, a jelképpé lett tündöklés a letéteményese. Ezért lehet a zöldköves gyűrű csillag, a távol megszemélyesedése, meg szem, amely belelát a renddé fakult életbe.

1911-ben látott napvilágot Krúdy Gyulának ez az elbeszélése, és amennyiben Török Gyula és Márai Sándor olvasta, az utóbbi egészen bizonyosan, az előbbi talán az 1917-es *Szindbád ifjúsága és szomorúsága* című kötetben. Ezúttal azonban nem is annyira a filológiai igazolható vagy valószínűsíthető genetikai kapcsolat tetszik lényegesnek. Sokkal inkább az a Krúdy elbeszéléseiben minduntalan visszatérő metódus, amely a kisvárosi élet–emlékezés–tárgyi megjelenítés összefüggéseit ágyazza a Szindbád- és más novellák téridejébe, amely úgy kisvárosi, hogy benne a konkrét idő tartammá válhatásának lehetősége rejlik, s amelyben külső élet és a belsővé élt emlék diszharmoniaja a látványos konfliktussá alakulásig nem juthat el, hogy az elégikus tónus annál inkább jelezze az észrevétlenül maradó tragikumot. A Krúdy-hang az egymás szavára, mozdulataira, tekintetere reflektáló szereplők magatartásának érzékeltetése során szólal meg, és ezen a ponton a tárgyak sem maradnak némák. A jelen esetben a zöldköves gyűrű „funkcióváltásai” a halkan és észrevétlenül formálódó szituációk körvonalaazódását segítik. Azáltal, hogy a zöldköves gyűrű ily sokszor említődik, lényegi jelenséggé/tárggyá lesz, szimbólumjellegének erősödése nyilvánul meg: a smaragd képzete a védekező/elhárító

²³ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertilitymágnás és költő*, Nyugat, 1922. II, 1181–1204 (az idézetek lelőhelye: 1194, 1200). KOVÁTS József (*Török Gyula élete*, Kolozsvár, 1930) egyként forrásmunkának tünteti föl Márai ismertetését és Harsányi Zsolt visszaemlékezését.

²⁴ KRÚDY Gyula, *Női arckép a kisvárosban: A harmadik út* = Uő., *Szindbád*, szerk. KOZOCSA Sándor, Bp., 1975, 42–51.

²⁵ 15. sz. jegyzetben i. m., 410.

jelleg, a gyűrű (önmagában, láttuk már) a megkötöttség jelzésével valójában realitás és emlékezés megosztottságát tudatosítja.

Ilyen módon lép be Krúdy Gyula abba a körbe, amely Török Gyula és Márai Sándor játéktere; a motívumok vándorlásával írói (élet)művek érintkezése készül elő, (elő)szövegekben ígérkezik a későbbi alkotás, míg a kései alkotásoktól fényesedik ki az (elő)szöveg.

FÖLD

(Kitépett sorok egy reménytelenül lassan készülő regényből)

Írta: Márai Sándor

... Apám az irodában ült és írt a papírokra. Vagy a felekkel tárgyalt. Az iroda három szoba volt. Az első szobában a kisasszonyok gépeltek. Apám diktált a kisasszonyoknak is. A felek az első szobában vártak. Emlékszem néhány félre. Voltak közöttük nagyszerű parasztok, parasztok, halinacsizmában. A ködmenüknek olyan avas szaguk volt, mint az elhanyagolt tűzezes öreg erdőknek ködös időben, ősszel. A hajukat hosszan hátrafésülték a nyakukra, mint a művészek, s körfésűt tűztek belé, mint Spanyolországban a fiatal leányok, akik érintetlenek még. A parasztasszonyok hangja az irodában is olyan volt, éneklő-édeses, mint a processziókon. Ezeknek olyan szaguk volt, mint a mellőzött tyúkistállóknak. Ezeknek csak bajaik voltak. Egyebük nem volt. Egymással volt a bajuk, s mind hadonásztak valami ellen, aminek száz karja volt és géperőre járó mérhetetlen akarata. Az állammal volt bajuk. Az állam akarta a pénzüket. A fiukat katonának. A földjüket adóba. Az állam elszedte szenvedélyeikért cserébe emberi szabadságukat. Az állam akarta a nyugalmaikat, fülledt, pohánkaszagú szobáik rossz melegét, földjük szép örömét. Apám köztük állott, az állam és közöttük.

Voltak zsidók a felek között. Ezek gazdagok voltak. Nem panaszkodtak búcsújáró hangon, alig kopogtak az ajtón, amikor bejöttek, a kalapjukat tüstént a fogastra célozták. Bizalmasan mosolyogtak a kisasszonyokra. Itthon van a doktor úr? Ezeknek borral volt bajuk és fával, petróleummal és gyertyával. Ezek mögött hosszú vagonok állottak künn a pályaudvarokon. Nagy, sokszobás bérházak. Voltak a felek között keresztények. Ezeknek csöndes, együgyű bajaik voltak, gyámoltalan nehézkes ügyeik. Gyámoltalanok voltak. Váltókat írtak alá egymásnak, fölették egymás házat. Váltak a feleségüktől. Dühösködtek barátjukra. Becsületükben sértve érezték magukat. Ilyen bajaik csak keresztényeknek voltak. Ezek a kalapot letették beszéd közben az íróasztal szélére. A kesztyűjüket odafektették a kalap karimájára. A sétabotot térdük között tartották, állukat könnyedén reá támasztották a kezükre, féloldalt tartották a fejüket s úgy néztek apámra lassú, élheterlen pislogással. „Kééérlek”, mondták. „Képzeld.” Ilyeneket mondtak, képzeld. Mindig mint-ha sértődöttek lennének. Hogy velük, az ő életükben történik valami. Őket bántják. Le-heterlen ez. Hiheterlen. Képzeld, kérlek. Ezek voltak a keresztények. A zsidók moso-lyogtak, ők nem voltak megsértődve az élettől. Ők éppen csak tudomásul vették és kö-zölték a bajokat. „Hát.” Így kezdték. Sebesen beszéltek. „Hát doktor úr, én mondom

magának.” Ők dolgoztak, a zsidók, a kezük a levegőben járt, hadartak, nagy fehér fogaik villogtak. A keresztnyek ütek és pislogtak. Beszéd közben elhallgattak, a bot hegyével a szőnyeget piszkálták elmerülten.

Apám ült szemközt velük a széken. Egész nap. Nézett rájuk, kérdezte őket s fölirt mindent a papirosra. A haja a homlokán őszes, az arca, a feje formája olyan volt, mint az enyém. A szeme nem. A szeme másféle szem volt. Az orrunk egyforma. A fülünk is. A keze sem olyan, mint az enyém. Szebb a keze, kisebb, előkelőbb. Mint egy japánnak a keze. Körmei kicsinyek, hosszúkásak. Ovális a keze – nagyon intelligens. Arcán bajuszt viselt s kezén címeres gyűrűt és egy jegygyűrűt. A gyűrű vastag arany volt s zöld kőben benne a kurtanemesi címer. Szikla, darumadár csákánnyal a csőrében, három fa. S csipkézett repkény. Ez volt a címerében. A kisujján hordta. A jobb keze kisujján. Amikor érettségiztem, én is kaptam tőle egy ilyen gyűrűt. Májusban volt. Elutazott hozzám abba a városba, ahol akkor voltam, este jött meg, leszállt a vonatról. Világos volt még az állomáson. Friss zöld fák voltak. Megölelt, azzal a különös öleléssel, ahogy az apák ölelik felnőtt fiukat. Ami olyan volt, mint egy visszahúzás. Mintha vissza akarnának tartani. Mintha elhúznának valami elől, vissza magukhoz. Az anyák ölése nem ilyen. Az anyák legtöbbször úgy ölelnek, mintha játszanának. Mintha becéznének. S ha néha különös okuk van az anyáknak arra, hogy öleljenek, akkor vadul ölelnek, szenvedélyesen és szerelmesen ölelik a fiukat. Mint egy szerető, úgy ölelnek ilyenkor. Az apák nem. Az apák ölése fáj és ritka. Mentünk be akkor a poros úton az állomásról a város felé. Csöndesen beszélünk, hogy most már ideje lenne vigyáznom az életemre és másként csinálnom egyetmást, mint eddig. S beszélt arról, hogy sokat kell még utaznom, megnéznem idegen országokat, ahol szép kövek vannak, kertek, amelyekben idegen emberek élnek. Nagyon érdekesen. S egy gyűrűt adott, zöldkőves címerrel, olyat, mint az övé. Aztán ültünk a vendéglő előtt a fák alatt, ittunk egy pohár bort, néztük a külvárosi esti flangérozást s hallgattuk a cigányzenét. Kollégáim, mind a többi legények, akik belépőjegyet kaptak kifelé, a városok és idegen emberek felé, sétabotokkal sétáltak, mert érettek voltak most már. Délelőtt geometriai példákat oldottak meg krétával a táblán, amire írást kaptunk felnőtt emberektől, hogy már érettek vagyunk az életre. Az apák nézték őket, a keskeny utca tele volt emlékekkel és vágyódással. A leányszerű élőlények, akik a női nemet képviselték akkor számunkra, szerelmesen csavarták csigolyáikat. Akkor úgy gondoltam, hogy minden jó lesz, csakugyan másként kell csinálnom egyetmást. Le kell szoknom a díványokat. Céltalan éjszakahosszat felöltözötten feküdni a díványon és nézni a plafont. S naphosszat felöltözötten feküdni az ágyon és hallgatni. Az ördögbe is. Öltözködni kell. Társaságba járni. A nők tarkóját megfogni két kézzel s fölhúzni fejüket a tiedhez, amíg szédülnek. Minden nőét. Nem szabad egyet se kihagyni. S könyvet kell olvasni néha. Amikben tapasztalatok állanak, nagy nemesítő világérzés, líra. Sportot kell üzni. Nyugodtan, hosszan nézni az emberekre, ha beszélsz velük. Apám hallgatott. Aztán visszakísértem őt az állomásra, mert csak egy órára jött, hogy átadja a gyűrűt. A vonathál keményen kezet szorítottunk. A kupében az ablaknál állt, szivarozott, intett a kezével. Sötét volt már. Mentem vissza a vendéglőbe, ahol a többi érett férfi várt. A zene nekünk játszott. Filozófiái propedeutikáról beszélünk, olyan fogékonyan, mint Kant. Mély hangon.

Reggel egy vidéki bordélyban ébredtem föl. A nap besütött az ablakon. A kamrában rothadtak a tárgyak. A hypermangános üveg izzott a vasmosdón a napfényben, mint a vér. Egy nőnemű ember szétvetett lábakkal aludt mellettem az ágyban. Kövér, zsíros szaga volt. Kimentem az utcára, a sikátorban bűzös lé állott a házak előtt. Mentem az érett élet felé.

A gyűrűt ott vesztettem el, az érett életben. Kártya közben. Akkor már iparom volt. Olyan átmenet újságíró és kártyás között. Akkor rossz pointeurer-tendencia volt a világban. Ha a magányos ötöt ütött, az életnek legalább kis slágere volt. Minden hónapban akadt egy kis sláger. Van úgy. A gyűrű ott maradt az asztalon. A címer. A nemességem jórészt ott maradt az újságíróklub asztalán. Egy vidéki szerkesztő nyerte el makaóban.

(Jövő, 1921, 266. sz., december 25., 10.

Szerkesztők: Garami Ernő és Lovász Márton)

István Fried

CHAPITRE INCONNU D'UN ROMAN INCONNU DE SÁNDOR MÁRAI

Sándor Márai (1900–1989), représentant éminent de la prose hongroise du XXe siècle fut créateur d'une formation de roman de variante moderne. Très jeune, il commença sa carrière comme poète, en même temps, en tant qu'auteur de nouvelles, il essayait de saisir les caractéristiques globales de sa propre famille. Il avait l'intention d'écrire un roman plus ou moins autobiographique, ayant comme sujet les années passées au lycée. Deux longs chapitres en ont été réalisés, probablement en 1921, dont un a été publié à Bratislava, dans la revue Tűz (Feu). L'autre a paru dans un journal d'émigrés à Vienne. Cette étude traite de ce dernier. Dans la nouvelle, il s'agit de la rencontre d'un bachelier et de son père, avec, comme motif central, une bague à pierre verte (pièce allégorique de plusieurs prosateurs modernes du tournant du siècle), qui réapparaît plusieurs fois dans l'œuvre de Márai même.

Cette étude traite des liens entre *A zöldköves gyűrű* de Gyula Török et ce chapitre, ainsi que du motif semblable de Gyula Krúdy, pour démontrer la parenté de la stratégie de narration de Sándor Márai avec les variantes de modernité. Il s'agit, avant tout, de la prose autrichienne du tournant du siècle, dont, parmi d'autres, Márai était traducteur.

GÖMÖRI GYÖRGY

ÚJABB ADALÉKOK AZ ANGLIAI ÉS A HOLLANDIAI
ZRÍNYI-RECEPCIÓHOZ

Az elmúlt évtizedben megélénkült az európai Zrínyi-recepció kutatása. Az angol nyelvű Zrínyi Miklós-életrajz (*The Conduct and Character of Count Nicholas Serini*) ennek a folyamatnak nem a csúcspontját, hanem bizonyos értelemben egyik kezdőpontját jelentette. Már a hasonmás kiadás 1987-es megjelenése idején lehetett sejteni, hogy még igen sok a feltárandó anyag, s az azóta megjelent közlemények¹ – bár jelentősen gyarapították ismereteinket – mégsem tudtak választ adni néhány igen fontos kérdésre. Még ma sem tudjuk, ki lehetett O. C., azaz az angol Zrínyi-életrajz kompilátora, illetve a mű előszavának szerzője. Azt sem, milyen közvetlen források alapján dolgozott az ambiciózus mű 1664-es összeállítója. Viszont 1987 óta elég sok új dolgot tudtunk meg egyrészt a kiadvány szövegkörnyezetéről, másrészt pedig a korabeli angol Zrínyi Miklós-kultusz elterjedtségéről, méreteiről.

Jelenlegi tudomásunk szerint 1663 és 1665 között mintegy húsz angol nyelvű kiadvány foglalkozott a török háborúval és benne a törökverő Zrínyi szerepével. Ez a szám megtoldható még eggyel, ha vizsgálódásunkat kiterjesztjük egy évvel, mert az egyik 1665-ös kiadványnak volt egy 1666-os kiadása is. Ez az 1665-ben megjelent könyv az *Europae Modernaе Speculum* (A modern Európa tükré) címet viseli, T(homas) Leach nyomtatta ki Thomas Johnson részére, s azt a legnagyobb londoni könyvpiacra, a Szent Pál katedrális főkapujával szemben árulták. A *Speculum* szerzőjét nem ismerjük, csak azt tudjuk róla (a kiadó információi alapján), hogy műve már posztumusz jelent meg, bár a könyv kétharmad részének korrektúráját még látta és javította is. Az imprimatúrából nem derül ki a kiadás pontos időpontja, de mivel az *Intelligencer* című újság 1665. május 8-i számában hirdeti, ekkorra már (tehát még a nagy dögvészjárvány kitörése előtt) megjelent.

Itt közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Zrínyi kultusza ekkorra már csökkenőfélben volt, ami természetes, ha meggondoljuk, hogy a költő és hadvezér már 1664 novemberében elhunyt, és erről a londoni közönség is tudomást szerzett. Viszont 1664 nyarán még roppant nagy volt a nimbusza, olyannyira, hogy William Faithorne által készített lovasképét a londoni Cityben árulták. Ezt a tényt egy fennmaradt újsághirdetés őrizte

¹ BUKOVSKY Andrea, *Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz*. ItK, 1987–1988, 207–237; GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez = Zrínyi-dolgozatok*, V. Bp., 1988, 65–84; R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*. ItK, 1996, 1–39.

meg az utókor számára, ami a felváltva *The Newes/Intelligencer* néven megjelenő újság 1664. június 27./július 7-i számában látott napvilágot.² A Zrínyi-kultusz egyéb ikonográfiai bizonyítékairól már egy 1988-as tanulmányomban beszéltem, s arra hivatkozik R. Várkonyi Ágnes is újabb dolgozatában.³

Visszatérve az *Europae Modernaе Speculum*hoz, az inkább a kozmográfia, semmint a friss politikai összefoglalás kategóriájába sorolható. Földrajzi felosztásban tárgyalja a korabeli Európa állapotát, így a 223–226. lapon foglalkozik Magyarországgal és a 231–233. lapon Erdéllyel. A szerző egyikről sem tud túl sokat, bár azzal azért tisztában van, hogy „a császár birtokában van [Magyar]ország egy része, míg a Szultán bírja annak kétharmadát”,⁴ és a többi közt a vasvári békére is reflektál ezekkel a szavakkal: „Miközben mérgesek [a magyarok] uralkodójukra, a császárra, mivel nem volt meg az örömük, hogy nevetessenek romlásán és vele a sajátjukon (mert vannak népek, amelyek inkább elpusztulnak, semmint hogy kormányozzák őket), a Császár olyan hirtelen kötött békét; de azért még jó, hogy a magyaroknak a mérgükben is van elég eszük ahhoz, hogy megerősítsék határaikat, különösen Győrt”.⁵ Feltételezzük, hogy a szerző főként olasz források alapján dolgozott, mert Érsekújvárt, ami a legtöbb angol szövegben mint „Newhausen” jelenik meg, itt olasz néven, „Castelnuovo”-nak emlegeti.

Úgy tűnik, olasz, ha nem kifejezetten velencei forrásokat használ a szerző akkor is, amikor csak a „Croatia” címszó alatt ejt szót a Zrínyiekről. Noha ez a bekezdés olyan dicsérő, hogy egészében kell idézni. Meglepetést keltett 1663-ban, hogy a Szultán „miért parancsolta meg a Nagyvezérnek és hadserege zömének, hogy egy olyan jelentéktelen hely ellen induljanak, mint Horvátország; de a világ azóta megértette, hogy ez a Zrínyiek (Serinies) lakóhelye, meg a horvátoké, akik ma a keresztény világ legjobb parancsnokai és katonái – akik nemcsak megtartották [hazájukat] az északi tartomány (Windischland) nyomásától, de éppannyi zaklatással fenyegették a mohamedánokat keresztény oldalról, mint a kozákok és tatárok a keresztényeket a mohamedán oldalról. Különösen azért, mert a magyarok is segítenek nekik, minthogy jogot formálnak Szlavónia egy részére.”⁶

Az *Europae Modernaе Speculum* szerzője tehát nem nagyon rokonszenvezik a magyarokkal, de a Zrínyi testvérek hadvezéri képességeit azért ő is elismeri. Érdekes, hogy 1665-ben (ha ugyan akkor fejezte be kéziratát) még nem tud Zrínyi Miklós haláláról. Különbösen az egy évvel később kihozott második kiadás szövege változatlan; mivel a szerző már nem élt, a kiadó feltehetőleg nem akarta magát újabb költségekbe verni a szöveg pontosításával, illetve kiegészítésével.

Egy másik angol kiadvány, amely név szerint ugyan nem említi sem a Zrínyieket, sem a török háború más parancsnokait, de összefügg ezekkel az eseményekkel, az a Wolfenbüttelben (és azonkívül csak a Harvard Egyetem könyvtárában) található röpirat, amelyet a 17. század közepének műkedvelő asztrológusai forgothattak a legnagyobb figyelemmel,

² Vö. a Magyar Nemzet 1991. június 10-i számában megjelent cikkemmel.

³ R. VÁRKONYI, i. m.

⁴ *Europae Modernaе Speculum*, London, 1665, 226.

⁵ *Uo.*, 225.

⁶ *Uo.*, 234.

a *Pourtraict* [sic!] of the New Wonderful Blazing Star which appear'd to the Inner Austrian Countries and the adjacent parts of Croatia, standing over Rackelsburg and Czackenthurn,⁷ see betwixt two and three of the Clock several mornings, from the 12th Jan, 1664 to the terrour of the Behoulders. Ez az irtatlan hosszú című beszámoló részben egy német (High Dutch), részben egy holland (Low Dutch) jelentés alapján íródott, és főként a török háború jelentőségére hívja fel az angolok figyelmét: „Ez a Csillag... félő, hogy még sokkal nagyobb háborúk és az azokból következő szerencsétlenségek előfutára”. Az üstökösben két félhold alakja látszik, ami természetesen a Török Birodalomra utal; a röpirat szerzője bünbánatra hívja fel a keresztényeket, mivelhogy „a kereszténység Ősellensége egy gigantikus nagyságú hadsereggel behatolt a Keresztény Birodalomba”, és ki tudja, mi lesz ennek a vége. Ennek az asztrológiai jelentésnek a kinyomtatását különben 1664. március 7-én engedélyezték és J. H. nyomatta ki – a kezdőbetűk mögött rejtőzhet ugyan a *Florus Hungaricus*t fordító James Howell is, de valószínűbb egy John Heydon nevű, rossz hírű pamfletíró (akinek könyveit Sam Speed is kiadta) szerzősége.

A Zrínyi-kutatás eddig is megkülönböztetett figyelemmel kísérte azokat az angol kiadványokat, amelyek – mintegy háttér-irodalomként a Zrínyi-életrajzhoz – az 1663–64-es török háború történetével foglalkoznak. Egyiküket, a magyarra *Rövid beszámoló*ként fordított *A Short Relation...* című kiadványt az életrajz magyar hasonmás kiadása teljes egészében közölte magyar fordításban. Már Péter Katalin észrevette, hogy a *Rövid beszámoló* utalásaiból kiderül, hogy ezt a szöveget minden bizonnyal hollandból fordították.⁸ Nemrégiben sikerült megtalálnom a holland művet, amin az angol fordítás alapul. Ezt Pieter Casteleyn adta ki Haarlemben *Beschryvinge der Turcksche Oorlogen, in Ostenrijck, Ongaryen, Moravien, Silesien en Bohemen* címmel, a cím fölött Érsekújvár látképével, de a Haarlemben nyomtatott művet Amszterdamban, Pieter Arentsz könyvkereskedésében árusították. Casteleyn különben a *Hollandtze Mercurius* című újság kiadója is volt, amely hírlap kitűnő nemzetközi hírszolgálatral rendelkezett. Míg a *Beschryvinge...* huszonöt lapjának elején elég részletes áttekintést ad a magyar történelemről (1395-tel kezdődően), az angol változat csak a holland szöveg 11. lapján kezd, ezzel a mondattal: „Anno 1556 a törökök elfoglalták Székesfehérvárt...” A holland beszámoló kitér olyan részletekre, mint Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralma Erdélyben; ez kevéssé érdekli az angol fordítót, aki mintegy öt lapot „húz” a szövegből. Mindkét változat közli a szultán fiktív fenyegető levelét Lipót császárhoz, majd amikor Zrínyi Miklós neve először fölmerül a *Beschryvinge...* 20. lapján, a szerző lapalji jegyzetben próbál képet adni a gróf külsejéről, amit az angol áttünetés teljesen mellőz. Idézzük: „Zrínyi gróf...

⁷ Radkersburg és Csáktornya. A kiadvány wolffenbütteli jelzete: 454 Astr. 4. Az érdekesség kedvéért megjegyzendő, hogy ezt a röpiratot a Crane cégjelzésű boltban vagy kocsmában árusították, a Szent Pál székes-egyház udvarán.

⁸ *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1987. 42. A tárgyalt mű teljes angol címe: *A Short Relation of the Rise and Progress of the Turkish Wars in Hungaria, Austria, Moravia, Silesia and Bohemia... With a Supplement or Description of the said Countrey, and a Mapp wherein the Cities, Townes and Rivers of the same are Explained.*

termetére nézve magas és testes, külseje harcias, hosszú, moldvai módi köpenyt hord, kardot visel az oldalán és egy oláh sapkát a fején”.⁹ Ezt a leírást a szerző alighanem valamelyik Widemann-metszet alapján készítette; az 1646-os Widemann-metszet több német gyűjteményben megjelent.¹⁰

Az angol fordítás abban is követi a holland mintát, hogy kiegészítést ad a *Rövid beszámoló*hoz. Ez a *Byvoeghsel Op de Besch van de Oor in Ongaryen* című rész, amelyben szó esik Várad állapotáról, de Zrínyi Miklós új váráról is, ami a legtöbb forrás szerint a török háború „oka”, illetve leggyakrabban hangoztatott ürügye. Az angol és a holland szöveg összevetéséből arra is fény derül, mennyire figyelmetlenül kezelte a holland szöveget angol átdolgozója/szerkesztője (lehet, hogy már kéziratban megkapta, s így egyes neveket nem tudott kislábizálni?), mert például míg a *Short Relation...* egy rejtélyes Elias Thasie-t emleget, az a holland szövegben még „Elias Hafy” (Illésházy). A török által felégetett várak nevében is vannak eltérések: a holland verzió még „Pesing” és „St. Joris” kirablásáról beszél, ami megfelel Tesingnek és Pozsonyszentgyörgynek, valamint arról, hogy a török felégette „a szép és kellemes Beckeusot” (Beckó várát) – ebből az angol szövegben már „Beckenso” lesz. Az angol szöveg „Vrystalein”-je a hollandban még „Drystatlein” (Dreistatlein?), majd az észak-magyarországi dúlásról beszélve az angol egy felismerhetetlen „Crauschin”-ről beszél, ami a holland szövegben még „Tanschin”, vagyis Trencsén. A *Beschryvinge...* „Graef van Opperdorf”-ja „Copperdofeststein”-né torzul az angol verzióban, s lesz Strasitzból „Strafius”, Koltenburghból pedig egyenesen „Gutenberg”.¹¹ Mindkét szöveg főként árulásnak tulajdonítja Érsekújvár feladását és azt állítja, hogy Forgách gróf, a parancsnok, 60 ezer dukátot kapott érte a töröktől. A *Rövid beszámoló* még korántsem hiszi, hogy Zrínyi Miklós a Gondviselés különös választottja lenne; beszámol ugyan várépítéséről és sikereiről, de úgy véli, „Magyarország királyságát bizonyos értelemben menthetetlenül elveszettnek lehet mondani”.¹² Erre a pesszimizmusra cáfol rá csattanósan Zrínyi téli hadjárata és az Európa-szerte szenzációt keltő fegyvertény, az eszéki híd felégetése.

De 1663–64-ben más holland kiadványok is foglalkoztak a magyar–török harcokkal és következményeikkel. A már említett Casteleyn-kiadvány mellett több kisebb kiadvány, illetve egy lapos röpirat látott napvilágot, amelyek a Knutell-féle 1978-as katalógusban (a hágai királyi könyvtár könyveiről) a 8721., 8723., 8723/a., illetve 8829. számot viselik. Ezek közül az elsőnek említett az 1663-as évszámmal van ellátva és kétnyelvű: *De oorsaek des Turck[s] en oorloghs / La cause de la guerre des Turcs*, s csatolva van hozzá Mohamed szultán „autentikus”-nak beállított fiktív levelc, amit több más mű, így az angol Zrínyi-életrajz is közöl.¹³ A 8723. katalógusszámú kiadványt, amely Érsekújvár

⁹ „Den Graef von Serin is Heer in't best sijns levens, langh en corpulent van stature, dapper van aansien, dragende een langen rock op de Moldavie wijs, on een Sabel daer on der op sijn sijde, neffens een Wallachise Muts op sijn hoofd”. *Beschryvinge der Turksche Oorlogen...*, Tot Haerlem by Pieter CASTELEYN..., 1663, 20.

¹⁰ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 39.

¹¹ *Angol életrajz...*, i. m., 347.

¹² *Uo.*, 349.

¹³ *Uo.*, 21–24.

ostromáról és elestéről számol be, egészen biztosan latinból vagy németből fordították hollandra. Bár helyet nem tüntet fel, mivel a *Hollandtze Mercurius* is részletesen tárgyalta ezt az eseményt, szöveg-összehasonlítás nélkül is feltételezhetjük, hogy ezt is Haarlemben, Casteleyn nyomdájában készítették. A 8723/a. számú kiadvány címe *Considerations d'Importance touchant la guerre du Turc* (a nyolclapos kis füzet szintén két nyelvű, de a holland cím megadását most mellőzöm), ugyancsak 1663–64-ben íródhatott, lehet, hogy eredetileg franciául. Végül a 8829. katalógusszámú füzet G. Hamel Bruyninckx levele a szentgotthárdi csatáról Nicolaes Ruyschnak, amit 1664 nyarán Amszterdamban nyomtattak ki.¹⁴

Ugyancsak amszterdami az a holland könyv a török háborúról, amelyet Petrus de Lange írt *Historie van de Turkse en Ungarise oorlogh...* címmel. Ez szintén 1664-ben jelent meg, nyolcadrét alakban. Szerzője a történelmi eseményeket olvasmányosan feldolgozó, alighanem „a piacról élő” író lehetett, aki már 1660-ban kiadott egy *Sweetse wapenen, [det is Oorlogen] gevoert... in Poolen, Pruysen en Denamarcken...* című könyvet a svédek által Lengyelországban és Dániában viselt háborúkról; ugyancsak ő a szerzője, pontosabban kompilátora annak a diáriumnak, amely az 1661-es év eseményeit ismerteti. Ebben a *Jaer-Boek der gedenkwaardige Geschiedenissen die in Europe van't begin des Jaars 1661...* című kiadványban, amelynek teljes címéből kiderül, hogy Magyarországon kívül Erdéllyel is foglalkozik, több ízben esik szó a „Chimini Jonas” néven emlegetett Kemény Jánosról, és „Barczkay” néven Baresai Ábrahám is szóba kerül.¹⁵ Az, hogy 1664-ben éppen ő ad ki egyfajta összegző művet a magyarországi eseményekről, jelzi a széles körű érdeklődést Hollandiában. A török háború történetét II. Pius pápának a török ellen kiadott bullájával kezdi, rövid magyar történelmi áttekintéssel folytatja, majd – hasonlóan az eseményekről írott alapvető német krónikához, G. G. C. N. P. művéhez – 1657-től kezdi magának a háború előkészítésének részletes leírását. Könyvében közli Apaffi Mihály képét, de az 52–54. lapon helyt ad gróf Zrínyi Miklós 1566-os szigetvári beszédének is, majd közreadja a költő Zrínyi Miklós 1663. november 28-i levelét Lipót császárhoz, ami az *Angol életrajz*ban is szerepel.¹⁶ Petrus de Lange eseménykronológiája valamikor 1664 szeptemberében ér véget, tehát könyve legkorábban ennek az évnek kora őszén jelenhetett meg, s így semmilyen befolyással nem lehetett az angol Zrínyi-életrajzra. Valószínűbb, hogy a holland krónikás és O. C. hasonló forrásokat használtak, vagy éppenséggel ugyanazon kiadványok kivonatolása alapján dolgoztak.

Ezek közé tartozott G. G. C. N. P. több műve, jelesen a *Zeit-Büchlein vom jetzigen Türcken Krieg wider das Königreich Ungarn, Siebenbürgen und die Kaiserliche Erb-Länder*, 1664. A kezdbetűk mögé rejtőző szerzőt Georg Grefflingernek hívták, aki hosszú karrierje során a közjegyzői címet is megszerezte, ezt rövidíti a monogram második része: „Caesareus Notarius Publicus”. Grefflinger ugyan Regensburgban született, de

¹⁴ W. P. C. KNUTTEL, *Catalogus van de Pamfletten-Verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, vol. 8–9, *Supplement*, Utrecht, HES, 1978; *Catalogus*, 2. i. (1649–1667), Utrecht, HES, 1978.

¹⁵ Petrus de Lange, *Jaer-Boek der gedenkwaardige Geschiedenissen...*, Amsterdam, 1661, 53.

¹⁶ Az *Angol életrajz*... ugyan november 16-ra keltezi a levelet, de ez nyilvánvaló elírás; a helyes dátum november 18/28.

számos más városban megfordult, így élt Nürnbergben, Frankfurtban és Danckában is; 1648-ban aztán Hamburgban telepedett le, s itt közjegyzőként működött.¹⁷ Később hírlapírássra adta a fejét, éppen 1657 táján alapított lapot Nordischen Mercur címmel. Ezt a lapot Hamburgon kívül más északnémet városokban is ismerhették és Amszterdamban és Koppenhágában is forgatták. Estreicher nagy lengyel bibliográfiája Greflinger több lengyel vonatkozású művét tartja számon, így egy *Kurtze Anzeigen der Kriegs-Handel von 1655 biss 1658 zwischen den Schweden, Pohlen, Mosscowittern und daren allirten* című, 1657-ben kiadott beszámolót, valamint az *Unparteyischer Anweiser, was vor denckwürdigste Sachen von a 1655 bis 1659 vorgefallen seyn* című, ugyancsak oktávó alakú könyvecskét.¹⁸ Egyik kiadványon sem szerepel a kiadás helye, ami Hamburgon kívül lehet talán Nürnberg is, ugyanis itt adnak ki 1664-ben egy másik olyan könyvet, amiből a korabeli olvasók elég részletes képet kaphattak Magyarországról: a *Neue und Kurze Beschreibung des Königreiche Ungarn* című, térképekkel gazdagon illusztrált, 354 lapos könyvről van szó. Szerzője a C[hristian] M[insicht] álnevet használó Erasmus Francisci,¹⁹ s a térképeket az a Johannes Praetorius rajzolta, aki nem sokkal később maga is könyvet írt a török háborúkról *Turci-cida* címmel.²⁰ A *Neue und Kurze Beschreibung*-ban tíz kisalakú, behajtható térkép van, köztük (természetesen) egy „Wahre Contravacatur” Érsekújvárról, majd ugyancsak egy-egy „Canischá”-ról és „Zigeth”-ről. De a *Neue... Beschreibung* érdekessége, hogy az a példány, amelyet én használtam, egy Bécs-leírással folytatódik (355–379), majd hozzá van még kötve, a kiadás helye nélkül, a már fent említett G. G. C. N. P. által szignált, új lapszámozású *Zeit-Büchlein*.

Greflinger műve tehát már arról a háborúról tudósít részletesen, amiben Zrínyi Miklós neve Európa-szerte ismertté lett. Ez a 46 oldal terjedelmű szöveg azzal kezdődik, hogy a jelenlegi háborút egy hamburgi lelkész, Philip Nicolai még a század elején megjósolta, s hogy az voltaképpen „Rákóczi cselekedeteivel” kezdődött, amikor az a török szultán beleegyezése nélkül indított hadat Lengyelországba. Ezekről, jegyzi meg Greflinger, már beszámolt „lengyel diáriumban”. Bár ilyen című kiadványt nem ismerünk, valószínűnek látszik, hogy a hamburgi közjegyző itt a főtebb már említett műveire, a *Kurtze Anzeigen*-re és az *Unparteyischer Anweiser*-re utal. S mivel Greflinger nem csak hírlapot szerkesztett és írt, hanem versírással is foglalkozott, tudjuk, hogy körülbelül mikor tereldőtt figyelme a magyarországi hadszíntérre – Érsekújvár ostroma idején. Georg Greflinger 1663-ban, Hamburgban kiadott *Celadon Musa* című gyűjteményében (Celadon volt Greflinger költői álneve) két vers is foglalkozik Érsekújvár ostromával és feladásával.²¹ Életrajzírója úgy tudja, Greflinger fiatalkorában sokat utazott, Bécsben és Magyar-

¹⁷ Wolfgang von OETTINGEN, *Über Georg Greflinger von Regensburg als Dichter, Historiker, und Übersetzer = Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der Germanischer Völker*, Heft XLIX, Strasbourg, 1892, 11.

¹⁸ K. ESTREICHER, *Bibliografia polska*, T. XVII, *Stolecie XV–XVIII*, Kraków, 1899.

¹⁹ A müncheni bajor állami könyvtár katalógusa szerint ennek a műnek két kiadása is volt, mindkettő 1664-ben.

²⁰ Teljes címe: *Turci-cida, oder Der vielfach-vorgeschlagene Türcken-Schläger, Das ist ein historischen Traktat...*, Zwickau, Gedruckt und verlaght durch Melchior Böffern, 1664.

²¹ OETTINGEN, *l. m.*, 22.

országon is megfordult,²² így az sem lehetetlen, hogy személyes élmény alapján írt Érsekújvárról.

Már korábban kimutattam, hogy az angliai Zrínyi-kultusz forrásai a holland vonalon kívül valamelyik német fejedelemségbe is elvezetnek, mégpedig a Londonban, 1663-ban kiadott *A Briefe Accompt of the Turks late Expedition against the Kingdome of Hungary, Transylvania; and the Hereditary Countries of the Emperour* és annak folytatása, a *The Continuation of a Discourse* című művek kapcsán, jóllehet akkor még nem tudtam a szerző személyét azonosítani.²³ Elég azonban összehasonlítani a fenti angol címet a Grefflinger-féle *Zeit-Büchlein* címével, hogy ezzel kapcsolatos kétségeink teljesen eltűnjenek. Igaz, a R. Hodgkinson és T. Mabb nyomdájában megjelent mű német eredetijét alighanem már kéziratban eljuttatták a kiadóhoz, hiszen az már 1663. november 19-én hirdeti a megjelenést, míg a *Zeit-Büchlein* nyomtatott példánya kiadási évként 1664-et tünteti fel. Egy szerencsés véletlen folytán még azt is körülbelül meg tudjuk mondani, mikortájt érkezhetett a Grefflinger-féle beszámoló kézírata Angliába. Az *Intelligencer* című angliai hírlap 1663. október 5-i száma ugyanis egy szeptember végi jelentést közöl Hamburgból, amelyben ezt olvassuk: „Azt mondják, hogy Zrínyi gróf 30 000 emberrel hadba száll... Ha ez igaz, a török nem fogja biztonságosnak találni, hogy megossa hadseregét. Érsekújvár (Newhausel) tiszteletre méltó ellenállása bizalommal tölti el az embereket, és babonás hitüket nagymértékben erősíti egy bizonyos írásmű, amit egy Philip Nicolas doktor, hajdani hamburgi lelkész írt arról, hogy a török legyőzetik és hanyatlik 1670-ig, és hogy a Török Birodalom akkorra összedől.”²⁴ Más szóval bár a török támadása előre várható volt és bizonyos tekintetben „büntetés a kereszténység bűneiért”, ez a háború várhatóan a keresztény fegyverek győzelmével fog végződni. S ehhez a várható győzelemhez a fő érvet Zrínyi Miklós fővezéri kinevezése szolgáltatja. Mint már említettük, Grefflinger *Zeit-Büchlein*-je ugyancsak a Nicolai-féle jóslatra való hivatkozással kezdődik.

Az összes a török háborúval foglalkozó mű közül kétségtelenül a Henry Marsh-féle *A New Survey of the Turkish Empire*-nak volt 1663–64-ben a legtöbb kiadása (öt, illetve ha az első kiadás változatlan utánn nyomását is számítjuk, hat), az *A Briefe Accompt...*, vagyis a *Rövid beszámoló* hatása is igen jelentős. Amint az a két szöveg összevetéséből kiderült, James Howell Nadányi János *Florus Hungaricus*-ának angol változatában az események kiegészítésében az *A Briefe Accompt*ot követte.²⁵ Az élelmes Thomas Mabb még egy bőrt lehúzott ugyanarról a rókáról, amikor is 1664 áprilisában Henry Brome számára elkészítette *A Brief Chronicle of the Turkish War, from July to January 1663* című könyvét, amit „High Dutch”-ból, vagyis németből való fordításként jegyez.²⁶ A 112 oldalas könyv első 75 oldalán lényegében a *Rövid beszámoló* szövegét nyomta újra, kiegészítve azt a Zrínyi testvérek 1663 második felében aratott győzelmeivel. Ehhez a

²² *Uo.*, 6.

²³ *Zrínyi-dolgozatok*, V (1988).

²⁴ *The Intelligencer*, Nr. 6, October 5, 1663, 44.

²⁵ Lásd BUKOVSKY Andrea cikkét: *ItK.* 1987–1988, 183.

²⁶ Az angol címben 1663 januárja valójában 1664 januárjának felel meg.

kiadványhoz a kiadó egy kis térképen és egy kis Zrínyi-képen kívül még egy (be nem tartott) ígéretet is csatol: az *A Brief Chronicle* utolsó lapján ugyanis megígéri, hogy pontosan be fog majd számolni „of Count Serini's late Inrode into Turkey”, más szóval a téli hadjáratról, minden más említésre méltó dologgal együtt. Erről a tervéről Henry Bromc később valamilyen oknál fogva lemond, és bár Mabb még kinyomtat egy kis magyar tárgyú hadijelentést (*A True and Perfect Relation of the Bataille... near Leventz*, 1664), a következő évben teljesen nyoma vész. Feltehetőleg a dögvésszjárvány áldozata lett.²⁷

²⁷ Henry R. PLOMER, *A Dictionary of the Booksellers and Printers... 1641–1667*, London, 1907, 121.

A VIDÁM TERMÉSZETŰ POÉTA ÉS AZ ÉN POÉZISOM TERMÉSZETE
(Két Csokonai-vers összevetése)

Bevezetés

A *vidám természetű poéta* című vers 1793-ban készült. Fontosságát jelzi, hogy Csokonai több kötettervében az élen áll. A költő életében kétszer jelent meg: először – a megírás évében – a bécsi Magyar Múzsában, másodszor 1795-ben, az *Uránia* harmadik számában. Az *én Poézisom természete* című költemény *A vidám természetű poéta* későbbi átdolgozása. 1802-ben feltehetőleg már kész volt. A Lilla-ciklus második versként jelent meg 1805-ben.¹

A két szöveg létrejötte között tehát kilenc év telt el. Kérdéseink: hogyan és miért változtatta meg Csokonai annyi esztendő elmúltával a korábbi művet?

1. A vidám természetű poéta

A mű vallomások *ars poetica*,² melyben Csokonai hitet tesz a földi boldogság mellett, hitet tesz a szerelem mellett. Kijelöli költészetének új irányát, melynek háttérében metafizikai megalapozottságú életprogram és szemléletmód áll.³

Csokonai két ellentétes világot teremt hatvannégy verssorban, 232 szóval: a szomorúság világát és a vidám természetű poéta világát. A mű ennek megfelelően kettős osztású, szimmetrikus: az első négy versszak az előbbi, a második négy szakasz az utóbbi világot hozza létre. A két rész közötti ellentétet az eltérő strófaszerkezet is erősíti.⁴

A költő minden érzékszervre ható, ingerekkel teli világokat teremt. Mindkét valóságot hasonló fogalomkörökbe tartozó, de azon belül ellentétes szerkezeti elemekből építi fel. Így szembenálló csoportok állíthatók fel a két világot jellemző érzelmekből, fogalmakból, környezeti elemekből.

¹ A két vers keletkezésének idejéről és megjelenési helyéről: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei*, II. kötet, szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988, 523–525.

² BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1995, 385.

³ BÍRÓ, i. m., 385–397.

⁴ A *vidám természetű poéta* és *Az én Poézisom természete* című versek strófaszerkezete és rímképlete azonos. A strófaszerkezetről, a rímképletről és a versszakok alkotta gondolati szimmetriáról: WÉBER Antal, *Csokonai Vitéz Mihály: Az én Poézisom természete = Miért szép?*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., 1975, 26–28.

Mindkét világ sajátos földrajzi terepre épül. A szomorúság világa *völgyekben* terül el. A díszletet *sírhalmok* és *temetők* alkotják. *Szörnyű környék* ez, ellentétben a boldogság világával, ami *andalgó vidék*, és amely egy réten fekszik. A rét szó ugyan nincs leírva a versben, de a szövegből kikövetkeztethető ez a geográfiai körülmény – ahogy később majd látni fogjuk.

A két világot egyaránt jellemzik bizonyos fényviszonyok, napszakok. A szomorúság világában éjszaka van (hiszen fenn van a Hold), *setétség* uralja a Földet. A vidámság világa hűvös *esthajnalban* jelenik meg, ami naplementét követő alkonyati időt jelent.

Mindkét világot növények, virágok díszítik. Az elborzasztó világ jellegzetes növénye a sötét lombú *ciprusfa*, melyet az ókori Keleten és Itáliában sírokra ültettek, s mellyel a halotti máglyákat díszítették.⁵ Eme világ növénye még a *Hesperis*, mely nem nappal, hanem éjszaka nyílik és illatozik. Shakespeare fejét pedig mérgező virágokból álló füzér díszíti (ugyanis az *Aconitum* – magyar nevén sisakvirág – mérgező növény). A vidám természetű poeta világában *viola*, *hiacint* (ezek fehér, rózsaszín és lila színű szirmokat hajtanak) és *nektárt lehellő rózsa* terem.

Meteorológiai körülménynek számít az, hogy a szomorúság világában *sírból kitértorgott szél*, míg az öröm világában *estvéli szellő* mozgatja a növényeket.

Mindkét világban sajátos akusztikai ingerek érik az embert. A halál világában *csendesség* honol, majd a csendet *irtóztató ének*, *síralmas nóta*, *keserves versek* törik meg. A boldogság világában lelkesítő ének, *mennyei harmónia*, *szép dal*, *új dalok* zengenek.

A dallamokat hangszerek is kísérik: *bús lant*, *bús oboja* az egyik, *gyengén rezgő lant* a másik világban.

A két világot egyedi érzelmek, érzések uralják: *melankólia*, szomorúság, gyász – vidámság, *mosoly*, *ambróziás csók*.

A lélek állapota is eltér a két valóságban. A halál világában *félholtan* visszahátráló, rémült lélek, a boldogság világában *víg lélek* jelenik meg.

Nem evilági lények is a szemünk elé lépnek: *szomorú Múzsák* az egyik, *vidámbb Múzsák*, *Gráciák*, *kis szerelmek* (Ámorok) a másik világban.

Roppant kifejező az, hogy milyen emberek vannak a két világban. A szomorúság völgyében él Hervej, Young, Shakespeare és Racine – csupa Csokonai korában már halott ember. Rajtuk kívül csak *gőzölgő* fejű (elborult elméjű, esetleg vallási fanatikus) emberek vannak itt. Halottak, tébolyultak – és mind férfiak. Ezzel szemben a boldogság világában a vidám természetű poetán kívül csak a *szébb nem* tagjai vannak jelen, közülük is kiemelkedik a *kedves*. Ebben a világban tehát csak élők és csak nők képviselik az emberi fajt.

Különös térhasználat figyelhető meg a két világban. A szomorúság világában a tér meglehetősen nagy, tágas. A szemünk egy völgyet lát, a tekintetünk a Holdtól a ciprusfán át a talajig (sírhalmok) mozog. (Nem beszélve arról, hogy a szél csak úgy *tántoroghat* ki a sírból, ha a sírt fedő kölap elmozdul – a nyíláson át pedig már a határtalan mélység sejlik fel előttünk.) A térhasználat szempontjából kulcsfontosságú tereptárgy a ciprusfa. A mediterrán vidékeken és Kis-Ázsiában élő európai ciprus (ennek egyik formája az

⁵ CSOKONAI VITÉZ, i. m., 530.

olasz ciprus) elérheti akár az ötven méteres magasságot is! De a ciprusfélék közé tartozó legkisebb fajták (kasmiri ciprus, kanyon ciprus) is húsz méteresek.⁶ (A ciprusfák egyébként több ezer évig élnek.) Így a versben megjelenő növénygigaszt mellett minden más tárgy és élőlény – köztük Hervey, Young, Shakespeare, Racine – finoman szólva eltörpül. Szemünk tehát igen nagy teret fogad be, amikor a szomorúság völgyét szemléljük.

A boldogság világában viszont az emberek nőnek nagyra. Ebben a világban a legnagyobb látható objektumok az emberek. A rajtuk kívül itt található élőlények közül a legmagasabb is legfeljebb az ember térdéig, esetleg derekáig ér (rózsa). (Innen tudjuk egyébként azt is, hogy a boldogság színtere egy virágos rét.) Múzsák és Gráciák ujjai, mindennemű apró virágok, egy rózsza szirmai közt megszálló kis istenek, egy lant húrjai – ahhoz, hogy ezeket a szemünkkel lássuk, egészen közel kell mennünk hozzájuk. Így viszont a látóterünk beszűkül, a tér kicsivé válik.

2. Az én Poézisom természete című vers születésének problematikája

A *vidám természetű poéta* című versben két lehetséges költői út rajzolódik elénk. A húszéves költő a boldogság útjára lép rá, ezt az irányt választja. Eme célkitűzése hosszú időre érvényben is maradt, de idővel – főként bizonyos életrajzi történetek és belső, gondolatrendszeri változások következtében – tarthatatlanná vált.

Így amikor Csokonai 1802 körül *A vidám természetű poéta* című művét átdolgozta, már nem ez volt az igazi ars poeticája. A költő gondolatrendszerének középpontjában új filozófiai tájékozódás⁷ állt.

Erről leginkább Csokonai 1801-es verse, *Az ember, a poézis első tárgya* tanúskodik. A költő belátja, hogy a boldogságfilozófia hirdetése folytathatatlanra vált. A boldogság „nem vitathatatlan cél többé” (Bíró Ferenc). Az élet célja most már az élet céljának kutatása, a lét kérdéseinek fellelése, a válaszok keresése. Egy „levegői hang” sorolja fel a felleendő kérdéseket:

Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?

Csokonai nem a boldogság, hanem az ember énekese akar lenni.

⁶ Fák, Bp., 1995 (Határozó Kézikönyvek).

⁷ Csokonai új filozófiai tájékozódásáról és *Az ember, a poézis első tárgya* című verséről: BÍRÓ, i. m., 407–412; SZAUDER József, „Az este” és „Az álom” keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás) = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, Bp., 1980, 241–292.

3. A vidám természetű poéta és Az én Poézisom természete című versek összevetése

Az én Poézisom természete című művében Csokonai aktualizálta 1793-as programját, a boldogság énekeseként tünteti fel magát. De sok jel utal rá, hogy 1802 körül már nem ilyen volt Csokonai poézisának természete. Ezért felmerül a kérdés: ha ars poeticája már megváltozott, ha más kérdések foglalkoztatták, akkor vajon miért dolgozta át *A vidám természetű poétát*, miért nyúlt vissza ehhez a verséhez? A kérdés megválaszolásához fel kell tárnunk a két mű közötti különbségeket.

A két költemény a lényegi mondanivalót tekintve gyakorlatilag azonos. Különbségek csak a versekben felépített két világ alkotóelemei között vannak. Ezért érdemes számba venni, hogy Csokonai az új szöveg létrehozásakor milyen elemeket változtatott meg, illetve cserélt ki.

Az én Poézisom természete hevesebben, erőteljesebben és elborzasztóbban kezdődik, mint *A vidám természetű poéta*. Az eredeti első szakaszában megszólított dolgok: sírhalmok, temetők és a halál völgyei. A későbbi kidolgozás nyitánya ezek mellett a holtakat, az éjszakát és magát a halált (*alvilág vakablaka*) is megszólítja. *Szomorú műzsa* (női alak) helyett *petécses fántom* (neemtelen vagy férfi nemű figura) előtt látjuk Hervey-t. *Melankóliának völgyei* helyett *múlandóság völgyei* alkotják a színteret. Az eredeti második strófájában az *élőkről* általában beszél, akik érzékszerveikkel felfogják a külvilág ingereit (helyesebben szólva az ingerek hiányát). Az átdolgozott változatban már többes szám első személyt használ Csokonai. Rólunk, azaz önmagáról és a szöveget olvasóról beszél. Így mi, olvasók is bekerülünk a versbe, és érzékeljük a műben épülő világot, szereplők leszünk a költővel együtt.

Az én Poézisom természete első négy versszakában, az új kellékek segítségével egy igazi horrorjelenet bontakozik ki előttünk. Köd, dermedt csend, a ködön átszűrődő holdfény, temető. A sírok közt megjelenik egy szörnyűséges, hullafoltos fantom, egy alvilági teremtmény, aki már megigézett egy emberi lényt: a tettetetlenül *bóbiskoló* Hervey az első áldozata. Valamelyik sírból szél süvölt ki, megmozgatja a növényeket, felkavarja a ködöt – a mozdulatlan táj mozgásnak indul. Ezek láttán a lélek elborzad, meghátrál, majd a csendből irtóztató hangok törnek a megrettent költőre és ránk, olvasókra.

A harmadik szakasz első fele mindkét szövegben a lélek viselkedését mutatja be a szomorúság világában. *Az én Poézisom természetében* ez a viselkedés, a borzalomra való reagálás kidolgozottabb. Az első változatban a lélek *megy*, majd visszahátrál, míg az új szövegben e két fázis közé két mozzanat is beékelődik: a lélek *jár, alél, elhül*, majd *visszahátrál*. A hangulat árnyalásához tartozik az is, hogy míg *A vidám természetű poétában* a lélek *fantáziáin repül*, addig a későbbi változatban *ólom-szárnyakon repül*.

Mindkét vers negyedik szakaszában szerepel a Hesperis (= Estike) nevezetű virág. Csokonai egy másik verséhez írt jegyzeteiből tudjuk, hogy ez a virág kellemes illata miatt igen kedves növény volt számára. De míg az eredeti műben a *szürke Hesperis*, addig az új szövegben a *kedves Estike* formát használja. A virág tehát csak a második versben válik szeretetre méltó, kíváncsú növényvé. Csokonai határozottságát, eltökéltségét erő-

síti, hogy akár a számára kedves virágot is hajlandó feláldozni azért, hogy a boldogság énekese lehessen.

Az első négy szakasz hevesességét növelte az is, hogy Csokonai a felkiáltójelek számát csaknem megkétszerezte. Amíg az 1793-as műben öt, addig az 1802 körüli versben kilenc felkiáltójel van.

Az én Poézisom természete című műben nem szerepel Shakespeare. Helyette egy Lilláról szóló részt iktatott be a költő (Lilla neve került be még a hetedik versszakba, a *kedvesem* szó helyére). Ebben egyrészt szerepet játszhatott az, hogy Csokonai 1793 óta a *Hamlet*en kívül más Shakespeare-műveket is megismerhetett (gondoljunk itt az angol drámaíró vígjátékaira), másrészt pedig az, hogy Lilla emlegetése személyesebbé teszi a verset⁸ a korábbi *szépem* szóhoz képest. (Ha pedig feltételezzük, hogy *Az én Poézisom természete* eleve a *Lilla-dalokhoz* készült, akkor szinte törvényszerű a hölgy nevének megjelenése a műben.)

A boldogság világát ábrázoló részben az *ambróziás csók* kifejezést *borba ferdett csók*-ra változtatta Csokonai. A kis Ámorokkal megszállt rózsza pedig már nem *nektárt*, hanem *nárdust* („egy kékes virágú jóillatú kerti bokrocska” – Csokonai jegyzete az *Anakreoni Dalokhoz*) lehell. A költő az isteni világ kellékeit evilágibb elemekre cserélte.

Az én Poézisom természete című vers utolsó szakaszában *andalgó vidék* helyett *szép Táj* szerepel, némileg módosítva a boldogság világának hangulatát.

Az átdolgozott változat utolsó sorának megfelelő sor *A vidám természetű poétában* így hangzik:

Így alszunk el egy szép dalon.

Az én Poézisom természete utolsó sora pedig így szól:

Még egymás ölébe hullunk a dalon.

Itt tehát már cseppet sem alvásról van szó...

A vidám természetű poéta című vershez képest *Az én Poézisom természetében* a halál világa borzasztóbb, a halál költőitől való elhatárolódás határozottabb, a szomorúság világától való elzárkózás eltökéltebb, hangsúlyozottabb, a boldogság világa valamelyest evilágibb, hevesebb, vérbőbb.

A fejezet elején álló kérdésre (miért dolgozta át Csokonai *A vidám természetű poétát*?) ezek után így válaszolhatunk: Csokonainak szüksége volt egy stílusérték szempontjából szélsőségesebb elemekből álló, ezért erőteljesebb versre – a *Lilla-dalokhoz*.

⁸ WÉBER, i. m., 27.

4. Az én Poézisom természete és a Lilla-ciklus

A Lilla-ciklus kialakításának folyamata körülbelül 1802 tavaszától 1803 tavaszáig tartott.⁹ A kötetben¹⁰ hatvan vers szerepel három könyvbe elosztva. Az első könyv a még beteljesületlen vágyakozás, a viszonzatlan szerelem, a reménykedés verseit, a második a beteljesült szerelem, a boldogság műveit tartalmazza. A harmadik könyv a távollét, a búcsúzás, az elválás, a teljes boldogtalanság, a reményvesztés verseiből áll,¹¹ melyek közül a legutolsók már az éltető elem, lételem hiányáról tanúskodnak.

Régebbi felfogás szerint a ciklus Csokonai Vajda Juliannával szövődött szerelmének története. Az irodalomtudomány jelenlegi felfogása szerint ez nem teljesen igaz, de az bizonyos, hogy a ciklusnak van egy kerek, belső története, „cselekménye”. A ciklus történet-mívtólát Csokonai vetíti előre az *Előbeszéd*-ben: „Az én Lillámnak kezdete s folyásának nagyobb része örvendetes, a vége pedig orvosolhatatlan szomorú”.

A történet előtt, kitérítetett pozícióban áll a kötet nyitóverse, a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához*.¹² A mű nagy része Csokonairól szól. A költő egyes szám első személyben ír önmagáról, saját jelenéről. A mű szomorúságot áraszt, Csokonai halált, gyász bóltot, *setét ciprust, mély völgyeket, éjtszakát* emleget önmagával kapcsolatban.

A végleges, időtlen, vég nélküli boldogtalanság verse ez. A boldogtalanság a jelen és a jövő. Így viszont minden további vers, vagyis a következő ötvenkilenc mű eleve múlt időbe kerül, hiszen Csokonai egy, a történet kezdetéhez képest későbbi állapotot emel a ciklus élére.¹³ A ciklus *Előbeszédében* és a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* írott ajánlóversben a jelenkori Csokonai szól hozzánk. Az összes többi versben – így *Az én Poézisom természetében* is – a korábbi Csokonai, a lírai én régebbi változata szerepel, aki a ciklus végére eljut a jelenhez.

Ha *Az én Poézisom természetét* a kötet részeként, az ajánló vers után olvassuk, akkor tudjuk, hogy minden, amiről a vers szól, az már a múlt. Tudjuk, hogy nincs boldogság, nincs szerelem, tudjuk, hogy a versben megszólaló Csokonai kudarcot vallott. Így minden szavát, lelkesen elmondott célját legfeljebb csak őszinte szomorúsággal olvashatja az ember, tudván: a versben megszólaló ember el fog bukni.

Így azonban felvethető a hipotézis: az ajánló vers és az azt követő mű közötti kontraszt fokozásáért, a kívánt hatás eléréséért írta át Csokonai *A vidám természetű poétát* egy szélsőségesebb és hevesebb művé: *Az én Poézisom természete* című verssé. Azaz: a korábbi változatot egy bizonyos hatásmechanizmus megvalósítása érdekében kellett átdolgoznia a költőnek. Az átdolgozás ténye pedig adalékul szolgálhat ahhoz, hogy Csokonai mennyire tudatosan komponálta meg kötetét.

⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, a szöveget gondozta, az idézeteket válogatta, a szövegmagyarázatokat, kérdéseket és kiegészítő jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., 1996 (Matúra Klasszikusok), 31.

¹⁰ A kötetkompozícióról: ZENTAI Mária, „Érzékeny dalok” vagy „poétai román” (Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója), *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Szeged, 1988, 91–108.

¹¹ DEBRECZENI, i. m., 37.

¹² DEBRECZENI, i. m., 38–39.

¹³ DEBRECZENI, i. m., 39.

FRIED ILONA

A „FIUMÁNER” DALLAM

Antonio Widmar – Vidmar Antal a kultúrában és a politikában

„Antonio Widmar, régi kedves ismerős, minden magyar író, minden magyar írott betű lelkes híve és barátja. Pompás magyar beszédében az enyhe „fiumáner” dallam és ritmus külön kedves zamat. Ő a budapesti olasz követség sajtóattaséja – mióta? Azt hiszem, amióta ez a követség fennáll. Mintha nem csupán föllebbvalóinak rendelkezésére, hanem a magyar íróvilág bizalmából is töltene be ezt az állást, annyira odavaló. Személy szerint vonzó, egyenes, érdekes ember a mi Widmarunk... Az az érzésem, ezt a Madách-kötetet lapozgatva, hogy kitűnő író és poéta is.” Így recenziálta Lányi Viktor 1936-ban a Nyugatban *Az ember tragédiája* olasz fordítását.

Widmar igazán elégedett lehetett, nem sok sajtóreferens büszkélkedhet ehhez hasonló méltatással. Pedig nem volt könnyű helyzetben: beosztásánál fogva a hivatalos olasz kultúrpolitikát képviselte, másrészt személyes érdeklődése, így például a Nyugat iránti elismerése vagy a Népszava-kör olyan irányba vonzotta, amely kevéssé vagy egyáltalán nem felelt meg a politikai elvárásoknak. Írásaiból, feljegyzéseiből rendkívül ellentmondásos személyiség képe bontakozik ki. A kutató kénytelen állításait minduntalan ellenőrizni, hiszen az emlékezésekben a valóság a fantáziával keveredik; Widmar irodalmi ambíciói saját életének újraköltésében is megmutatkoznak. 1924 és 1945 között élt Budapesten, e szövevényes kor fontos résztvevője és tanúja, az olasz és a magyar kultúra képviselője. A filológiai adatok bonyolultsága, illetve hiányosságai miatt is érdekes ellentmondásos alakjának tanulmányozása.

Fiumében született 1899-ben, ahol a négy beszélt nyelv közül, mint köztudott, az egyik a magyar volt. Ezt az olasz iskolában is kötelezően tanították. Az első világháborút követő évek, Widmar fiatalsága, felnőtté válása, irodalmi működésének kezdete a soknemzetiségű és -kultúrájú Fiume történelmének fordulópontjára esik; ekkor dőlt el a város hovatartozása: a „Magyar Korona ékköve”, a kivételes helyzetű kikötőváros a fasiszta Olaszországnak lett része, s az elkövetkező években (ekkor Widmar már Magyarországon élt) határmenti kisvárossá vált.

Pályájának indulása befolyásolta későbbi tevékenységét is. Jellemző módon tanulmányait sem lehet egyértelműen rekonstruálni: egy 1969-es interjújában¹ azt állítja, hogy három évig a bolognai egyetemre járt, ahol Carduccit, az ünnepelt költőt szerette volna tanárának, de az akkorra már meghalt. Widmar megjegyzése eléggé különös, ha figyelembe vesszük, hogy Carducci 1907-ben halt meg, így csak nyolc éves koráig lehetett

¹ Tóbiás Áron (Karsai Lucia, Widmar lányának második férje) interjúja 1969-ben Widmarral a magyar kultúráról a két világháború között. Petőfi Irodalmi Múzeum, hangtár.

volna hallgatója. Egy másik megjegyzése szerint az első világháborúban az olasz hadseregben harcolt. Természetesen más fiumei olaszokhoz hasonlóan ő is átszökhetett az olasz oldalra, ez azonban időben nagyjából egybe kellett hogy essen az említett bolognai tanulmányokkal. A fiumei megszállás idején (1919. szeptember–1921. január) D'Annunzio külügyi irodáján működik.² Az is elképzelhető, hogy nem annyira politikai állásfoglalása vitte a „kalandba”, inkább csak belesodródott. Patrizia Hansen róla szóló tanulmányában Kochnitzkyt, az iroda vezetőjét így idézi az akkori Widmarról: „fiatal elégikus és szentimentális költő, aki nem érti a helyzetet, amikor szülővárosába oly sok argonauta érkezik.”³ Widmar D'Annunziohoz való viszonyát nehéz megfejteni: egyik cikkében a legnagyobb olasz költők között említi Pascoli és Carducci mellett, ugyanakkor idős korában megvetéssel emlékezik rá.⁴ Ekkor semmi jelét nem adja, hogy saját fiatalkori énjét, politikai tevékenységét a legcsekélyebb mértékben is vállalná. 1919–20-ban tájékozódása nem lehetett könnyű, sokféle ellentmondásos nézettel találkozhatott Fiumében, akár még D'Annunzio katonái között is: a döntően fasiszta beállítottság mellett a külügyi hivatalban többen is szocialista, anarchista, szindikalista eszméket követtek, így a már említett belga származású újságíró Kochnitzky is szocialista beállítottságú volt.⁵ A város kereskedő- és iparos rétegei döntően önálló Fiumét akartak, melyben tágabb gazdasági lehetőségeket láttak. Ezt tükrözik az 1921-es választások, amelyeken Zanella pártja nyert az autonómia programjával. Widmar feltehetőleg a kisebb számú irredenta, részben fasiszta értelmiség körében mozgott, akiknek célja az Olaszországhoz való tartozás volt, ami 1924-re valósult meg.

Widmar irodalmi érdeklődése ekkorra már kialakult: írásai, fordításai egymás után jelentek meg a különböző irodalmi folyóiratokban, többek között az 1921-ben, Fiume rövid függetlenségi korszakában kiadott *La Fiumanella* című folyóiratban is publikált.⁶ A *La Fiumanella* című lap mögött feltételezhetően politikai érdekcsoportok is voltak, fontos szerepet játszott benne például Gino Sirola, aki az irredenták képviselője volt. A folyóirat ettől függetlenül a város kultúráközvetítő szerepét hangsúlyozta, ezért adott ki külföldi irodalmat, így magyart is (Mikszáthot és Adyt).⁷ Widmar saját jelentőségét

² Widmar nevét megtaláljuk a katonák között, lásd L. PETEAN, *Gli ultimi giorni di Fiume dannunziana*, Bologna, 1921. A D'Annunzio-féle fiumei megszállásról magyarul: ORMOS Mária, *Mussolini, Bp.*, Kossuth Kiadó, 1987.

³ Idézi Patrizia HANSEN, *Antonio Widmar, un intellettuale tra Mitteleuropa e Giappone* = Fiume, 1986. október, 79.

⁴ Lásd az 1969-es interjút.

⁵ Maga KOCHNITZKY a fiumei helyzet feletti kiábrándultságában 1920 júliusában elhagyta a várost, bár D'Annunzio iránti csodálatát megőrizte. Lásd *La quinta stagione o i centauri di Fiume*, Bologna, Nicola Zanichelli Editore, 1922.

⁶ Ez már a D'Annunzio bukását követő Zanella-korszak. Fiume függetlenségének időszaka. A népszavazással hatalomra jutott Zanellát azonban a fasiszták rövidesen menekülésre kényszerítik, s attól kezdve Fiume Olaszországhoz való csatlóása eldőlt.

⁷ A lap közreműködői között van Gino Sirola, a fiumei irredenta értelmiség egyik fontos személyisége, aki a 30-as években két magyar költői antológiát is kiadott. Az egyikhez Babits, a másikhoz Schöpfung Aladár írt előszót. Babits Girola verseit fordította, akivel Widmar révén került összeköttetésbe, levelezésében tanácsokat kért a költőtől verseinek olasz értelmezéséhez.

1969-es interjújában valószínűleg eltúlozza. Arra hivatkozik, hogy ezt a folyóiratot a maga pénzén ő alapította. A La Fiumanella főszerkesztője a fennmaradt számok fejlécén Hollaender.⁸ Nincs arra utaló adat, hogy Widmar egyáltalán tagja lett volna a szerkesztőbizottságnak.

A Fiume és Budapest közötti szoros kapcsolat eredményeképpen a Corvina folyóirat 1922-es július–decemberi száma már közölte a 23 éves Widmar fordítását, Reviczky Gyula *Pán halála* című költeményét. A Corvina a Berzeviczy Albert elnökségével működő Corvin Mátyás Olasz–Magyar Baráti Társaság, azaz a hivatalosan is támogatott italianisztika folyóirata, Widmar tehát már ekkor kapcsolatban volt ezzel a körrel. 1923-ban a Petőfi Társaság meghívására Pestre látogatott. Későbbi elmondása szerint Balláéknál lakott, s talán éppen az író-újságíró Balla Ignácnak köszönhette a meghívást is, aki a társaság tagja volt, s igencsak érdeklődött az olasz kultúra iránt. (Később Widmar recenzeálta Balla művét a Delta című fiumei folyóiratban.) Arra is alkalmat talált, hogy Babitscsal és Kosztolányival megismerkedjen.⁹ Ekkoriban még nem tudhatott tökéletesen magyarul; hazatérte után olaszul írt Babitsnak. Gratulált Dante fordítójának (Babits ekkor fejezte be az *Isteni Színjáték* fordítását), s személyes találkozásuk feletti örömét fejezte ki.¹⁰ A kapcsolat, legalábbis a 20-as években, barátsággá vált, a családi legenda szerint Babitséknál ismerkedett meg későbbi feleségével, a Nyugat felfedezettjével, Sziráky Judittal. Esküvői tanújuk maga Babits volt.

1924-ig Widmar még Fiumében marad, a Delta, az 1923–24-ben ott megjelenő „interkulturális” folyóirat egyik szerkesztője,¹¹ ez egyben fiumei éveinek legkimagaslóbb teljesítménye. A lap programja szerint „Olaszország és az adriai országok szellemi cseréjét mozdítja elő”.¹² Szponzora a Fiumei Lloyd Bank. A kultúra iránti rokonszenv mellett az említett régiók, illetve a Duna menti országok felé való nyitás a banknak, akárcsak a stagnáló fiumei gazdaságnak, elemi érdeke volt. A gazdasági, a politikai és a kulturális érdekek összefonódását az irodalmi folyóirat főszerkesztője, Arturo Marpicati az 1924-es évfolyam bevezetőjében világosan ki is mondja, amikor azt hangsúlyozza, hogy a kultúra lehet a politika előkészítője. Az irredenta, fasiszta körök Fiumének – mint a jövőben Olaszország részének – földrajzi helyzeténél fogva fontos gazdasági és politikai szerepet szánnak.

⁸ Gian Paolo MARCHI, *Una rivista interculturale: La Fiumanella (1921) = Novecento*, n° 12, 125–154 (Cahiers du CERCIC, 1992).

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek, naplók*, egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta RÉZ Pál, Bp., Osiris Kiadó, 1996, 823. sz. (483), 849. sz. (495) Widmarhoz. Widmarra utal még a 865. sz. (503) levélben Kosztolányi Árpádhoz, valamint a 911. sz. levél megjegyzésében (978).

¹⁰ „Salute al magnifico traduttore di Dante Alighieri” – így kezdi a Delta levélpapírján írott levelét, Fiume, 1923. március 17-i dátummal. OSZK, Fond III/1386.

¹¹ A név a Fiumara folyó torkolatára utal Fiumében, valamint a térségre, melynek irodalmát a folyóirat be kívánta mutatni.

¹² Az 1923-as évfolyam három szerkesztőt tüntet fel: Arturo Marpicati, Antonio Widmar, Bruno Neri. Az 1924-es első számtól kezdve csak egy név jelenik meg: Arturo Marpicati főszerkesztőé. Az 1924-es főszerkesztői beköszöntő a korábbiaknál jobban hangsúlyozza a politikai célokat.

Widmar D'Annunzioval kapcsolatban később azt nyilatkozza, hogy nacionalizmusa igencsak távol állt tőle, azonban a Delta első számában olvasható recenziója nem enged következtetni. Marpicati könyvének címe: *Fiumei irredenták arcképei* – Mario Angheben, Ipparco Baccich, Annibale Noveri. Angheben, Baccich és Noveri fiumei önkéntesek voltak, akik az első világháborúban Olaszország oldalán estek el. Mivel ekkor folynak a tárgyalások Fiume Olaszországhoz való tartozásáról, Widmar szavainak félreérthetetlen politikai kicsengése van: „Mi, fiumeiek, akik az elnyomás és a zsarnokság tanulságait levontuk, miért nem ismerjük most azt a csendet, amely szenvedélyünk kiáltását követi, amivel a világ elé álltunk? Miért nem próbáljuk Olaszországot érezni magunkban...? Olaszként kell gondolkodnunk, olaszként kell napi munkánkat végeznünk...” Saját nézeteiről így számol be: „Nem vagyok egyik párt tagja sem, s Fiume érzékeny légkörében fontosnak tartom, hogy ezt deklaráljam is, különösen ennek a három léleknek a dicsőítésekor, akik mindig előttem voltak ezekben a kínlódással, gyötrődéssel teli években. A mi misszióink, most, hogy Olaszország megmásíthatatlanul velünk van, s már senkitől sem kell félnünk, a béke és a munka. Ez az a cél, amelyet Mazzini mutatott fel a haza számára, annak a hazának a számára, ahol, akárcsak az általunk lakott szép és nyomorult földön, végzetesen keverednek fajták és a nyelvek.” – A Mazzinire való hivatkozás nem véletlen: a fiumei politikában és kultúrában a Risorgimento eszméi, illetve azokon belül is a mazziniánus eszmeik mindvégig erőteljesen hatnak, akárcsak az irodalomban a romantika. Widmar írása láthatóan egybecseng a fiumei irredenta körök álláspontjával, D'Annunzio korábbi támogatóiével.

A folyóirat megjelenésének két évében a számok felerészben az olasz irodalommal, a másik felük pedig egy-egy más nemzet irodalmával foglalkozott – sok igen színvonalas mű jelent meg itt. A két magyar számot Widmar szerkesztette; többféle áramlat került egymás mellé: főleg a nyugatosokat közölte, de a Pesti Hírlap és a Napkelet köre is képviselve volt Rákosi Jenő, Bethlen Margit, Tormay Cecil írásaival. A folyóirat kulturális és politikai nyitottságát jelzi több fordítás és cikk is. A D'Annunzio kapcsán már említett Kochnitzky például 1923-ban Bartók párizsi koncertjéről ír rendkívül elismerően. Úgyisztén ő recenzeálja Hatvany Lajos 1921-es, németül kiadott *Das verwundete Land* című könyvét. Politikai állásfoglalása egyértelmű: sajnálkozik, hogy Hatvany száműzetésbe kényszerült.¹³

Widmar íróként, költőként is jelentkezik: egy novellája és egy verse olvasható a folyóiratban. A *galamb* című, egy beteg kisgyermek vízióit ábrázoló elbeszélése¹⁴ a dekadencia jegyében íródott, Pascoli hatására enged következtetni.¹⁵ Hasonló fogantatású

¹³ Nemrégiben beszélgetésünk során Leo Valiani szenátor utalt arra, hogy D'Annunzio kapcsolatot vett fel a magyar Tanácsköztársaság egyik képviselőjével – erről említést tesz Kochnitzky is *La quarta stagione* című visszaemlékezésében.

¹⁴ 2. szám, 39–42.

¹⁵ Widmar Pascoli verseit ajánlja Kosztolányi figyelmébe.

verse, a *Káin dala*, mely az 1924-es Venezia Giulia regionális számban jelent meg a trieszti irodalom néhány legjobbjával együtt.¹⁶

A folyóirat – politikai céljaitól függetlenül – a különböző irodalmak és irodalmi irányzatok közvetítésével vitathatatlanul a város határain messze túlmutató, különleges kulturális küldetést vállalt. Widmar joggal lehetett büszke erre a teljesítményükre. Marpicati-ról mint egyszerű déli származású tanárról szól, aki Fiuméből való eljövetele után átvette tőle a lap főszerkesztését, de mindössze két számot tudott megjelentetni.¹⁷ Marpicati valójában bresciai születésű, aki, amikor 1919-ben tanárként Fiuméba került, már köztudottan fasiszta, Mussolini barátjaként ismert – később fontos politikai pályát futott be: az olasz akadémia kancellárja, a fasiszta párt titkára lett. Erőteljes irodalmi ambícióit jelzi számos írása a Deltában, ugyanakkor széles körű irodalmi kapcsolatokkal is rendelkezett, mint arra a Prezzolinivel való levelezése is bizonyíték. Prezzolini a firenzei Voce-kör központi alakja, a kor egyik legjelentősebb irodalmára. Egyik levelében beszámol Prezzolininek a folyóirat alapításáról: „két fiatal is van velem, az egyik igazi költő”.¹⁸ Widmart tehát tehetségesnek tartotta és nagyra becsülte. A már idézett recenzió arra enged következtetni, hogy Widmar hasonlóképpen viszonyulhatott Marpicatihoz. Elképzelhető, hogy Marpicati későbbi leszólása mögött történelmi okok húzódnak. Kellemetlen lett volna bevallania, hogy egykori főszerkesztője már akkor is deklaráltan fasiszta beállítottságú ember volt, aki később a fasiszta politika és kultúra egyik fontos személyisége lett.

Widmar 1924-ben érkezik Budapestre, éppen amikor Fiume Olaszországhoz kerül. Riccardo Gigante ajánlólevelével megkapja a követség sajtóreferensi munkakörét.¹⁹ Riccardo Gigante a fiumei irredenta körök egyik legjelentékenyebb személyisége, a város későbbi polgármestere,²⁰ aki szoros kapcsolatot tarthatott fenn Magyarországgal. Giganatának talán jól jöhetett a megbízható fiatalember pozícióba kerülése. Widmart pedig bizonyára vonzotta – a jó álláslehetőség mellett – a kisváros után a nagyvárosi élet.²¹ Valószínűleg egyébként sem bővelkedett az ajánlatokban, egy korabeli levele szerint majdnem Toszkánába utazott, hogy valami munkát találjon. Igaz, 1969-es visszaemlékezésében úgy tünteti fel, hogy a római külügyminisztériumban kérték fel budapesti állás betöltésére. Erre azonban nincs máshol utalás, s itteni státusa sem tette ezt szükségessé.

Számos olyan tudós működött itt, aki szoros kapcsolatban állt Fiumével: Luigi Zambra, fiumei olasz tanár akkor már az egyetem olasz professzora. Korábban ott tanító

¹⁶ 191–192. A trieszti irodalom legkiemelkedőbb alkotói között talán kizárólag Italo Svevót hiányolhatjuk, aki akkoriban azonban még egyáltalán nem volt elismert író Olaszországban.

¹⁷ Widmar állításával ellentétben a teljes 1924-es évfolyam megjelent.

¹⁸ Marpicati–Prezzolini-levelezés, Lugano, Fondo Prezzolini.

¹⁹ Archivio Museo di Fiume, Roma, Busta Widmar – az anyagot a család adományából Patrizia Hansen gyűjtötte össze és helyezte el az archívumban. A későbbi Widmar-beadványok szintén itt találhatóak.

²⁰ Riccardo Gigante egészen 1945-ig a fiumei politikai élet egyik vezető egyénisége. Fiatalon a fiumei irredentizmus szószólója. Később D'Annunzio támogatója, majd a fasizmus alatt polgármester. A város olasz mivoltát még a náci megszállás árán is védelmezi. A második világháború után Tito partizánjai megölik. Így végzik ki ismeretlen helyen a magyar költészet egyik fordítóját, a tanár és iskolaigazgató Gino Sirolát is, aki két magyar verseskötetet is szerkesztett. 1944-ben a náci megszállás idején a város polgármestere lett.

²¹ Lásd Tóbiás Áron interjúját.

magyar tanárok, mint például Fest Aladár, Körösi Sándor pedig 1920-ban részt vesznek a fentiekben már említett Corvin Mátyás Társaság megalapításában és közreműködnek a társaság folyóiratának szerkesztésében.²² Widmarnak magyarországi tartózkodása idején is jelent meg cikke a Corvinában, például *Az olasz irodalomról Magyarországon* címmel, mely a fasiszta Olaszország jobb bemutatását kéri számon, hiányolja kultúrájának megismertetését, azaz pontosan megfelel az adott kor politikai elvárásainak, Widmar hivatalos funkciójának.

Budapestről is dolgozott olasz folyóiratoknak, kiadóknak, valamint továbbra is jó viszonyt tartott fenn a fiumei értelmiségiekkel is. Magyar műveket ajánlott kiadásra. Több korábbi vezető irredenta, pályájának elindítója (Gino Sirola, a már említett Riccardo Gigante testvére, Silvino Gigante, Enrico Burich) a magyar irodalom fordítója lett. A két világháború között, a magyar vígjátékok és a szórakoztató irodalom rendkívüli népszerűsége idején például Molnár Ferenc, Körmendi Ferenc több műve is az ő fordításai révén jutott el az olasz közönséghez.²³

Fennmaradt levelei, fordításai, tanulmányai arról tanúskodnak, hogy Widmart Magyarországhoz is erős szálak kötötték, itt is publikált. Még 1925-ben megjelent egy tanulmánya a Nyugatban a kortárs olasz színházról. Érdekes módon ez az írás szinte szó szerinti fordítása Adriano Tilgher, a kor egyik legjelentősebb olasz színházesztétája korábban a Deltában megjelent cikkének.²⁴ Ha Widmar saját nevén ki merté ezt a munkát adni, az azt jelenti, hogy a fiumei folyóiratot nem ismerték Magyarországon, Fiumében pedig nem olvasták a Nyugatot.

Egy recenziójában, szintén a Nyugatban Rosadi *Jézus pöre* című regényéről írva Widmar kiemeli, hogy az író a firenzei Voce-körhöz tartozik. Eszerint Widmar hú maradt a század elejétől meglévő, hagyományosan jó firenzei–fiumei kötődésekhez. Több trieszti és fiumei értelmiségi tanult akkoriban Firenzében és lett a Voce-kör tagja. A Prezolinivel való kapcsolatra már a fentiekben utaltunk.

1925-ben házasodott össze Sziráky Judittal, a kapcsolatukról Babitsnak beszámoló levelezőlapjai, levelei nagy szerelemről tanúskodnak. Házasságuk azonban hamarosan megromlott, külön éltek, Lucia lányuk pedig az édesanyjánál nevelkedett. Feleségét, családját feljegyzéseiben nem is igen említi, még idős korában sem. Nem zárható ki,

²² Lásd még: Paolo RUZICKA, *Storia sentimentale di una rivista: „Corvina”*, Rivista di Studi Ungheresi, 4, 1989.

²³ Patrizia Hansen idézi Éder Zoltán megállapításait is Fiume kulturaközvetítő szerepéről: *Contributi per lo studio della convivenza delle lingue e culture italiana ed ungherese nella città di Fiume = Roma e l'Italia nel contesto della storia delle Università*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1985, 182. Lásd még SÁRKÖZY Péter, *Letteratura ungherese – Letteratura italiana*, Roma, Carucci Editore, 1990.

²⁴ Delta, 1923/1, *Studi sul teatro contemporaneo*; ugyanazon év novemberében a Fascicolo spiritualeban ugyanerről a témáról Tilghernek másik írása is megjelent. Widmar még az első számban recenziót is írt Tilgher *Studi sul teatro contemporaneo* című könyvéről, amelynek tanulmányai közül kiemeli a Pirandellóról szólót is. Widmar cikke a Nyugatban: *Az új olasz színház*, 1925. október–november, 270–273. Minden bizonnyal nagy hatással volt Widmarra Tilgher – interjújában is visszatér rá 1969-ben, eszerint meghívta Tilghert előadást tartani Fiumébe, aki viszont őt hívta volna meg Nápolyba. Tilgher és Widmar személyes érintkezését semmiféle adat nem támasztja alá. Tény viszont Widmar érdeklődése Pirandello iránt.

hogy a családi viszály csökkenthette Babits rokonszenvét Widmar iránt, hiszen Sziráky Juditot igen nagyra tartotta.

1925-ben a nászútjáról, Milánóból arról számol be Babitsnak, hogy aznap este találkozik Pirandellóval. Hogy valóban létrejött-e ez a találkozás, arról a későbbiekben nem tesz említést, mindenesetre még 1925-ben az Újságban megjelent Pirandello műve, a *Gályaiszten ünnepe*, Widmar fordításában.²⁵ 1926-ban Widmar írt néhány sort Stefano Pirandellónak, az író fiának; ebben javasolja, hogy a szerző és társulata jöjjön el Budapestre.²⁶ Az év decemberében meg is történt ez a látogatás, a három előadásról a barát Kosztolányi is beszámolt a Pesti Hírlapban. Widmar Pirandello kapcsán is kissé túldimenzionálja saját fontosságát: több mint negyven évvel később már úgy emlékszik, hogy Pirandello fordult hozzá, hadd jöjjön el társulatával Budapestre. Mindenesetre valószínű, hogy a világhírű szerző ilyet kért volna.

Widmar személyiségét, emberi kapcsolatait részben leveleiből ismerhetjük meg: Babitshoz intézett, igen meleg hangú írásából a tisztelettel évődő fiatalember képe rajzolódik ki, aki minden bizonnyal érdekes egyéniség és szórakoztató, figyelmes társalgó. Kosztolányi maga számol be Balla Ignácnak Widmar iránti elismerő véleményéről. A *Néro, a véres költő* olasz kiadásához Kosztolányi Balla Ignác közreműködését kérte, aki akkor már Olaszországban telepedett le. Mivel Widmar 1923-ban elkészítette a mű fordítását a Delta tervezett regénytára számára, Kosztolányi őt jelölte meg műve fordítójaként.²⁷ „A fordítás Antonio Widmar barátunk munkája, ahogy írtam: barátunk. Tudom, hogy köztetek a viszony feszült. De ő szíves örömet kezdet nyújtana neked s meg vagyok győződve, drága Ignazio, hogy te is szereted ezt a galamblelkű, szőke taljánt.”²⁸ Balla nem lehetett haragtartó, mert hat nappal később Kosztolányi már a békülésére reagál: „Örvendek, hogy W és közted el fog simulni a kis idegenkedés, vagy mi. A testemen, a könyvemen keresztül.”²⁹

Hogy Widmar tényleg „galamblelkű” volt-e, kérdés. Egyéniségének, tevékenységének mindenesetre keményebb vonásait mutatják azok az olasz nyelvű levelek, amelyeket ő küldött Ballának: „Kedves Balla! Nem igaz, hogy nem válaszoltam, mint ahogy írja Di Francónak. Azon kívül úgy gondolom, kedves Balla, nem érdemes aggodalmaskodnia, ha néhány napig ... hallgatok. Hallgatni arany.”³⁰ Balla „aggodalmaskodása” egyébként annak szólt, hogy már talált olasz kiadót Kosztolányi regénye számára, ehhez azonban szükséges lett volna, hogy Widmar átnézzze és kijavítsa korábbi fordítását. Ő azonban, mint a fentiekből is kitűnik, nem végezte el a munkát a kért időre. Hallgatásával valószínűleg megakadályozta, hogy a mű Balla közreműködésével kerüljön az olasz olvasókhoz.

²⁵ Újság, 1925, 139. sz.

²⁶ A levél Pirandello egykori lakásán található Rómában, az Istituto di Studi Pirandelliani e del Teatro Contemporaneo-ban.

²⁷ A regénynek minden valószínűség szerint csak a legeleje jelent meg Thomas Mann előszavával.

²⁸ Id. levél. Országos Színháztörténeti Intézet, 92.337/95–110.

²⁹ Budapest, 1928. augusztus 25. OSZI, 92.337/95–110.

³⁰ Olasz nyelvű levél, Ignazio Balla fia, Gabriele Balla tulajdonában, kelte: Budapest, 1926. július 15. A levelet betegségére és elfoglaltságaira való hivatkozással folytatja.

(A regény négy évvel később, 1933-ban jelent meg a Genio Kiadónál, valószínűleg Balla közvetítése nélkül – talán éppen ez volt Widmar célja.)³¹

Eközben a Delta egykori főszerkesztője, Arturo Marpicati Magyarországon már politikusi minőségben jelent meg: bresciai konzulként, a fasiszta direktórium küldötteként érkezett Budapestre 1929-ben, a magyar–olasz közeledés egy látványos pillanatában, arra az ünnepségre, amelyet Alessandro Monti bresciai származású kapitány tiszteletére rendeztek. Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc olasz tisztjéről való megemlékezésen magyar részről nem kisebb személyiségek vettek részt, mint Horthy, Bethlen, Walkó külügyminiszter, Klebelsberg, Apponyi. A kapitány ilyen magas szintű megbecsülésének az 1927-es barátsági szerződés megkötése után nyilvánvalóan politikai céljai voltak. Nem tudjuk, Widmarnak állásánál fogva volt-e szerepe az ünnepség előkészítésében, illetve Marpicati meghívásában. Tóbiás Áron 1969-es interjújában más összefüggésben szerepelt Marpicati: Widmar arra a kérdésre, valóban ő járt-e közben 1940-ben Babits San Remo-díja érdekében, azt válaszolta, hogy Arturo Marpicati révén szerezte meg a díjat a már nagybeteg Babitsnak. Ugyanakkor nem említi Marpicati kapcsolatát Magyarországgal, és azt, hogy Marpicati többekkel ismeretségben lehetett.

Nehéz eldönteni, hogy Widmar magánélete befolyásolta-e színházi érdeklődésének erősödését, avagy fordítva: hiszen 1932–37 között a Scenario, a kor egyik legjelentősebb olasz színházi folyóiratának budapesti tudósítója, az élettársa pedig Lányi Margit. Egyik olasz cikkében éppen a művésznő nagyságának elismerését hiányolja.³² Lefordítja Az ember tragédiáját, és a fordítását „az ideális Évá”-nak dedikálja „a Szent Gellért hegyi kis villában a Madáchnak szentelt esték emlékére” – ez az ideális Éva nem más, mint Lányi Margit.³³ A bevezetőben három lelkes fiatal közreműködéséről számol be, akikkel 1934 óta dolgozik a művön: Németh Antal, Horváth János díszlettervező és Farkas Ferenc zeneszerző. A fordításban Németh rendezését is figyelembe vette, az ő rövidítéseit követte, színpadi utasításait pedig más tipográfiai formában hozzászította a szöveghez.³⁴ Egy visszaemlékezés szerint Widmar szerette volna, ha Németh Antal 1935 után a Nemzeti Színház igazgatójaként³⁵ Lányi Margitnak főszerepeket adott volna, hálából azért, hogy Widmarnak is része lehetett Németh Antal kinevezésében. Németh azonban szilárdabb jellem volt, mintsem hogy hagyta volna magát befolyásolni.

³¹ A Deltában közölt cím: *Nerone il poeta insanguinato*. A regény eleje Thomas Mann előszavával került a közönséghez, 1933-ban, *Nerone il poeta sanguinario* címmel.

³² 1932. IX. sz., 43–45. *Corriere dall'Ungheria, grandezza e miserie dei teatri di Budapest nel 1932*.

³³ Imre MADÁCH, *La tragedia dell'uomo: Poema drammatico*, traduzione in versi di Antonio WIDMAR, prefazione del Sen. Alberto DE BERZEVICZY, Milano, Editrice Genio, é. n. [1936].

³⁴ Ennek a fordításnak figyelembevételével adta elő a Compagnia Drammatica Italiana a művet Rómában.

³⁵ Gáspár Margittól származik ez a feltételezés. Az írónővel először 1991 júniusában találkoztam, amikor főleg Pirandello-átdolgozásáról kérdeztem. Később még egy alkalommal meglátogattam. Gáspár Margit férje, Szűcs László 1935-től a Nemzeti Színház fődramaturgja volt, Németh Antal közeli munkatársa. Koltai Tamás előszavában NÉMETH Antal *Új színházat* című válogatott kötetéhez (Bp., Múzsák Kiadó, 1988) Gerevich Tibor és Hóman Bálint nevét említi, mint akik Németh Antal kinevezését előmozdították. Widmarnak mindkettejükkel volt kapcsolata.

A szintén ekkor írott Dante- és Madách-tanulmány alaptétele a két alkotó közötti szellemi hasonlóság (a tanulmány elején sajátos módon azt jelzi, hogy nem fog idézni, a művek szövegével majd a további szakemberek feladata lesz foglalkozni). Célja az irodalmi művek filozófiai megközelítése lehetett: mindkét személyiséget „cselekvő” művésznek tartja, s mintha csak a pirandellói művészet–élet ellentétpárból Widmar is a művészet felsőbbrendűségét vallaná. Értelmezése szerint mindkét alkotóra jellemző, hogy az isteni szellem lényegét megérti, művében közvetíti. A *Tragédiában*, melynek cselekményét részletesen kommentálja, Ádám az isteni szellem üzenetének a hordozója, Éva megértése és szerelme segíti. Lucifernek középszerűséget tulajdonít, a darab befejezését úgy értelmezi, hogy az ember Isten szellemét választja. Widmar később arra utal, hogy erre a munkára egyetemi tanulmányai befejezéséhez volt szüksége, ugyanakkor a 60-as években az olasz külügyminisztériumnak írott feljegyzése szerint 1931-ben, tehát már öt évvel korábban a budapesti egyetemen filozófiadiplomát szerzett. Ellenben Boross Elemér barátja visszaemlékezése szerint művészettörténész végzettséggel rendelkezett.³⁶ Ha a tanulmány célja nem is tisztázott, maga a munka nem áll távol a kor olasz neohegelianus kritikájának szellemiségétől.

Az *ember tragédiája* fordításáért 1937-ben megkapta a hivatalos elismerést, a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztje kitüntetést.

1936-ban például a Popolo d'Italiában, Mussolini lapjában Widmar képzőművészeti tárgyú cikket jelentetett meg a milánói triennálé magyar részvétele kapcsán. Ebben Gerevich Tibort, a Római Magyar Akadémia igazgatóját is megszólaltatta.³⁷ Widmar publikációi szemlátomást a legkülönbözőbb politikai beállítottságú folyóiratokban szerepeltek, így erősen fasiszta lapnak is dolgozott, bár 1936-ban a Popolo d'Italia még nem teljesen különbözött egy átlagos olasz napilaptól, másrészt Widmar cikke kulturális jellegű.³⁸ Ugyanakkor Boross Elemér visszaemlékezésében arról ír, hogy Widmar a Népszava-körhöz kötődött. Könnyen feltételezhetjük, hogy különböző politikai és kulturális körökben mozgott, amelyeket szigorúan elkülönített egymástól, s tudatosan vagy öntudatlanul, de egyik előtt nem fedte fel a másikat. Így érthetjük meg, hogy Boross Elemér baloldaliként jellemzi Widmart, bár 1969-ben, Boross könyvének megjelenésekor egyébként sem lett volna célszerű múltjának esetleges fasiszta mozzanatairól beszámolnia. Az 1969-es interjú szerint karrierjét keresztbe törte egy összeütközés: a Budapestre látogató Ciano gróf számára kérték segítségét, aki mindössze egyetlen nap alatt akart frakkot varratni. Widmar nagy nehezen rávette saját szabóját, hogy a lehetetlen feltételek ellenére is készítse el a ruhát. Ciano azonban, amikor felpróbálta a frakkot, minősíthetetlen hangon fejezte ki elégedetlenségét, amit a sajtóreferens kikért magának.³⁹ Az emlékezés igazságtartalmát lehetetlen ellenőrizni. De tény, hogy míg neve 1939-ig szerepel a

³⁶ BOROSS Elemér, *Velük voltam*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. Widmar és társai: 219–271.

³⁷ *La Sezione ungherese alla prossima Triennale*, Popolo d'Italia, 1936. április 29.

³⁸ További kutatások tisztázhatnák Widmar publikációinak rendszerességét a lapban, illetve hogy 1936 után, amikor a fasiszalódás még sokkal élesebbé válik, továbbra is jelennek-e meg, és ha igen, milyen írásai a lapban.

³⁹ A fentieket Widmar elbeszélése alapján közli BOROSS is: *i. m.*

magyarországi külföldi diplomaták jegyzékében, ezután már nem. Az említett 1964 körüli hivatalos feljegyzésben mindössze arról számolt be, hogy nem fogadták el pályázatát a sajtóreferensi állásra az olasz külügyminisztériumban (mind ez idáig beosztott tisztviselő volt), jóllehet alkalmasnak minősítették.

A hivatalos magyar kulturális életben mindennek ellenére jelen maradt: 1940-től a Petőfi Társaság kültagjai között találjuk. 1941-ben Pirandello *IV. Henrikjét* fordította, amely meg is jelent a Madách Színház kiadásában. Pütkösti Andor rendezésében a mű náciellenes felhangot kapott; lehet, hogy a fordító is valamiképpen részese volt a koncepció kialakításának, már csak azért is, mivel akkor már volt egy korábbi *IV. Henrik*-fordítás is, amelyet a színház egyébként használhatott volna.⁴⁰ A kritika felhívta a figyelmet a darab első felvonása végének némileg megváltoztatott szövegére.⁴¹

Eddig tart a cikk- és tanulmányíró, valamint a kultúrpolitikus pályája, aki a D'Annunzio-féle kalandtól, a hivatalos Olaszország képviselőtől a baloldali, liberális kultúráig sokfelé kötődik, és akinek szinte lehetetlen megtalálni igazi arcát.

1943–45-ben fordulat következik be, amikor is aktívan részt vállal a diplomáciában, és közvetlen politikai szerepet tölt be. Az olasz és a svéd iratok szerint 1944. október 7-től létrehozta a Bonomi-kormány megbízásából a Svéd Királyi Követségnek „Az Olasz Királyság Érdekeinek Képviselője” szekcióját. Mint írja, ekkorra már internálták a királyhű diplomatákat, akik nem esküdtek fel a Mussolini-féle Salói Köztársaságra, hanem a Bonomi-kormányt tekintették törvényesnek.⁴² Mindazok veszélybe kerültek, akik hozzájuk hasonlóan nem fogadták el a Salói Köztársaság útlevelét, hazatelepülési ajánlatát. Így ő maga is bujkálásra kényszerült. Jelentésében kitér a követségi iroda céljára: „a királyhű monarchisták támogatása, akiket az ivánci táborba internáltak; a Budapesten élő olasz monarchisták menlevelekkel való ellátása, valamint mindazoké, akik vidéken elérhetőek; mindazon olaszok segítése, akiknek nincsenek meg a megfelelő anyagi lehetőségei”.⁴³ Widmar lakását volt feleségének, Sziráky Juditnak engedte át, aki ott menekülteket, zsidókat bújtatott.

Berg, a Svéd Követség megbízottja a következő értékelést adja Widmarról: „...határozottan és óvatosan járt el, nagy mértékben honfitársai rendelkezésére állt, gyakran saját élete és biztonsága kockáztatásával...” De Ferrariis olasz követ is hasonlóképpen nyilatkozott. „Korábban a sajtóreferens helyettese volt a Királyi Olasz Követségen, ezen munkáját folytatta az újjászerveződő Királyi Olasz Követségen is 1943 szeptembere és 1944 márciusa között, rendkívül értékes munkatársam volt nem csupán a fentebbi területen,

⁴⁰ 1933-ban például Fáy E. Béla fordításában mutatták be a művet Szegeden.

⁴¹ BORSOS Zsuzsa, *A Madách Színház Pütkösti igazgatása idején*, Bp., 1979; NEMESKÜRTY István, *Pirandello = Az olasz irodalom a XX. században*, szerk. SZABÓ György, Bp., Gondolat Kiadó, 1967.

⁴² 1944. április 5-én a diplomatákat és az olasz állampolgárokat, akiket elfogtak, először Iváncra, majd Csákánydoroszlóra internálták. Később többüket a mauthauseni koncentrációs táborba deportálták. Lásd még Marta PETRICIOLI, *Quell'inverno a Budapest = Tra totalitarismo e democrazia: Italia e Ungheria 1943–1995*, *Storia e letteratura*, szerk. FRIED Ilona, Bp., ELTE Tanárképző Főiskolai Kar–Budapesti Dante Társaság, 1995.

⁴³ Archivio Storico del Ministero Affari Esteri, AP Ungheria 1942–45, B. 37. Berg jelentésének olasz nyelvű fordításából.

hanem minden tevékenységünkben, különösképpen a védelmünk alatt álló olasz katonák ügyében. Azt kívánom tanúsítani, hogy Widmar magatartása és tettei a legmagasabb elismerést érdemlik, amiért érdek nélkül vállalt el nehéz és veszélyes feladatokat, azért a hazaszeretetért, amit rendkívül nehéz körülmények között is megőrzött és azért a kemény viselkedésért, amelyet minden pillanatban kimutatott a náci-fasiszta hatóságokkal szemben.”

Az elismerés ellenére a Szabadság 1945. március 22-i számában névtelen cikk jelent meg azok ellen, akik a volt fasisztákat a demokratikus Olaszország védelme alá helyezik. „Ez a bizottság a Kass Ivor utcában székel és vezetője az a Widmar Antonio, aki több mint egy évtizeden át a fasiszta olasz követség sajtóattaséja volt és az alatt minden alkalmat megragadott, hogy a fasiszta »kultúra« sajtó- és irodalom-bacillusaival eláraszsa Magyarországot...”

Ezt rövidesen Widmar letartóztatása követte. Az ügy háttérében valószínűleg Widmar rivalizálása áll egy bizonyos Giovanni Rossival, aki a saját maga által létrehozott Comitato per la Liberazione (Felszabadítási Bizottság) nevű szervezetet vezette. A Bizottság az itt lévő olasz katonaszökevények, hadifoglyok érdekeinek képviselőjeként az Olasz Kultúrintézet épületében foglalt helyet. Minden bizonnyal Rossi akart az olasz kormány képviselője lenni, ezért jelentette fel Widmart és a vele dolgozó Mosca professzort. Rossi személyét, korábbi tevékenységét nem ismerjük pontosan, Matteotti titkáranak vallotta magát, ez azonban nem bizonyítható. Az olasz képviseleteket megosztó ellentétekkel, melyek elsősorban Rossi és Widmar ellentétei, foglalkozott idézett tanulmányában Marta Petricioli történész.⁴⁴ Az olasz diplomáciai iratok beszámolnak Widmar 1945-ös letartóztatásáról, valamint arról, hogy a szovjet hatóságoknál kérték az olasz külügyminisztérium közbenjárását kiszabadítása érdekében. Ő maga az ostromról szóló naplójában, mely egyébként inkább irodalmi jellegű memoár, mint dokumentum, arról ír, hogy a szovjetek elvitték autóval, azonban azonnal tisztázni tudta, hogy „nem kém”. A későbbiekben viszont azt írja, hogy a magyar hatóságok tartóztatták le, erre utal 1949-es Mindszenty-cikkében is. 1969-es interjújában már egyenesen arra hivatkozik, hogy Péter Gábor hallgatta ki az Andrássy út 60-ban. Widmar tehát vagy csak később ismerte fel kihallgatóját, tudta meg kiletét, vagy csak a képzelete csalta meg később.

Widmar mintegy egyhetes letartóztatása utáni szabadon bocsátásának feltétele az volt, hogy azonnal el kell hagynia az országot. Moszával együtt 1945 májusában a diplomaták utolsó csoportjával utazott el Isztambulon át Magyarországról. Ez magyarországi karrierjének vége. Ahogy Marta Petricioli rámutatott, amikor majd a személyi anyagok kutathatóak lesznek, talán fény derül arra is, hogy a Rossi–Widmar-összeütközéseknek voltak-e további következményei is.

1946-ban Rómában adta ki *Magyarország 1938–1946* című művét. Ebben a munkájában elsősorban azokat a történelmi okokat kereste, amelyek Bethlen „álcázott diktatúrájától”, a Kiszgazda Párt felmorzsolásától a Németországgal való szövetségig vezettek.⁴⁵ Egészében véve nemcsak széles műveltség, a magyar viszonyok kiváló ismerete jellemzi,

⁴⁴ Lásd *Quell'inverno a Budapest, i. m.*

⁴⁵ *Ungheria 1938–1946*, Roma, Le Edizioni del Lavoro, 1946.

hanem sokféle irányzat, felfogás- és szemléletmód tárgyilagos ismertetése is: Bajcsy-Zsilinszky, Károlyi Mihály, Kovács Imre, a falukutatók mellett József Attila, Kodolányi, Szabó Dezső, Zilahy, Márai munkásságára is utalásokat tesz. Magyarország nehéz földrajzi, történelmi helyzetét elemzi a keleti és a nyugati civilizáció között, megemlíti a feudális maradványokat a mezőgazdaságban, a magyar középosztály hiányát, illetve a középnemesség alkalmatlanságát a fejlődés előmozdítására. Véleménye szerint Magyarország válságos helyzete miatt lépett be a háborúba. A háború utáni helyzetben világosan megmutatja, hogyan kerülnek a kommunisták feltűnésmentesen kulcspozíciókba, hogyan kényszerítik a kulturális életre a szovjet mintát. Műve a széles olvasóközönséghez szól, történelmi tényekre épül, de a szépirodai ambíciókat sem nélkülöző tanulmány. Elsősorban cselekvésre akarja ösztönözni a Nyugatot: tőlük függ, hogy Magyarország a szovjet érdekszférában diktatúrává válik-e, vagy a Nyugat védelmét élvezve demokrácia lesz. A művet „Zsuzsának” ajánlja, akivel az ostromot együtt élte végig.

Widmar költői hajlamai érvényesülnek a mű már említett, második részében, a Budapest ostromáról szóló naplóban: dokumentumok, önéletrajzi vonatkozások és fikció elegyedik benne, bemutatja Budapest reménytelenül nehéz helyzetét s a különböző rendű és rangú szovjet katonák személyiségét: racionalitás és irracionalitás, emberi érzések és embertelenség keveredik benne. A leírás egy bibliai képpel zárul.

1946-ban Rómában sajtóirodát készült nyitni, a Duna menti országok és a Közép-Kelet hírirodájával szándékozott az újságokat ellátni.⁴⁶ Ehelyett 1947-ben Japánba helyezik, kellő távolságra Közép-Európától, attól a régiótól, amelyet mélyrehatóan ismer. Talán szerepet játszott ebben Rossi hazatérése Olaszországba. Indulása előtt még az olasz Külügyminisztériumon keresztül segítséget kér lánya számára, aki „vissza akar menni Magyarországra”, és ott munkát szeretne kapni az olasz követségen.⁴⁷ Az igazság azonban az, hogy Lucia lánya nem akart visszamenni Magyarországra, hiszen onnan el sem ment. (Később Karsai Lucia néven ismert dramaturg, műfordító lett.) Widmar feltehetőleg valahogyan biztosítani akarta lánya jövőjét a rendkívül bizonytalan helyzetben, melyet jól látott, illetve amelynek a kimenetelét nagyon is jól sejtette. Lehetséges, hogy Lucia nem is tudott apja akciójáról. Az ajánlólevél szerint: „Widmar mindig tehetséges és komolyan dolgozó munkatársunk volt, aki fontos szolgáltatásokat tett az Olasz Követségnek Budapesten, örülnék, ha segítséget kaphatna ebben a számára meglehetősen nehéz pillanatban.”⁴⁸

1949-ben a Mindszenty-per idején még megjelenik egy névtelen írása a L'Osservatore Romanóban – valószínűleg ez az utolsó cikke Magyarországgal kapcsolatban. Névtelenségét avval indokolja, hogy nem akar a főpap mártíriumának hősiességéből magának is dicsőséget szerezni. Mint az Andrássy út 60. hírhedett fogdájának egykori lakója, igen pontos leírást ad a fogva tartás körülményeiről, és tanúsítja, hogy annak a helynek a rettenetes kínzásai bármilyen vád elismerését ki tudják kényszeríteni a foglyokból, így a főpap is bármit beismerhet.

⁴⁶ Ciraolo Francesco Cavaletti sajtófőnöknek, 1946. április 26-án, AP. Ung. 1946. 2.

⁴⁷ Conti az Olasz Követség titkárának, Oberto Fabianinak, ASME, AD Ungheria 1947. 4.

⁴⁸ *I. m.*, Conti – Oberto Fabianinak.

A magyar politikáról többet nem szól. Japán tartózkodása alatt az ottani világgal, kultúrával foglalkozott, írásaiban is ez volt témája.⁴⁹

Widmart 1964-ben nyugdíjazták, majd sok más fiúmeihez hasonlóan a Ligur-tenger partjára költözött, Genova mellé, Chiavari-ba, és ismét megnősült. Kapcsolata Magyarországon élő lányával és unokáival a 60-as évek végétől megromlott.⁵⁰

A *Nostalgalia* című novellájában hatvanhét évesen a japán kultúra varázsáról ír – angolul: „Az Adriai-tenger egy kis kikötőjében születtem. Szülővárosom három alkalommal cserélt gazdát. Először magyar volt, majd olasz, most Jugoszláviához tartozik. [...]”

A remegés ellenére, ami elfog, valahányszor szülővárosomra gondolok, nem érzek soha nosztalgiát iránta.

Aztán húsz év következett Budapesten, Kelet-Európa kis Párizsában. Arrogáns, büszke és erős voltam, boldogságot és fájdalmat teremtettem és osztottam, szeretetet és gyűlöletet. Olykor hamis szerénységgel azt kérdeztem magamtól: »Tényleg istennek képzeled magad?« Mindenfajta tapasztalaton keresztülmentem. Átéreztem a család megváltásának hatását, majd átkát, amikor házam – részben tudattalan impulzusaim, részben súlyos események hatására – összedőlt. Majd újból a boldogság örvényébe sodródtam. A második világháború kitörésekor minden összeomlott. A németek elfoglalták Magyarországot, én pedig önként az üldözöttség keserű és nehéz ösvényére léptem: még ezen a kálvárián is megtaláltam az erőt, hogy örömszikrákat gyűjtsak szenvedő társaimban, a remény halvány mosolyát. Az ostromlott Budapesten az éhség a nyílt utcákra űzött menedékeinkből, hogy a bombáktól megölt, a dermesztő hidegtől megfagyott lovak teteméből húsdarabokat hasítsunk.

[...] Budapest valóban a háború olyan katlana volt, amelyben egész Európa örületeinek szörnyű keveréke forrott. Soha nem érzem a legcsekélyebb nosztalgiát sem Budapest iránt.”⁵¹

Ennek a lírai vallomásnak ellentmond a Tóbiás Áronnak adott interjú. Magyarországi tartózkodásáról mint egy álomról beszél, s felejtetetlennek mondja az emberi kapcsolatokat, a szellemi életnek azt a pezsgését, amelyben része lehetett. Az elhallgatások is figyelemre méltóak: feleségét csak annyiban említi, hogy anyagi kötelezettségei voltak irányában, ezért kellett követségi állását megtartania. Lányáról nem beszél. Ugyancsak nem említi Giovanni Rossit, holott harcuk eléggé befolyásolhatta további pályáját is. Érezhető színes, gazdag egyénisége. Még akkor is, mintegy 25 év után, kitűnően beszél magyarul, szinte nem is érződik rajta a „fiumáner dallam”.

1972-ben a *L'Esule*⁵² című, fiúmeiek által Olaszországban szerkesztett folyóiratban *A régi Fiume pillanatai és alakjai* címmel emlékezett. Fiume kultúrájáról szólva kiemeli,

⁴⁹ Ha Widmar elfelejtkezett Magyarországról, ez utóbbi is meglehetősen mostohán bánt vele: csak halála alkalmából jelent meg róla TELEGDI POLGÁR István cikke a Nagyvilágban, ebben is vannak azonban pontatlanságok: Nagyvilág, 1981. április.

⁵⁰ Valójában először Svájcban dolgozik néhány hónapig, azután megy nyugdíjba.

⁵¹ *Nostalgalia*, az angol eredetiből Renata RACCANELLI fordításában a Fiume című folyóirat 1986. októberi számában. Patrizia HANSEN tanulmányával, 79–88.

⁵² *L'Esule*, 1972. június 15. *Momenti e figure della vecchia Fiume*.

hogy „a legkülönbözőbb származású emberek működtek együtt közös értékek szerint a tolerancia, a bölcsesség, az egyszerű jóság légkörében.” D’Annunzio retorikájával szembehelyezi az „igazi” fiumeieket, akár ott születtek, akár nem. Közéjük sorolja Kellert, 1920-ban D’Annunzio egyik legfőbb munkatársát. Kiemeli a Delta című lap fontos kulturális küldetését. Fiume jelentős irodalmárai közül Silvino és Riccardo Gigantéra, Sirolára emlékezik, valamint Bellasich ügyvédre.

Widmar nem mindennapi pályája a magyar Fiuméből vezet az olasz fasizmus kezdeti pillanataitól, D’Annunziótól a nyugatosokon át a hivatalos és nem hivatalos magyar és olasz kultúráig, a háborús megszállás Budapestjétől egészen Tokióig, a japán kultúra csodálatáig. Kultúraszervezői, -közvetítői eredményei, 1944-es politikai tevékenysége igen jelentős. Sajnálatos, hogy 1946-ban kiadott tanulmánya visszhangtalan maradt, hiszen ez magyarországi tartózkodásának színvonalas összefoglalása. És ha a feltételezhetően egyetlen magyar példány a Széchényi Könyvtárban a rendszerváltásig nem a zárolt anyagok tárában lett volna, talán a kutatásokra is hatást gyakorolt volna. Élete egy olyan korszak képét tükrözi, amelyben kultúra és politika igen gyakran összefonódott, s az egyéni választások sem voltak mindig egyértelműek.

A nyugdíjazásakor beadott irataiból kitűnik, hogy bármennyire is meglepő – még családja sem tudott róla –, Widmar soha nem volt diplomata státusban, sem Magyarországon, sem később, Japánban; éppen ennek a megadását s egyben magasabb nyugdíjat kérvényez 1964-ben.⁵³ Legfőbb hivatkozása embermentő tevékenysége, amelyet az olasz és a svéd diplomaták tanúsítottak. Azt hihetnénk, ha semmi egyebet nem is vesznek figyelembe, ez már önmagában is indokolhatta volna a kérelem teljesítését, sőt Widmar magas szintű elismerését. Semmi jele nincs annak, hogy kérését elfogadták volna. Widmar 1980-ban Chiavariban halt meg.⁵⁴

⁵³ 1964-ben az olasz külügyminisztériumnak írott feljegyzése szerint 1939-ben hirdették meg a sajtóreferensi pályázatot, amelyen Widmar részt vett, de csak megfelelőnek minősítették, nem nevezték ki. Feltételezhető, hogy ezután megváltozott a státusa az olasz követségen, és mint polgári alkalmazottat tovább nem jelezték a magyar jegyzékek. Ugyanezek a feljegyzései arról is beszámolnak, hogy 1931-ben filozófia szakot végzett – erről egyéb adat nincs birtokunkban.

⁵⁴ Ez a tanulmány egy hosszabb, a fiumei kultúrával foglalkozó, készülő munka része. A kutatások elvégzéséhez segítségemre volt a Közép-Európai Egyetem ösztöndíja, valamint a szakemberek, a kollégák, a fiumei visszaemlékezők, akikkel módom volt konzultálni, elsősorban Marta Petricioli, Patrizia Hansen és Elvio Guagnini. Külön köszönöm Antonio Widmar unokáinak, Karsai Lászlónak és Karsai Györgynek szíves segítségét.

ZEMPLÉNYI FERENC

**A SZERKESZTETT VERSKÖTET MEGJELENÉSE
AZ EURÓPAI IRODALOMBAN
(Vázlat)**

Amit mondandó lennék, nem annyira kiérlelt összefoglalás, mint inkább prolegomenák egy nagyobb tanulmányhoz; ugyanis a szerkesztett verskötet, a versciklus – a kettő között én nem tennék különbséget – megjelenése és útja az európai költészetben igen szerteágazó és bonyolult dolog, amint azt remélem, be tudom majd mutatni. Egyben sajátos értelmezési problémákat is felvet: a szerkesztett kötet a versnél nagyobb mű, ami nem szünteti meg a kötetet vagy ciklust alkotó egyes részek önállóságát, de mégis olyan keretbe foglalja, amelyik többet mond, mint a ciklust vagy a kötetet alkotó versek külön-külön, többet és mást. És egyáltalán nem könnyen belátható, hogy ilyennel különösebben számolnia kellene az irodalomtudománynak, főleg azért, mert nagyon sokáig valóban nem is vették tekintetbe. A szerkesztett verskötet régen létező valóság volt a költők műveiben, amikor érdekes módon az irodalomelmélet, a retorika egyáltalán nem foglalkozott ennek szabályszerűségeivel, formáival, törvényszerűségeivel. A reneszánsz poétikák például teljesen figyelmen kívül hagyják a kötetszerkezeteket. Miközben tehát az egyes szövegek felépítése és a műfajok mibenléte nagyon fontos eleme volt a retorikai és poétikai traktátusoknak, a nagyobb egységek egyáltalán nem foglalkoztatták a korszak teoretikusait.

Külön hangsúlyozni kell azt is, hogy a kötet egysége átdolgozásoknak, változtatásoknak, egyes versek kihagyásának, más versek beemelésének különösen ki van téve. Állandósága tehát még sokkal kevésbé szilárd, mint az egyes verseké, melyekről szintén tudjuk, mennyire ki vannak téve a változásoknak, és milyen nehéz is néha megtalálni a mű önazonosságát.¹

A szerkesztett verskötet, a ciklusok, úgy tűnik, a hellenisztikus korban jelennek meg, elképzelhető, hogy Kallimakhosz az első, aki jambusait ciklusba szerkesztette; nem egészen bizonyos. De biztos tudásnak tekinthető, hogy a későbbi görög ciklusokat időnként már szerkesztették. Csak utalnék itt az Antik Tanulmányok egyik kötetére, ahol Szepessy Tibor és Bollók János egy, bizonyos joggal Theokritosznak tulajdonítható epigrammagyűjteményt elemeznek. Szepessy tanulmánya metrikai és tartalmi összefüggéseket állapít meg az epigrammagyűjtemény egyes elemei között, Bollók tanulmánya pedig numeri-

HORVÁTH Iván. *Szöveg*, 2000. 1994. november, 42–53.

kus összefüggéseket és asztrológiai szimbolizmust.² Mind a kettő egyébként olyan típusú szerkesztési elv, ami nemcsak az antikvitás későbbi korszakaiban, hanem a reneszánsz verskötetekben is tanulságos lehet.

Nagyjából egységes a szakirodalom abban, hogy a római költők szerkesztették köteiket. A szakirodalom háromféle eljárást különít el. Az egyik a szerkesztésnek a *varietas* elvén alapuló módja, tehát hogy nagyjából azonos címzetthez szülő, azonos tartalmú, vagy azonos metrumú versek nemigen kerülnek egymás mellé. Két ilyen módon hasonló vagy összetartozó vers közé ékelődik *aba* alapon egy másik szöveg, hogy a változatosságot megteremtse. Másik lehetséges eszköz lehet viszont a különböző verscsoportok éppen a hasonlóság alapján történő egymás mellé helyezése. És végül létezik egy gyűrűs szerkezet, ami valamiféle szimmetrikus elv alapján szerkeszti meg a ciklust vagy a kötetet, úgy, ahogy egy kicsit túlságosan szigorú és saját elméletében talán túlságosan hívő filológus szerint Horatius ciklusai épülnek; a carmenekben ilyen szimmetrikus alapon az I. kötet ötödik versének a III. kötet huszonhatodik verse felel meg, azonosság, párhuzam, ellentét, azonos téma vagy éppen az antitézis folytán, míg az I. kötet hatodik versének a III. kötet huszonötödik verse, az I. kötet hetedik versének a III. kötet huszonnegyedik verse és így tovább; tehát a két szélső könyvben ilyen visszafelé ható szimmetriát érvényesít.³

Nem is múlt el a verskötetek megszerkesztésének szokása az antikvitással. A keresztény liturgia költészete, a himnusz-költészet himnusz-könyvekbe (*liber hymnarium*) szerkesztődik, melyek a liturgiai év által mutatnak bizonyos szerkesztettséget. Az egyes költők a maguk speciális érzékenysége és problémalátása szerint a liturgiai év különböző eseményeinek különböző aspektusait hangsúlyozhatják. Wolfgang von den Steinen Notker Balbulus himnusz-könyvét rekonstruálta és elemezte, kimutatva azokat a rendkívül finom párhuzamokat, belső összefüggéseket, amelyek szerkesztett verskötetet formálnak ebből a himnusz-könyvből.⁴

Az én tulajdonképpeni témám az európai költészetnek egy sajátos és úgy tetszik, a középkori Európában létrejövő versgyűjtemény-típusa lenne, a fiktív önéletrajzot imitáló vagy szimuláló versgyűjtemény, amelynek első nagy mestere nyilvánvalóan Petrarca. De előre kell bocsátani, hogy ez az antikvitásból kiemelkedő Európának nem az egyetlen kötet-típusa. Már a középkori Itáliában létrejönnek egészen másféle versciklusok – például Folgore di San Gimignano-nak a 12 hónapra és a hét 7 napjára vonatkozó szonett-ciklusai, amelyek egészen más hangütésűek. Folgore az udvari és a vágáns hangvétel között áll, az udvari élet jellegzetes cseményeit és az udvari jómódot verseli meg, de nem ennek az etikai, hanem inkább az epikureus és életélvező oldalára helyezve a hangsúlyt. Feltétlenül meg kell említeni Villon *Testamentum*-ának talán vágáns eredetű és egyáltalán nem petrarkista jellegű kötetét. Nyilvánvalóan szerkesztett mű és nemcsak a végrende-

² SZEPESSY Tibor, *A theokritosi epigrammagyűjtemény*, Antik Tanulmányok, 37(1993), 1–23; BOLLÓK János, *A theokritosi epigrammagyűjtemény szerkezete és szellemi háttere*, uo., 24–40.

³ Matthew S. SANTIROCCO, *Unity and Design in Horace's Odes*, Chapel Hill, London, 1986, 10–11.

⁴ Wolfgang von den STEINEN, *Notker der Dichter und seine geistige Zeit*, I–II, Bern, 1948.

kezés aktusa szervezi azzá: az Ubi sunt témájával kezdődik, aztán a személyes elmúlás versei következnek, a *Fegyverkovácsné balladája* stb.; aztán jön a *Könyörgés az Isten- anyához* és a *Jehan Cotard lelkéért való könyörgés*; majd a bűn versei, mint a *Vastag Margó* stb. stb. és a végén az irgalomért való esdeklés. Villon kötetét elsősorban nem az különbözteti meg Petrarcától, hogy témája nem a platonista keretben kibontakozó és ascensióval befejeződő szerelmi történet, hanem főleg az *én* felfogásának eltérő módja, mely itt még példázatszerűbb és még általánosabb síkon szól, mint Petrarcaé.

A humanista latin költészet felújítja az antikvitás ciklustípusait, némi petrarkista be- ütéssel. Ez azonban nem erős, elsősorban inkább a szóképek szintjén jelentkezik. A cik- lusépités nem követi a petrarcai szerkezet platonista jellegét. A humanista latin vers nagyon jellegzetesen nem keveredik a népnyelvű költészet típusaival. Hogy olyan költőt válasszunk, akinek mind népnyelvű, mind latin oeuvre-je jelentős, Sannazzaro latin és olasz gyűjteményei között szerkesztési elveikben és a költői gyakorlatban is óriási távol- ság van. És ez nemcsak az olyan apróságokra vonatkozik, mint például az *Ad Ninam* című epigramma, amelynek elég merész erotikája aztán Johannes Secundus *Csókok* című ciklusának szolgált forrásul, hanem – egyáltalán – a kötetek szerkesztésére és a bennük megmutatkozó sorstípusokra.

Külön dolog az eklogák, megint külön dolog a későreneszánsz és a barokk meditációs típusok, a verset prózával keverő ciklusok, mint La Cèppede *Teorémái*, vagy Lope de Vega *Magányos lélek monológjai az Istenhez* című kötete, valószínűleg Rimay tervezett gyűjteménye is;⁵ az emblémás verskötetek, amelyeket különösen a holland barokk költők kedveltek, például Jan Luyken, a misztikus meditációs gyűjtemények, mint George Her- berté, Donne-é vagy Angelus Silesiusé, azok a nagyon humanista ciklusok, mint Spenser és Ronsard himnuszai, amelyek a személyes léttörténet helyett inkább elmélettel, a kor filozófiájának, gondolkodásának valamilyen szintézisével foglalkoznak. És végül ne felejtjük el a zsoltárciklusokat és a zsoltárokról való meditációkat, zsoltár-parafrázisokat, amelyek a későreneszánsznak és a barokknak Európa-szerte kedvelt és gyakori ciklustí- pusai. Megint külön foglalkozást igényelnének az antológiák, a késő középkor nagy versgyűjteményeitől egészen a barokkig.

Tulajdonképpen témánk azonban egy olyan verskötetetípust, amely az európai költé- szetben nem antik vagy középkori latin (liturgikus vagy vágáns) hagyomány. A szemé- lyes léttörténetet bemutató verskötetre gondolok, amely minden bizonnyal a trubadúr- költészet egy kései fázisából ered. A középkori, majd nyomában a reneszánsz költészet- ben a bemutatott önéletrajz általában szerelmi önéletrajz, de a modern európai költészet számos szerkesztett kötetében a szerelmi téma középpontba állítása nélkül is fontos sze- repe van az autobiografikus elbeszélésnek – az egyes versek egy önéletrajz állomásainak metaforikus képei lettek (például Ady).

E kötetípus kialakulása hosszas fejlődés eredménye. Az első ciklusok trubadúrok mű- vei. Létezik 1201–1202 körülről Peire Vidalnak egy 16 versből álló ciklusa. A kéziratot

⁵ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*, ItK, 1982, 601–613.

hagyomány elég egyértelmű, a végén minden bizonnyal a költőnek egy maga kezével írott költeménye állt.⁶ Jeanroy és Salverda de Grave feltételezik, hogy Uc de Saint-Circ (aktív kb. 1219–1253) verseiből⁷ egy szerelmi regény rekonstruálható, amit egy *razo* is megerősít. (Esetleg ugyanúgy járnak el, mint általában a *razók* szerzői, akik a versek utalásait formálják történeté?) Mindenesetre ebben az esetben néhány figyelemre méltó szempontot találunk: 1. A *razo* történeteit megerősíteni látszanak a történet két nő szereplőjétől, Clara d'Anduzától és Azalais d'Altieről ránk maradt versek.⁸ 2. A történet ugyan nem látszik ritkának a trubadúroknál, de Topsfield is úgy gondolja, hogy Uc talán tudatosan mintázza irodalmi (lírai) autobiográfiáját más trubadúrok, például Raimon de Miraval verseire,⁹ 3. ami annál is könnyebben elképzelhető, mert Uc maga is *vidák* és *razók* szerzője volt (kettőről biztos, hogy ő írta, Jeanroy pedig ennek alapján feltételezi, hogy bizonyára a sajátját is, ami a költői persona tudatos alakítását jelentené),¹⁰ sőt Panvini – bizonyára túlzó – elméletében azt állítja, hogy a *vidák* és *razók* nagy részének Uc a szerzője, többek között Miravalénak is,¹¹ a magam részéről azonban ezt már a fantázia indokolatlan működésének gondolom.

A legkésőbbi nagy trubadúr, aki már Dante idősebb kortársa volt, Guiraut Riquier. Az ő versei egy bizonyára autográf összeállítású versgyűjteményből ismeretesek, amelybe a költő maga jegyezte, mégpedig műfaji bontásban és kronologikus rendben a verseket. Ez tekinthető a szerkesztett verskötet kialakulása közvetlen előfázisának. De meg kell jegyezni, hogy született olyan elemzése Guiraut Riquier kötetének, amely a műfaji szétbontás és kronológiai rend ellenére azon túlmutató szerkesztettséget vél felfedezni a kötetben (tehát a költő kronológiai elrendezésének tulajdonít fiktív, utólagos jelleget), és némi meggyőző erővel rendelkezik is.¹² Ez arra is figyelmeztet minket, hogy a szerkesztési elvek megállapításánál igen óvatosnak kell lennünk, mert ha az ember nagyon akarja, tulajdonképpen mindent mindenből ki lehet elemezni. Az elemzői kreativitásnak is megvannak a maga csapdái. Ilyen típusú, műfajok szerinti bontású és kronológiai elrendezésű gyűjtemény a késői középkorban is előfordul. Ilyenek Charles d'Orléans vagy Oswald von Wolkenstein kötetei is.¹³

⁶ D'Arco Silvio AVALLE, *La letteratura medievale in lingua d'oc nella sua tradizione manoscritta*, Torino, 1961, 56, 86.

⁷ Alfred JEANROY, J. J. SALVERDA DE GRAVE, *Poésies de Uc de Saint-Circ*, Toulouse, 1913, XV–XXXIV.

⁸ Pierre BEC, *Chants d'amour des femmes-troubadours*, Paris, 1995, 91–96, 185–192.

⁹ L. T. TOPSFIELD, *Les poésies du troubadour Raimon de Miraval*, Paris, 1971, 34. A párhuzamot Miraval és Uc között már JEANROY is felveti: *i. m.*, XXXII–XXXIII.

¹⁰ *Uo.*, III.

¹¹ Bruno PANVINI, *Le biografie provenzali: Valore e attendibilità*, Firenze, 1962, 14–18.

¹² Valeria BERTOLUCCI PIZZORUSSO, *Il canzoniere di un trovatore: il „Libro” di Guiraut Riquier = Medioevo Romanzo*, 1978, 216–257.

¹³ Mindkét főrangú költő maga másolta, illetve másoltatta verseit, saját felügyelete alatt, a maga által elképzelt rendben gyűjtött, díszes kódexekbe. Lásd CHARLES D'ORLÉANS, *Poésies*, ed. Pierre CHAMPION, Paris, 1966, I, IX–XXI; *The English Poema of Charles of Orléans*, ed. Robert STEELE, Mabel DAY, Oxford etc., 1941, XIX–XXI; *Die Lieder Oswalds von Wolkenstein*, Hrsg. (under Mitwirkung von Walter WEISS und Notburga WOLF) von Karl Kurt KLEIN, Musikhang von Walter SALMEN, Tübingen, 1962, IX–XV. – Hogy a kötet szerkezet kérdését még korunkban is mennyire elhanyagolhatónak tekintették, jellemzi Pierre Champion

Hogyan alakul hát ki a szerelmi önéletrajzot bemutató kötet? Számunkra ezek a típusú művek évszázados megszentelt hagyományt jelentenek, és magától értetődőnek tűnnek. Mégsem magától értetődő dolog az, hogy a költők önéletrajza és szerelmi önéletrajza az olvasókat, a versek befogadóit, publikumát egyáltalán érdekli, és nem is volt ez mindig így. A trubadúrköltészet klasszikus korában például a közönség teljesen közömbösnek tűnik a szerelmi költészet életrajzi háttére iránt, és ilyenfajta ciklusok senkinek sem jutottak eszébe; későbbi megjelenésük, meggyőződéseim szerint, az olvasói attitűd jelentékeny megváltozásával, az olvasói elvárások nagyfokú átrendeződésével függ össze.

Azokban a nagy antológiákban, amelyekben a trubadúrok költészete ránk maradt, a trubadúrokat rövid kis életrajzok, úgynevezett *vidák* mutatják be, az egyes versek életrajzi háttérét kis magyarázó szövegek, úgynevezett *razók* világítják meg. A *vidák*, az életrajzok általában megbízható történeti ismeretekkel rendelkeznek a költőkről, kivéve szerelmi ügyeiket. A *razók*, a versmagyarázatok viszont teljesen fantasztikusak, és általában a versekből kiolvasott információkat tartalmazzak, ami azt mutatja, hogy eredetileg a költők érzelmi életéről, verseik címzettjéről nem voltak megbízható információk, amik az antológiák összeállítóihoz eljuthattak volna. Ezek ugyanis nem voltak érdekesek. A versek a szerelemlről mint elméleti dologról szóltak. Akármennyire is hangoztatták a költők az őszinteségüket, műveik teoretikus költemények voltak a szerelem lényegéről, az „udvari szerelem” mibenlétéről. Lehet persze, hogy ez az általánosítás túlzó és egyoldalú. Bizonyára voltak ilyen versek is, és voltak hús-vér nőkhez írott versek is. Mégis, nehéz megmagyarázni, hogyan lehetséges, hogy az életrajzok írói körülbelül a krónikák megbízhatóságával bíró információkat adnak a költők életéről, származásáról, szociális helyzetéről, patrónusairól, utazásairól, esetleges későbbi vallásos fordulatokról, csak egy dologról nem tudnak: a költészetük lényegét tekintő szerelmi ügyekről.¹⁴ A trubadúrköltészet lényegi elemét jelentő *celar*, a rejtettség, a diszkréció követelménye nem elégséges magyarázat. Az a társadalom, amelyben ezek a költők mozogtak, kis és zárt társadalom volt – és egyébként is, nincs az a diszkréció, ami az érdeklődés bizonyos intenzitásának ellen tudna állni. Tehát akárhogy is: az információk hiánya a trubadúrok szereteteiről arra utal, hogy az aranykor közönsége egyszerűen nem tartotta fontosnak a versek mögötti autobiografikumot, vagy magától értetődőnek vette, hogy a szerelemlről szóló énekek mögött nem feltétlenül áll konkrét hölgy.

Az, hogy a 13–14. századtól, amikor ezek a trubadúrverseket ránk hagyományozó nagy antológiák készültek, az életrajzi elem fontossá válik, tehát az embereket elkezdi érdekelní, hogy ki volt az illető *domna*, és mi történt a költő érzelmi életében, ami a verset diktálja, a költészet közönsége ízlésének és elvárásainak bizonyosfajta átrendező-

eljárása (a francia 15. századi líra egyik fő szaktekintélye), aki Charles d'Orléans kiadásában egy képzeletbeli kronologikus elrendezés kedvéért feláldozza a költő szerkesztési elveit, s így a költő saját sorrendje csak a balladák és a rondók esetében tanulmányozható, hála egy új kiadásnak: CHARLES D'ORLÉANS, *Ballades et rondeaux*, ed. Jean-Claude MÜHLETHALER, Paris, 1992.

¹⁴ Ma is mérvadó Stanisław STROŃSKI, *La poésie et la réalité aux temps des troubadours*, Oxford, 1943.

dését jelenti.¹⁵ Valami hasonló a francia költészetben is lejátszódott. A Châtelain de Coucy nevű trouvère-hez nemcsak hozzákapcsolódik a „megevett szív” regényes vándormotívuma, mint a trubadúr Guilhelm de Cabestanh-hoz és a Minnesänger Reinmar von Brenneberghez is. A Châtelainról azonban, akinek hiteles életrajzáról már csak azért is keveset tudunk, mert megbízhatóan azonosítani máig nem sikerült, egy Jakemés nevű költő verses regényt írt a 13. század 80-as éveiben (*A Châtelain de Coucy szerelmei Fayel úrhölgyével*), amelyben az epikai történet illusztrálására idézi a költő hiteles verseit, tehát, ha úgy tetszik, a regény mint *razo* funkcionál. (A késő középkor francia költészete, Machaut, Christine de Pizan, Froissart egyébként az elbeszélő versciklusnak egy, a petrarkistától elütő változatát dolgozta ki.)

És ez az átrendeződés némiképpen óvatosságra inthet bennünket irodalomtudományi mítoszainkkal szemben, amelyek a régi költészet személytelenségét hirdetik, szemben az újabb költészet személyességével.

Könnyen lehet, hogy a folyamat összefügg a szövegvers kialakulásával is, és nyilván az sem véletlen, hogy a *vidákat* és *razókat* tartalmazó antológiákat főleg Itáliában készítették. Dante *Új élet* című műve sem más, mint *razók*, versmagyarázatok és versek sorozata, mely szerelmi önéletrajzzá, narratívává formálja a verseket. Ezt követi Petrarca kötete, amely teljes egészében eltekint már az életrajzi magyarázatoktól, és nyilvánvalóan megszerkesztett, egymással különböző módon összefüggő, tematikus kapcsolatban álló versekből (főleg, de nem kizárólag szonettek) álló ciklust képez, amely 366 versből áll, ami önmagában is jelentést sugall. S jóllehet címe *Népnyelvű dolgok töredékei* (*Rerum vulgarium fragmenta*), a kötet minden, csak nem töredékes. Hosszú szerkesztő munka eredménye, és lényege éppen az udvari szerelem jellegéből következően is – amelynek örököse – a platonista ascensiós szerkezet, ahol a földi és az égi szerelem egymással közvetlen kapcsolatban van. Invokációval kezdődik a kötet és a Szűzanyához intézett verssel fejeződik be.

Ez az a szerkezet, amit a reneszánsz megörököl, némileg már a 15., de elsősorban a 16. század, mégpedig főleg Bembo tevékenysége révén. A petrarcai műfaji mintát is átörökíti a 16. századra, tehát a kötetek elsősorban szonettekben állanak, amelyeket azonban canzonék, ballaták, madrigálok, sestinák színeznek. A 16. század azonban nemcsak megörökli, hanem mindjárt fel is robbantja a petrarkista szerkezetet és erre szeretnék röviden néhány példát bemutatni.

¹⁵ Jóllehet a szakirodalom együtt kezeli a *vidákat* és *razókat*, hangsúlyozva stilisztikai egységüket, és általában feltételezi, hogy valamikor a 13. század elején, 1219–1220 után nagyjából egyszerre keletkeztek, feltűnő, hogy a *vidák* már a 13. századi antológiákban (ABIK) nagyjából együtt vannak, míg a *razók* jószerével csak a 14. századiakban jelennek meg (EPR és H), a 13. században leginkább a Bertran de Bornról szóló, tehát főleg politikai és nem szerelmi jellegű információkat tartalmazók. Nem gondolom, hogy mindezt csak a sors szeszélyének, a *razókat* tartalmazó korai kéziratok elvesztésének lehetne tulajdonítani. Lehet, hogy a tárgyunkat képező ízlésváltás csak a 14. században teljesedik ki annyira, hogy az egyes versek mögötti anekdoták is érdekesek legyenek. A kéziratokról lásd Jean BOUTIÈRE, A. H. SCHUTZ, I. M. CLUZEL, *Biographies des troubadours*, Paris, 1973², VII–XLIV.

Az egyik Ronsard *Szerelmek könyve* című versciklusa, amelyik két részből áll: a *Szonettek Cassandrához* és a *Szonettek Marie-hoz*, és amely voltaképpen csak első része a tágabban felfogott *Szerelmek könyvének*. A Marie-ciklus önmagában is két részből áll, a Marie életében és halála után írott versekből. Később kialakult ciklusról van szó, először Ronsard műveinek 1560-as kiadásában szerepel. Előbb a Cassandra-ciklus jelenti meg, azután a *Continuation*, a *Folytatás*, aztán az *Újabb folytatás*. A *Folytatás* és az *Újabb folytatás* képezi majd a Marie-ciklust. Ronsard versei és ciklusai egyébként is illusztrációi lehetnek a folytonos átdolgozások során mindig új arcot öltő műveknek. Ahogyan a versszövegek változnak, változnak a ciklusok is: kihagy verseket, beemel verseket, és különböző köteteket egységes szerkezetbe dolgozza össze. A szövegkiadások állandó problémája, hogy a versszövegek eredeti vagy legutolsó változatát szerepeltessék-e, és hogy az egyes verseket melyik ciklusszerkezetben mutassák be, hová tegyék például a kihagyott verseket stb. A *Szerelmek* első és második könyve nyilvánvalóan összefügg. A Cassandra-ciklus petrarkista jellegű. A Marie-ciklus *Marie életében* című első része szerkezetileg három elégián nyugszik.¹⁶ Az első a *Könyvemhez* című, amelyben éppen a petrarkizmusnak üzen hadat Ronsard. A szerelmek változékonyságáról, az egy szerető melletti kitartás ostobaságáról és hasonlókról értekezik. A középső elégia popularizáló hangú, amelyben Baïf és maga a költő Thoinet és Perrot néven jelenik meg, és egy kalandjukat írja le. Az utolsó az *Elégia Marie-hoz*, és a második kötetben nagyon jól megfér az érzékiség hangja a platonista típusú szonettekkel. Végül is úgy üzen hadat a petrarkizmusnak, hogy tulajdonképpen átveszi Petrarca kötetbeosztását, a Marie életében és a halála után írott versek elválasztásával. A Marie halála után írott versekből viszont hiányzik az ascensio, a megdicsőülés és az égi szerelem motívuma. Ehelyett egy antikizáló halálkép az, ami Ronsard kötetére jellemző lesz, különösen a Helena-versekben. A Marie-ciklus utolsó verseiben elindul ugyan az ascensio motívuma felé, de nem viszi végig, mindig a földi szerelem szavai jelennek meg újra.

Egészen más jellegű Du Bellay *Megbánások* című ciklusa. Nagyon röviden: a petrarkista *L'Olive* után a *Megbánások* nem szerelmes ciklus, viszont önéletrajzi, amelyben az első rész, különböző alfejezetekkel, elégikus, a második pedig szatirikus és politikai. Az utolsó szonett zárlatát idézném; a petrarkista, vagyis platonista ascensióból itt egy, az uralkodóhoz való könyörgés lesz:

Élargissez encor sur moi votre pouvoir,
Sur moi, qui ne suis rien: a fin de faire voir
Que de rien un grand roi peut faire quelque chose.

(Terjeszd ki rám hatalmadat,
Rám, aki semmi sem vagyok: hogy megmutasd,
Hogy a semmiből egy nagy király csinálhat valamit.)

¹⁶ Donald STONE, Jr., *Ronsard's Sonnet Cycles: A Study in Tone and Vision*, New Haven, London, 1966, 67–75, 105–120.

A petrarcai ascensio motívuma itt teljesen ironikusan, deformálva jelenik meg.

Az első francia petrarkista kötet Maurice Scève *Délie avagy a legmagasabb erény* című ciklusa, amely viszont hermetikus és számszimbolikai irányban deformálja az örökölt sémát. Nem szonettekől áll, hanem 449 dizain-ből (tizsorosból), amit egy 8-soros vezet be, tehát összesen 450 versből, amit 50, kulcsszereppel bíró embléma vagy inkább impresa¹⁷ tagol kilences egységekre. Itt csak számmisztikai szerkezetére szeretnék utalni, Albert-Marie Schmidt nyomán, aki elemezte hermetikus vonásait.¹⁸ Szerinte a szerkezet $5 + (9 \times 49) + 3$. Az 5-ös az inkarnálódott embert jelenti, a 9-es a végső reintegráció, a 49-es a magányos beavattatás lépcsőfokai, az 50-es a legfelső megvilágosodás, a 3-as pedig természetesen a trinitásban megmutakozó istenség. Számszerű összefüggések egyébként többször is előfordulnak reneszánsz kötetekben, van, aki szerint Sidney *Astrophil és Stellá*jának szerkezetét is ez határozza meg.¹⁹

Utolsó példám D'Aubigny *Tavas* című ciklusa, amely önmagában 3 részből áll. Az első részt száz szonett alkotja (ismét számszimbolikai összefüggés): *Hekatomba Dianának*. A hekatomba a száz bikából álló áldozat, amint ez magából a kötetből is kiderül. A kötet apoteózisa is erre fut ki. Sajnos a második és a harmadik résszel, a *Stanzákkal* és az *Ódákkal* való összefüggése nem elég világos, mert ezek nem maradtak ránk teljes egészükben, és hiányos ciklusból nem lehet következtetéseket levonni a ciklus szerkezetére nézve. Viszont nagyon érdekes és a szerkesztett verskötet státusára – mint olyanra – érdekes következtetést enged meg, hogy D'Aubigny később, öreg korában írt egy *Tél* című, nagyon rövid, mindössze hét versből álló ciklust, amely nyilvánvalóan visszautal a *Tavas*ra, a szerelmi ciklusra, mégpedig nemcsak abban, hogy a cím utal a másik évszakra, hanem abban is, hogy ebben a *Tél* című versből, négy imából, egy *Ébredés* és egy *Eksztázis* című versből álló ciklusban az utolsó vers, az *Eksztázis* már a *Tavas* a Bibliothèque Nationale-ban őrzött szerzői autográf kéziratában szerepel. Ebben a *Tavas*, a *Hekatomba* 70. szonettje után olvasható az *Eksztázis* kezdő sora azzal a megjegyzéssel, hogy „ezt ide mint a kötet utolsó versét”. És amit valamikor a *Tavas* utolsó versének szánt D'Aubigny, annak egy kicsit deszekularizált, egy kicsit jobban az isteni szerelem irányába átdolgozott, de mégis kevés szövegszerű változást tartalmazó változatával fejezi be a *Tél* című ciklust. Tehát nyilvánvaló, hogy nagyobb egységek is elképzelhetők a költői életrajzon belül.

Befejezésül meg kell azonban jegyezni, hogy a 16–17. század európai irodalmában elterjedt dolog a kötetszerkezet, de egyáltalán nem általános. Bár más irodalmakban is előfordul, igazán csak az olasz és a francia költészetben terjedt el. Ez bizonyára összefügg a költők irodalomszociológiai státuszának különbségével az egyes irodalmakban. Nagyon sok költő nem írt versesköteteket, vagy nem gyűjtötték össze verseiket, vagy

¹⁷ Dorothy Gabe COLEMAN, *Maurice Scève Poet of Love: Tradition and Originality*, Cambridge, 1975. 54–72.

¹⁸ Albert-Marie SCHMIDT, *Poètes du XVIe siècle*, Paris, 1953, 71. – A szerkezet elemzését lásd még Verdun L. SAULNIER, *Maurice Scève (ca. 1500–1560)*, Paris, 1948–1949, 213–218.

¹⁹ Thomas P. ROCHE, Jr., *Astrophil and Stella: A Radical Reading = Spenser Studies: A Renaissance Poetry Annual*, 3, ed. Patrick CULLEN, Thomas P. ROCHE, Jr., Pittsburgh, 1982, 178–185.

elvesztek regényes körülmények között, mint Herrera kötete, ahová életében a verseit gyűjtötte; mint Rimay fiatalkori kötete, amely a Tiszába esett; Camõesnek *A Parnasszus* című gyűjteménye, amely romantikus körülmények között a Távol-Keleten, ahol katona volt, szintén a folyóba esett és elveszett; és nagyon sok költő nem tartotta fontosnak, hogy verseit összegyűjtse, egy kötetbe rendezze, mert a szalonszerű, udvari irodalmi életben ez nemcsak hogy nem volt feltétlenül szükséges, hanem nem is volt feltétlenül elegáns dolog.²⁰ Sok költő posztumusz köteteiről nem igazán világos, hogy szerkeztük a költő vagy a sajtó alá rendező (esetleg egy titkár vagy tanítvány) szándékait tükrözi-e. Tehát amennyire elterjedt a kötet a 16. század francia és olasz költészetében, annyira nem mondható ez el a spanyolról és az angolról. Az angol költészetben vannak verskötetek, de nagyon sok költőé csak posztumusz jelent meg, még az egyik legfontosabb kötet, Sidney-é is.

²⁰ Arthur I. MAROTTI, *John Donne, Coterie Poet*, Madison, Wis., 1986; Ted Larry PEBWORTH, *John Donne, Coterie Poetry, and the Text as Performance*, *Studies in English Literature 1500–1900*, 29(1989), 61–75.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

BALASSI KÖTETKOMPOZÍCIÓJÁNAK REJTELMEI

Balassi költői szándékáról, verseskönyvét jellemezve, Rimay János summásan így vélekedett: „Ad calcem operis Julia ipsius est addita...”, azaz: verseinek céljává Juliáját tette meg.¹ Ez pedig azt jelenti, hogy Balassi összes világi versét az általa Juliának elnevezett Losonczy Anna iránti szerelmének rendelte alá. Így jött létre az az epikus keretbe foglalt versciklus, amelynek kétszer 33 éneke valóban e szerelem történetéhez fűződik.² A Balassiéhoz hasonló döntésre a magyar irodalom történetében két évszázaddal később is sor került. Csokonai Vitéz Mihály az általa Lillának elnevezett Vajda Juliánnába szerelmesen hozta létre a Lilla-versek gyűjteményét: *Lilla. Érzékeny dalok III. könyvben* (Nagyvárad, 1805). Ebben az egyes könyvek 19, 18 és 22 verset foglalnak magukba. (A 60 versre tervezett kötetből, a cenzúra miatt, kimaradt a II. könyv záróverse, a *Feredés*.) Ismert dolog azonban, hogy az e versgyűjteményben megjelent dalok többsége eredetileg nem Lillához, hanem másokhoz íródott. Csokonai mindent a Lilla-szerelmenek rendelve alá, átírta régebbi szerelmeihez szóló verseit, megváltoztatta a bennük lévő neveket, s így azokból is Lilla-versek lettek.³ Feltételezésem szerint Balassi is hasonlóképpen járt el, amikor kötetét összeállította. Nála az az egyedi, hogy ugyanabba az aszszonyba szeretett bele másodszor, akihez már tíz évvel korábban is írt verseket. Balassi azért választotta ki magának Cristoforo Castellettinek 1587-ben, Velencében kiadott *Amarilli* című pásztordrámáját, mert a belőle készített *Szép magyar komédiával* azt akarta sugallni Losonczy Annának, hogy velük is megeshet az újbóli egymásra találás. Az olasz mintában az egykori szerelmesek tíz év megszakítás után lesznek újra egymáséi. Az 1578 körüli Anna-versek óta 1588-ig épp tíz esztendő múlt el. Az olasz eredetiben Licori bujdosása közben Amarillire változtatta nevét, Tirsi pedig Credulóra. Balassi latinizálta a neveket, de nála nem Lycoris és Amaryllis, hanem Angelica és Julia lett a főszereplő nő két névalakja. A pásztori környezetbe nem illett volna az Anna név, ezért választotta a hozzá közeli hangzású Angelica (Ángyélika) nevet.⁴

¹ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 39.

² Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szövv. és dallamok gond., jegyz. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1986; BALASSI Bálint *Versei*, szövv. gond., jegyz. KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1994 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 4).

³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, VARGHA Balázs tanulmányával, Bp., 1979, 210.

⁴ *L'Amarilli pastorale di Cristoforo CASTELLETTI. Nuovamente dall'istesso autore accresciuta emendata, e quasi formata di nuovo.* In Vinegia Presso Gio. Battista Sessa, et fratelli. MDLXXXVII; Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szövv. gond. és jegyz. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, utószó KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990, 74. – Angelica Boiardo és Ariosto Orlando-eposzainak hősnője, a Julia név pedig Joannes Secundus elégiáinak három könyvéből való.

Amikor Balassi 1588-ban hozzálátott kötetének összeállításához, úgy akarta már meglévő verseit sorba rakni, hogy korábbi szerelmeiről is mutasson valamit, ám végső soron minden Juliára irányuljon. Célja érdekében a régié mellé még új verseket is írt. A kettős névhasználatot (valódi és költői név) és a kötetkompozíció ebből adódó kétszer 33-ra való tagolásának ötletét valószínűleg Castelletti pásztordrámája adta. (Régi énekeinek Annáját a versfők miatt nehéz is lett volna Juliára változtatnia.) A versek sorszámozásának és a hozzájuk párosuló beszédes címek adásának gondolatát valószínűleg Joannes Bonifonius *Pancharis*-ből vette át Balassi. Ennek a francia neolatin költőnek 1587-ben, Párizsban kiadott, mondatnyi címekkel ellátott csókciklusa 32 számozott és egy számozatlan, 33. versből áll.⁵

1588 végéig össze is állhatott a két egyenlő részre osztott versciklus, amelyet Balassi a házasságáig szerzett 33 verssel szimmetrikusan, 66 versre kerekített. Volt miből alakíthatnia, hiszen több világi verssel rendelkezett, mint amennyire a megkomponált gyűjteményhez szüksége lett volna. 1589 elején azonban kiderült, hogy Losonczy Anna kezét nem nyerheti el, mert az máshoz megy feleségül. Ekkor tíz verset kiemelt a második 33-as versfüzérből, majd a komédiából átemelt két verssel, az LVIII. sorszámnál lezárta a Julia-ciklust. Nem mondott le eztán sem kompozíciós tervéről, hanem a kötetet a megváltozott helyzet szerinti lírai önletrajzzá alakította. Sőt ekkor merülhetett fel benne a 3×33-asra bővíthető, számmisszítikailag is megszerkesztett kötet terve, ahol az istenes énekek képezték volna a harmadik részt. Ekkor azonban még csak tíz istenes éneke volt készen, viszont 1589 során újabb verseket is szerzett, mégpedig idő- és helymegjelöléssel a záróstrófájukban. Így jutott el a 63. versig. Furcsa, hogy amikor a Julia-ciklusban Balassi már a maga által kifejlesztett belsőrimes Balassi-strófát alkalmazza szinte végig, egy-két kivétellel, akkor pontosan az utolsó három versnél tér vissza régi versformáihoz, a közönséges 4×12-eshez, és bizony még sormetszethibák is akadnak bennük. Talán felvethető az is, hogy a „De mit gyötresz...”, a „Pusztában zsidókat...” és az „Óh, én édes hazám...” kezdetű versek, amelyekkel a ciklus zárul, eredetileg jóval 1589 előtt keletkeztek. Balassi a kötet összeállításakor alakított rajtuk annyit, amennyit az aktualitás megkívánt. A zarándokénakhez datált záróstrófa is került.

Balassi a nagyciklus első felében, vélhetőleg, rendre elhagyta régi verseinek záróstrófáit, s csak kettőnél őrizte meg őket; talán nem minden ok nélkül. A XXIV. ének záróstrófája így szól: „Ezerötszáz és hetvennyolc esztendőben, Egy szerelmes helyen hogy volnék rejtőkben, Az adá virágát akkor én kezemben, Két Istentől kérek gyakran könyörgésemben.” A XXVII. zárása pedig ez: „Ezerötszáz és hetvennyolcnak végében, Hogy volna szeretőm énhozzám kétségben, Úgy szedém ezt egyben; Nevét megtalálod versek elejében.” Nos, 1578 végén Balassi Bálint éppen 24 éves volt, Losonczy Anna pedig nagy valószínűséggel 27. A nagyciklus második fele a XXXIV. verssel kezdődik, s

⁵ Joannes BONIFONIUS ARVERNUS, *Basiorum liber, qui inscribitur Pancharis*. Paris, 1587 (editio princeps). Példák a verscímekekre: *Basium I. Quo petit, ut Pancharis ipsi basii animam exfugat*; *Basium V. Praemonet animum suum, ut caute cum Pancharidae agat*; *Basium IX. Vult, ut Domina assidue ipsum exosculetur*.

Balassi 1588 végén töltötte be 34. évét; a Julia nevét először említő vers pedig a XXXVII. számú, amely Losonczy Anna 1588-as életkorával vág egybe.⁶

Az „Óh, én édes hazám...” kezdetű cikluszáró vers kapcsán feleleveníteném Klanczay Tibor nagyon valószínűnek látszó nézetét, amely szerint ennek a versnek az eredetije valójában azonos azzal az „Eger vitézeknek ékes oskolája” kezdetű verssel, amelyre Rimay mint elveszettre utalt előszavában.⁷ Arról van itt szó, hogy amikor Balassi 1584-ben elment Egerből, akkor az ottaniaktól búcsúzva írta meg ezt a verset. Tehát a Rimay által idézett kezdőstrófa után azok következtek, amelyeket ma is ismerünk. Balassi ezt a verset egy fokkal feljebb emelte azáltal, hogy áttette az indítást a hazára, s az egriek már csak egy olyan strófával következnek, hogy „Egriek, vitézek, végeknek tüköri”, vagyis a második helyre kerültek. (1589-ben az egriektől való búcsúzás kissé indokolatlan is, hiszen saját várát, Liptóújvárt hagyja maga mögött.) E vers végét viszont aktualizálta a költő, a „Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem” kezdetű strófától kezdve. Sajnos épp innentől hiányos a vers befejezése, s csak a versek elégetését kívánó strófát őrizték meg az *Istenes énekek* – a szerelmi vonatkozású strófákat rendre elhagyó – nyomtatott kiadásai.⁸

Balassi 66 versből álló versciklusán a Célia-versek gyűjteménye kívül esik. Ugyanez a helyzet a kilenc török bejttel, és az „Ímé, ez szívembe” kezdetű töredékkel. Nem illeszthető sehová sem az 1593-ban Balassi által leírt *Saját kezű versfűzér* öt strófájából az első és az ötödik. Az *erdélyi asszony kezéről* címet viselő első darab esetleg már a Fulviáról írottak közé tartoznék, hiszen az az érdekes ebben az öt strófában, hogy egy a Julia-versek, kettő pedig a Célia-versek közül való, az utolsó pedig összefoglaló három szerelmet. Tehát azt lehetne mondani, hogy a legfrissebb, a legújabb, az erdélyi asszony lenne maga Fulvia. (Ezt a feltevést az is erősítheti, hogy míg ezen a kéziratlapon az öt vers közül a belső háromnál szóáthúzásokkal tarkított szerzői javítások láthatók, addig az elsőnél és az ötödiknél ilyenek nincsenek, vagyis ezek új voltak miatt nem szorultak átdolgozásra.)

Nagyon érdekes, hogy a Célia-versek közt található az *In eandem fere sententiam* címet viselő kis strófacskák.⁹ Véleményem szerint ezek valójában verstörmelékek. Olyan strófák, amelyek máshová nem kellettek. Sok olyan vers is lehetett, amelynek volt a szerzés körülményeire utaló záróstrófája, s ezen strófákat a szerző a kötetkompozíció kedvé-

⁶ Losonczy István, esküvői meghívója szerint, 1543. április 29-én vette feleségül Pekry Annát, Országh László özvegyét. Előbb Fruzsina született (Nagy Iván szerint 1544-ben), s csak ezt követően Losonczy Anna, azaz az 1545–1552 közötti esztendők valamelyikében. (*Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, IV, 1542–1547, szerk. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, Bp., 1909, 237.)

⁷ KLANCZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11(1957), 319–320; RIMAY, i. m., 43.

⁸ XXVIII. basiumában BONEFONIUS is fenyegetőzik versei elégetésével, majd mégis megtartandónak véli őket. („Quin vos quin potius subite flammis, Quin vos quin potius valere in ignis, Camoenae mihi non bene auspicatae.” „Quin vos vivite clara Pancharillae Meae nomina, vivite, o, Camoenae, Nec incendia nec timeate flammis.”) – 1997. november 26-án az MTA Irodalomtudományi Intézetében erről a Balassi-versről tartottam előadást („...óh, én szerelmes ellenségem”: Balassi új életre hozott búcsúéneke).

⁹ Joannes Secundus versei közt vannak *Disticha, quaedam in eandem fere sententiam* (néhány disztichon csaknem ugyanazon értelemre) címűek.

ért elhagyta. A szerelemfelfogással összefüggő dolog a következő érdekesség. A „Siralmas nékem idegen földön” kezdetű XIII. vers oly fejlett rímtechnikával készült, hogy csakis a vele azonos versformájú énekkel lehet időben egyeztetni, mégpedig az 1591-ben, az Óceánium mellett írott „Kegyelmes Isten” kezdetűvel. Elgondolkodtató, hogy Balassi már régen túl van a női versen, mégis ekkor effélet szerzett. De ő is tisztában volt azzal, hogy kötetkompozíciója második részében nem lehet helye ennek a versnek, és bár semmiképpen sem mutat olyan alakot, amely az első 33 vershez illene, mégis közéjük helyezte el ezt, nagyon stílusosan. Tehát egy sereg olyan probléma van a kötetkompozícióban, amelyekre talán éppen a Célia-versek kapcsán lehet választ adni.

Arra a kérdésre, hogy valójában ki is volt Célia, először Szilády Áron, Balassi verseinek első közreadója próbált meg választ adni. Véleménye szerint a Juliát és Céliát összehasonlító IX. Célia-ének kettejükét „oly hasonlóknak, egyenlőnek mondja, hogy szinte kételkedni sem hágy azonosságuk felől.” Majd még hozzátette: „Mintha a Coelia névnek csak azért kellene szerepelni, mivel az LVIII. [ének] végső sorában azt fogadja a költő, hogy Juliát immár többé nem említi versül [...] s aligha tévedünk, ha a változó név alatt is Losonczy Annát sejtjük.”¹⁰ Eckhardt Sándor, aki kutatásaival eddig a legnagyobb mennyiségű adatot szolgáltatott Balassi Bálint életútjának megismeréséhez, a lengyelországi Dembnóban találta meg jelöltjét, Wesselényi Ferencné Szárkány Anna személyében. Ő eredetileg a „Két szemem világa...” kezdetű Célia-vers harmadik strófájára építette hipotézisét. E strófa második sora a Balassa-kódexben így olvasható: „Cseng szép magyar szózat, vígan sétál sok vad, reggel, hogy elmúlt éjféli”. Eckhardt Sándor pedig ehhez a következőket fűzi: „Tehát ha a vers után indulunk, Coelia környezetében, a völgyekben magyarul énekeltek. Az is lehet, hogy a szép magyar ének Balassi nyolc katonája ajkáról csendült fel, de valószínűbb, hogy valamelyik magyar úr vára alján, a magyar várnép dalától visszhangzott a lengyel Kárpátlejtő egyik szép völgye s ez ragadta meg Balassi költői lelkét. A Coelia-énekek így alighanem Wesselényi Ferenc dembnói várában keletkeztek, ott Békes Gáspárné körül élt az a szép teremtes, aki elfogadta Bálint udvarlását. ... Sőt, ha szó szerint vesszük Balassi célzását, hogy Coeliának és Júliának nevén, szaván, természetén, kerek ábrázatján kívül »módja« is teljesen ugyanaz volt, talán éppen magára Wesselényinére kell gondolnunk, akit csakugyan Sárkány Annának hívtak...”¹¹ Varjas Béla már 1944-ben észrevette, hogy a magyar szózat a másoló tévedése, s hogy valójában madárszózat a helyes olvasat; javítását az 1952-ben előkerült *Saját kezű versfüzér* fényesen igazolta.¹² Véleményem szerint a „Kinek módján, nevén, szaván, szép

¹⁰ Gyarmathi BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk., jegyz., bev. SZILÁDY Áron, Bp., 1879, 325–326. – A Caelia név így, latinosan szerepel a Balassa-kódexben, csak Balassi *Saját kezű versfüzérében* olvasható leegyszerűsítve Celiának, azaz Céliának.

¹¹ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., é. n., 170–177; a későbbiekben bizonyossággá érlelődött e feltevés: Uő., *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 195–200; BALASSI Bálint *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor (a továbbiakban: BÖM), I. Bp., 1951, 258–259, 380.

¹² *Balassa-kódex*, bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi VARIAS Béla, Bp., 1944, 124, 7. jegyzet: A természet hajnali ébredését, ujjongását leíró szakaszban kissé meglepő a „Magyar szózat” cmlegetése. Egészen meglepett és mesterkeltté teszi ennek a tiszta természeti képnek a harmóniáját. Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy Balassa itt nem a „magyar szózat”-on, hanem a „madár szózat”-on gyönyörködött el s csak a

termetén jut eszembe énnékem Régi nagy szerelmem...” verssorban nem a szerető keresztnevére utal a költő, hanem annak jó hírnévére (lásd „az jó hírért, névért s az szép tisztességért” fordulatot). Balassi 1590 tavaszán valóban kapcsolatba került Wesselényi Ferencel, aki Báthory halála után, egyedüli magyarként, Lengyelországban telepedett le, s Dembnóban várkastélyt és birtokokat is szerzett. Balassi ekkoriban főként azzal volt elfoglalva, hogy miként vehetne részt a lengyelek tervezett török elleni hadjáratában, s ezért kereste Wesselényi Ferenc pártfogását. Ez okból fordult meg a magyar főúr dembnói várkastélyban és Krakkó főterének egyik sarkán álló palotájában, az úgynevezett Kosos-házban. Balassinak két 1590. május 9-én, Dembnóban datált levelét ismerjük, amelyeket Zamojski kancellárhoz írt.¹³ Huzamos dembnói tartózkodására nincs adatunk. Szárkándy Anna sem volt folyamatosan otthon, mert 1590 elején kecskeméti birtokúgyeit intézte, s ezért a Turóc vármegyében lévő Tótprónára is el kellett utaznia.¹⁴

Célia kilétének keresésekor – mivel a Célia-énekek bevezetése és eleje, sajnálatos módon, hiányzik a Balassa-kódexből – csak belső érvekre lehetett építeni. Eckhardt Sándor abból a feltevésből indult ki, hogy a Célia-énekek Balassi 1589-es kibujdosása után születtek, Lengyelországban. Ottlétére azonban csak a két utolsó Célia-ének utal. A IX.-ben, Cupidóról szólván, ezt írta a poéta: „Hazámbúl kiűzél, ide is rám jüvél” és „Dühös elégedjél, amint kikergettél engemet szép hazámbúl.” A X. számú kettős ének pedig egy citerás lengyel lányról, illetve egy ugyancsak lengyel cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szól. Önmagukban ezek még nem bizonyíthatják a feltevés helyességét, hiszen a verseskötény 1589 előttinek tartott énekei között is vannak olyanok, amelyek a hazától való távollétről beszélnek. Így az előbb említett XIII. számú, „Siralmas nekem idegen földön már megnyomorodnom” kezdetű, amely egy szép leány nevében íródott; a XLIV. pedig a poéta nevében, amikor a darvakhoz szól: „Bujdosom, mint árva, idegen országba, veszettül, mint szarándok.” Nem kell tehát mindenképpen valós életrajzi utalást keresnünk a bujdosás emlegetésekor, lehet ez egyszerű toposz is. Balassi gyakorta megfordult Erdélyben is, amely a királyi Magyarországról nézve másik ország volt. Lengyel Zsuzsánnákkal és cortigianákkal pedig 1589 előtt is találkozhatott Balassi, nemcsak

másolók tollán lett a „madár szózat”-ból „magyar szózat”. STOLL Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*, MNy, 1952, 166–170.

¹³ Homonnay István a török ellen készülő Balassinak 1590 elején azt írja, hogy kocsit és lovakat küld neki. (LAJDA József, *A br. Sennyei-család levelestárából*, V = *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, V, 1900, 47. Csak a levél regesztája van meg.) Balassi 1590 tavaszán írt toborzó levele Kürtössy Zsigmondhoz: V. KOVÁCS Sándor, *Balassi Bálint ismeretlen levele*, ItK, 1961, 445. Lásd még GÖMÖRI György, *1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról*, ItK, 1996, 112–113. Balassi levelei Zamojski János lengyel főkan-cellárhoz: Dembno, 1590. május 9. BÖM I, 39. és 40. sz. levél. A krakkói főtéren lévő Kosos-ház Szent Anna utcai falán 1995 januárja óta áll Balassi Bálint bronz domborművé emléktáblája. Bronislaw Chromy alkotása.

¹⁴ Tótpróna, 1590. január 8. Báthory István országbíró előtt Zarkándy Anna, Wesselényi Ferenc felesége elismeri, hogy anyja azon összegnek egy részét, amelyet Wízkelety Györgynek és Jakabnak kellett volna Kecskemét, másként Aranyhomokáért fizetnie, elengedi; meghagyta a város lakóinak, hogy őt és férjét földes-uruknak elismerjék. – Tótpróna, 1590. március 11. Báthory István országbíró előtt Nyári Kristina lemond azon összegekről, amelyet leánya, Zarkándi Anna, Wesselényi Ferencné fizetni tartoznak a Wízkeletyektől megváltott kecskeméti birtokrész árához való hozzájárulás címén. (BARTI-ÁI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*, Bp., 1938, 423, 1720. és 1721. tétel.)

Krakkóban, hanem az elzálogosított szepesi városokban is. A X. Célia-ének ugyanolyan ellenpontként került a záró helyre, mint a bécsi kurtizánokról, Zsuzsánnáról és Anna-Máriáról való vers a Julia-énekek után a LX. szám alá. Ez az 1589-ben, Pozsony városából kimentében szerzett éneke is talán évekkel korábbi bécsi kalandot elevenített fel, vagy egyszerűen csak valamely irodalmi minta alapján írt, fiktív élmény lehet.

Eckhardt Sándor Célia azonosításához még néhány további támpontot talált. A kesergő Céliáról szóló VII. ének valóságos eseményre is utal: Célia keservesképpen „sírt öcsese halálakor”. Eckhardt szerint Szárkándy Anna Zamojski lengyel kancellár és Báthory Griseldis leányának halálát siratta, aki 1590. március 28-a előtt halt meg. Griseldis néhány nappal korábban, március 14-én Zamošóban, három nappal leánya születése után halt meg himlőben. Szárkándy Anna azonban nem volt rokonságban Zamojskiékkal, csak keresztanyja lett volna lányuknak.¹⁵ Tehát azok az érvek, amelyekre Eckhardt Sándor Céliának Szárkándy Annával való azonosítását alapozta, vagy nem állják meg helyüket, vagy nem eléggé meggyőzőek, mégis e kellően nem bizonyított állítás tényként él a mai napig a szakirodalomban.¹⁶

Eckhardt Sándor eddig felsorolt érveit nagyban alátámasztotta a Balassa-kódexről vallott általános vélemény is, amely a következő. Balassi „maga kezével írott könyvét” feltehetőleg 1589-ben, kibujdosása előtt zárta le. Mivel 66 versből álló gyűjteménye az „Óh, én édes hazám...” kezdetű énekkel ér véget, a feltételezés az volt, hogy a kódexben ez után következő Célia-énekek csak később, a lengyelországi tartózkodás idején születtek, s így az ősmásolatba még nem kerülhettek bele. Eszerint egy későbbi, 1610 körül dolgozó másoló szerezte meg ezeket és helyezte őket a többi, már meglévő után.¹⁷ Valóban van példa arra, hogy némelyek levélben kérnek egy-egy olyan verset lemásolásra, amelynek létezéséről tudnak. Mégis valószínűbbnek tartom, hogy a Célia-versek is ott

¹⁵ SZABÓ T. Attila, *A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai*, Levéltári Közlemények, 1938, 232. Wesselényi Ferenc 1590. március 28-án, Varsóból írja feleségének, Szárkándy Annának Dembnóba: „...a cancellárius leánya megholt, immár sem gyermek, sem koma.” *Erdélyi országgyűlési emlékek*, III, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1877, 272.

¹⁶ Céliának Szárkándy Annával való azonosítását már egy 1985-ben írt, de – szándékom ellenére – meg nem jelent, s a Reneszánsz-kutató Csoport szűkebb körében ismertetett kéziratomban megkérdőjeleztem. Az 1986-os Balassi-kiadás jegyzeteiben ez a nézetem, argumentáció nélkül, ismertté vált. Úgy gondolom, hogy e mostani írásomban, amely az 1994-es Balassi-konferencián hangzott el, nem kell reflektálnom az azt követő két publikációra, hiszen a magamé időrendben korábbi azoknál, sőt azok előzményének is tekinthető. Vö. KÖSZEGHY Péter, *Ki volt Balassi Céliája? = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 250–255. A tanulmány 16. jegyzetében Köszeghy Péter így hivatkozik egykori kéziratomra: „Szabó Géza már korábban hangot adott annak a véleményének, hogy a Célia-versek nem Lengyelországban íródtak. Noha gondolatmenetemet tőle függetlenül alakítottam ki, s Célia-jelöltjét [...] sem tudom elfogadni, merész elképzelései nyilván hatottak rám, s tény, hogy az alább említendő csillag–Célia motívumra elsőnek ő hívta fel a figyelmet.” – GÖMÖRI György, *Anna örök, azaz még egyszer Balassi Bálint Céliájáról*, Kortárs, 1994/6, 93–98; *ua.* = G. Gy., *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig: Tanulmányok*, Bp., 1999, 49–61.

¹⁷ KLANICZAY, *Hozzászólás...*, i. m., 267, 281; VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 342–343.

voltak Balassi kéziratában az ösmásoló előtt.¹⁸ Alig hihető ugyanis, hogy Balassi 1584 végétől 1589-ig éppen 33 éneket szerzett volna, az addigra elkészült tíz istenes éneken kívül. A Balassa-kódex számozása szerinti LXXIII. ének után (valójában a LXIV.-nek kell lennie) bemásolt kilenc török bejt (bennük az LVIII. ének óta nem említett Julia nevével!) bizonyítja, hogy voltak olyan versek is, amelyek a 66 éneket számláló kompozícióba valamilyen oknál fogva nem illettek vagy nem fértek bele. Balassi czecket sem hagyta veszendőbe menni, s a kihagyott verseket is gyűjteménnyé rendezte. Ennek érdekében akár újabb verseket is írhatott, némelyeket viszont át kellett formálnia. Véleményem szerint így állt egybe a tíz számozott versből álló Célia-ciklus is. Még így is akadhatott néhány olyan ének, amely továbbra is kimaradt, mint például az „Ímé, ez szívembe...” kezdetű verstöredék; vagy az az ének, amelyből *Az erdélyi asszony kezéről* címet viselő epigrammatikus vers származik. Ennek és a *Saját kezű versfüzér* további négy strófájának titulussai jól mutatják, hogy a poeta miként változtatott versei korábbi jelentésén.

Balassi krakkói napjairól egy öccsének írt levélben számolt be. E soraiban katonai ambíciói fogalmazódnak meg: „Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogyha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának vélem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfargásban nem foglalnám elmémet. De ha nem szolgáltatnak, medgyek? Az hibbei bíróságot végyem-é fel? Nem illik. Megházasodjam-é? Annak ellent mondtam. Azért, uram, így lévén a dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-é, itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével, urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmúlatnom, mint otthon csak az sanyarságban és morgolódásban? Bezzeg ha valamely szorgos gondot bíznanak reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kinkíntelen distrahálnom kellene az elmémet az virtus gyakorlására, elhadnám Krakkót érette, s úgy el is távoztathatnám az emberek rágalmazását, mert a mindennapi munka és fáradság az testet is megszeliidítené, az gondviselés pedig az elmémet is megnyehíthetné az hivalkodásban...”¹⁹

Eckhardt Sándor a levélhez fűzött jegyzetében a versfargás említését a Célia-énekekre való célzásnak tartotta. Véleményem szerint Balassi ebben az időben istenes énekeit írogatta. Legalábbis ezt valószínűsíti a Balassa-kódex 99. lapján lévő befejezetlen megjegyzés is arról, hogy Balassi nem adja ki addig elkészült énekeit a kezéből, „meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket, a Jephthes históriájátul elválva [= eltekintve], ki még nem kész, [többé nem szerez].” E zárójeles kiegészítés kívánczik a megszakadt mondat végére, hiszen az a kevés adat, amelyet az 1590–91-es időközben Balassiról tudunk, mind arra mutat, hogy főként vallásos elmélkedésekkel volt elfoglalva. Amikor kiderült, hogy a lengyelek mégsem indítanak háborút a török ellen,

¹⁸ Bathhány Ferenc 1604–1605 közt írt udvarló leveleiben a Célia-versekből is idézget (ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi-emlékek*, EPhK, 1943, 26–48). Ezek és a nagyciklusból való citátumok is minden esetben azonos hibákat mutatnak a Balassa-kódexéival. Ez azt jelenti, hogy az 1610 körüli másoló, aki a Balassa-kódex előzményét Rimay és mások verseivel kibővítette, Balassi versgyűjteményét ma ismert formájában kapta kézhez.

¹⁹ Balassi Bálint levele Balassi Ferenchez, Krakkó, 1590 körül. A levelet Rimay János idézetéből ismerjük (BÖM I, 379–380, 42. sz. levél).

Balassi elhagyta Krakkót, de mivel nem kapta meg a vágyott magyarországi várkapitányságot sem, nem hazafelé vette útját, hanem északra, a tenger felé. Braunsbergi időzése és az 1591-ben, valahol az Atlanti-óceán partja mellett szerzett éneke is ezt tanúsítják. Tudjuk, hogy Rimay Jánosnak három verset is küldött a prusországi Braunsbergből 1591 elején.²⁰ Ezek azonban minden bizonnyal zsoltárparafrázisok és istenes énekek voltak. Balassi 1592-ben térhetett vissza a szerelmi lírához a Fulvia-szerelem ígézetében. E hosszúra nyúlt bevezető után immár térjünk át a Célia név rejtélyének vizsgálatára.

A Balassa-kódexben a XXXIII. és XXXIV. versek közötti prózai szöveg második fele így szól: „Ezek után immár akik következnek, azokat mind, kiket házasságába, kiket a feleségétül való elválása után szerzett; jobb részre a virágénekeket inkább mind Juliárul, mely nevére azért keresztelte az szerelmesét, hogy a régi poétákat ebben is kövesse; kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Juliának, Marullus Naeerának nevezte szeretőjét.” Ebből a felsorolásból feltűnően hiányzik még egy poétának és szeretőjének neve. Hozzá kellene még tenni: Angerianus Caeliának nevezte a szeretőjét. Ez a hiány annál is inkább meglepő, mert a Julia-énekek közül kilenc éppen Angerianus nyomán készült (XLI.: *De Caelia venante*, XLII.: *De Caelia et Amore*, XLIII.: *Ad Caeliam*, XLV.: *De se ipso dialogus*, XLVI.: *De Amore*, XLVII.: *De suo amore aeterno*, XLVIII.: *De Caelia*, L.: *De Caelia et Amore*, LIII.: *Caelo comparat amicam*).²¹ A Julia-énekek között egyiknek sem volt mintája Ovidius, Joannes Secundus vagy Marullus valamelyik verse. Így tehát Angerianus neve elhallgatásának bizonyára oka van.

A Célia-énekeknek a kódex csonkasága miatt elveszett elején valószínűleg volt egy rövid prózai bevezető szöveg is. Ebben az előbbieken hiányolt Angerianus névnek vélhetőleg szerepelnie kellett a Célia név kapcsán. A furcsaság csak az, hogy a Célia-énekek között csupán a IV. számúnak volt Angerianus-vers az irodalmi mintája (*De Caeliae balneo*). Ez a vers így az előbbieken felsorolt kilenc Angerianusból fordított Julia-ének közé kívánczozna, tizediknek.

Balassi a házasságkötése körüli időben ismerhette meg Angerianus *Erotopaegnion*ját, hiszen a *Poetae tres elegantissimi* című verseskötet 1582-ben jelent meg Párizsban, s 1584-ig szerzett 33 éneke között már szerepel három Marullus-vers fordítása is (X.: *De perfidia puellari*, XII.: *Ad Manilium Rhallum*, XVII.: *Ad Naeeram*). Joannes Secundus XIX. basiumának hatása pedig a XV. énekben tapintható ki (Secundus a *Csókok könyvé*-ben Naeerának nevezte szerelmét).²² Elképzelhető az is, hogy Balassi Marullus verseit egy korábbi kiadásból már 1582 előtt megismerte.

Balassi az előbbieken idézett, XXXIII. vers utáni prózai jegyzetben azt mondja, hogy házassága idején is verselt: „Ezek után immár akik következnek, azokat mind, kiket házasságába, kiket a feleségétül való elválása után szerzett...” Az lenne a meglepő, ha Balassi házassága idején vagy az azt megelőző udvarlás során nem írt volna feleségéhez

²⁰ Balassi Bálint levele Rimay Jánoshoz, Braunsberg, 1591. január (BÖM I, 381, 43. sz. levél).

²¹ Angerianus Balassi által irodalmi mintául felhasznált verseit eddig csak SZILÁDY Áron közölte (Gyarmathi BALASSA Bálint *Költeményei*, Bp., 1879, 291–295, 297–299, 302, 327).

²² Marullus verseit is SZILÁDY közölte: 256–259, 266, 298. Joannes Secundus XIX. basiumának Balassi versével párhuzamos sorait ECKHARDT Sándor közölte (*Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 255–256).

verseket, hiszen ez az idő legalább három esztendőre tehető az 1587 nyarán bekövetkezett elhidegülésig. A II. számú, Krisztina nevére szerzett ének is azt bizonyítja, hogy igenis írt. A XXXVI. ének azon megjegyzése, hogy „De ez Pethő Gáspárnénál vagyon”, szintén azt erősíti meg, hogy Dobó Krisztinának odaadta a verseit, és ebben az esetben önmagánál nem is maradt belőle kézirat. A Csáky-énekeskönyvben előkerült változat lehetett meg az 1589-ben már Pető Gáspárné Dobó Krisztinának.²³ Ezzel magyarázható a kódexbeli cím életrajzi utalása és az előkerült vers különbsége. Balassi a vers írásakor még nem kötetben gondolkodott. A kötet számára azonban át akarta alakítani a verset, a lírai önéletrajz kívánalmai szerint. Az előkerült vers viszont nem tartalmaz ilyen utalásokat, tisztán csak a mitológiai keretben marad.

Feltételezem, hogy Balassi Dobó Krisztinát Angerianus Caeliája nyomán Céliának nevezte el verseiben. A Caelia név a Caccilia származéka, de általában a caelum (coelum) = égbolt szót sejtették mögötte. Talán ez az oka annak, hogy a Célia-énekekben az égbolt csillaga Célia egyik gyakori epithetonja: „Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem” (C. II, 1); „Az ország csillaga, szerencsés világa, hogyha fejemre terjedt” (C. III, 4); „Mihent közikben kél Caelia, akinél égnek nincs szebb csillaga” (C. IV, 4). Szinte kézenfekvő, hogy ha valaki a Caelia nevet tartalmazó irodalmi mintát követi, az első esetben ezt a nevet veszi át, és nem rögtön változtatja Juliára. A szoros utánzás az elsődleges lépés, a változtatás a későbbi.

Az előbbieik alapján nem látszik érdektelennek, hogy a II. számú, Krisztina nevére írt versben ezt olvashatjuk. „Tüntetvén előttem szép csillagom képét, vélem csak kívántatja” (1. strófa). Az LIII. ének mintájánál, Angerianus *Caelo comparat amicam* című versénél a caelum és a Célia név egybehangzása a poetica inventio forrása, amikor a költő a hét planétához hasonlítja a szeretőjét. Ezek a Krisztina = Célia azonosságnak halovány jelei.

Amikor Balassi szakított feleségével, s ismét Losonczy Annának akart udvarolni az 1588-as esztendő kétséges elejétől, akkor a Célia-Krisztinának írt verseit is erre a nagy célra kívánta fordítani. Az Anna név azonban csak két szótagos, így a Céliával azonos szótagszámú Julia névre keresztelte el szerelmét, Losonczy Annát. Az LIV. énekben magyarázatképpen a két név, a valódi és a költői együtt is előfordul: „Szép Julia-Annám”. Az általunk Julia-énekeknek ismertek között sok olyan lehet, ahol a Julia név helyén Célia volt eredetileg. Erről árulkodik a csillag szó felbukkanása a Julia-énekek közt: „Ő szemem világa, árnyéktartó ága, jó szerencsés csillaga” (L, 3). Nagyon érdekes a XLI. ének címének és az irodalmi mintának a szembeállítás. Angerianusnál: *De Caelia venante* – Balassinál: „De Julia venante, a Julia vadászatjáról, kit írva küldött volt Juliának, azon nótára, de voce ad vocem ex Angeriano.” Angerianus nevének ez az egyetlen említése a kódexben. (Balassi e versnél sem gondolt még kötetre, hiszen a cím szerint elküldte Juliának.) Később Balassi már óvatosabb volt, hiszen Fulviának nevezte

²³ Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 1980, 486–509. – A kérdéses vers a 2. jegyzetben felsorolt kiadások függelékében, a kétes hitelűek között olvasható.

el – 1592 körül – legújabb szerelmét, s így biztosította a névcseré lehetőségét.²⁴ Azaz ad absurdum az is előfordulhat, hogy olyan kézirat kerül elő, amelyben az általunk Julia névvel ismert versben a Fulvia név szerepel.

Ezek után vessünk még egy pillantást a Célia-énekekre! Általános az a vélemény, hogy ezek a versek sok tekintetben különböznek a Julia-énekektől. Formaviláguk egységesebb, letisztultabb, a terjedelmük is rövidebb. A rímtechnika itt a legkifinomultabb. Csak egy-egy gondolatot bontanak ki ezek a versek, s egymással csak laza kapcsolatban állva nem illeszkednek határozott életrajzi kerettörténetbe. Tartalmi, stilisztikai tekintetben pedig már manierista vonások is megjelennek bennük.²⁵ Jóllehet ezek a megállapítások igaznak látszanak, mégsem azt bizonyítják, hogy a Célia-énekek Balassi újabb korszakát jelentik, hanem inkább azt, hogy a poéta meglévő versei közül mily nagy tudatossággal válogatott céljai érdekében. Ennek köszönhető az, hogy a Julia-énekek arculata más, mint a Célia-énekeké. De még így is akad a tíz Célia-vers között két olyan, amely a Julia-ciklus énekeihez hasonló. A VIII. és a IX. számú Célia-vers folyamatos gondolatmenetével elút a többitől, hiszen azok fő jellegzetessége az, hogy strófaik szinte felcserélhetőek az értelem rontása nélkül. A VIII. Célia-vers a nagyciklus V., XIV. és XXI. számú darabjával tart felépítésbeli rokonságot. Keletkezése éppúgy a *Szép magyar komédia* írása idejére esik, mint az LVIII. számú Julia-éneké, ugyanis mindkettőben egy-egy strófa tartalmilag Castelletti darabjából ered. A VIII. Célia-vers 2. strófája:

Átkozott gyanúság, kétséges bosszúság, gyógyíthatatlan mérég,
Ahová te beférsz, onnan nehezen térsz, odaragadsz, mint kéreg,
Bétöltöd mérgeddel, kit szerelem legel, a pokolbéli féreg!

Szép magyar komédia, Actus II. Scena IV.: „BRISEIDA: Óh, dühös gyanúság! mely igen elfolyja embernek szívét az te halálos mérged! Ím, mely hamar bétöltöd keserő méreggel az oly szíveket, azkiket az szerelem gyönyörűséggel s édességgel táplál.”

A versek válogatásánál Balassinak másfajta szempontokat is figyelembe kellett vennie. Így nem véletlen, hogy az egyetlen Angerianusból vett Célia-ének, a IV., „kiben az Célia feredésének módját írja meg”, végül is nem került a Julia-ciklusba. Az effajta intimitás idegen lett volna attól a mitológiai kerettől, amelyben a ciklus egésze zajlik. Nota bene: Csokonai *Feredés* című versét pedig a cenzor iktatta ki a Lilla-versek közül!²⁶ Talán az életből vett esemény volt az ihletője a VII. Célia-versnek, amelyben az öccse halála miatt „kesergő Céliáról” ír a poéta. A régi magyar nyelv még nem ismerte az uno-

²⁴ Fulvia neve Balassinak 1593-ban Batthyány Ferenchez küldött két levelében és a *Saját kezű versfüzérben* bukkan fel. Tóth István felvetése, hogy Fulvia Balassi Istvánné Zrínyi Ilonával lenne azonos, azért nem lehetséges, mert az asszony már 1577 előtt meghalt (TÓTH István. *Balassi Bálint apácaszöktetése és a Fulvia-kérdés*, ItK, 1977, 389–395). – Ha *Az erdélyi asszony kezéről* című vers Fulviáról szólna, úgy a Batthyány Ferenc köreiben lévő egyetlen Erdélyből jött asszony nem más, mint Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet (1560–1614).

²⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., 1992, 9–11.

²⁶ Célia feredéséről lásd JANKOVICS József, *Egy Balassi-versszak értelmezéséhez*, ItK, 1975, 459–461.

kaöcs megnevezést, ehelyett öcsről, vagy körülírva: apámtól, illetve anyámtól való öcsről beszéltek. (A báty, hűg, néne is egyaránt jelölt testvért és unokatestvért is.) Véleményem szerint Céliának, azaz Dobó Krisztinának unokaöccse, Dobó Jakab halála miatt hullt „drágalátos könyve”. Dobó Jakab 1585. március 20-án, lováról leesve, 23 esztendőskorában lelte halálát.²⁷ Krisztina 25 éves volt ekkor. Balassi Bálint és Dobó Krisztina ekkor már három hónapja házasok voltak. A sárospataki esküvő miatt Dobó Jakab is háborgott, de a korábbi években barátságban lehetett Balassival. A „Szélllyel tündökle-ni...” kezdetű énekben Balassi vitéz társaként valószínűleg őt biztatta, hogy ne búsuljon, mégpedig a versfőkben szereplő Zsuzsánna miatt. Serédy Zsuzsánna eredetileg Dobó Jakab menyasszonya volt, majd 1582 végén egy Janusz Ostrogski nevű lengyel herceg-hez adták feleségül.²⁸ Ezt tanúsítja a Cupido gyermek-voltáról vitatkozó XLVI. ének: „Az Dobó Jakab éneke, az Már szinte az idő vala kinyílásban, ellen szerzett ének, azon nótára”. Ez a Julia-énekek közt furcsán ható vers eredetileg szintén a Céliához frottak között lehetett. A XLVI. ének kontrafaktuma, az „Ímé, ez szívembe lövé egyik nyilát” kezdetű verstöredék szintén Dobó Jakabot idézhette, címe ugyanis, mutatis mutandis, ez lehetett: Az Dobó Jakab éneke mellett szerzett ének. Ez a vers kimaradt a Julia-ciklusból, így könnyen elképzelhető, hogy éppen ez a Célia-énekek hiányzó első darabja. A ciklus ugyanis az elején csonkán maradt fenn a Balassa-kódexben. A II. Célia-vers eleje hiány-zik, s további részét pedig egy belső cím vágja ketté.²⁹ A „Kit csak azért mível, hogy esmét nagy tűzzel veszesse el életem” szavakkal kezdődő sortól meglévő ének a további-akban a „Cupido, nyiladnak magam vagyok-é csak célul támasztott jele?” mondat-tal folytatódik, amely jól kapcsolódik az „Ímé, ez szívembe lövé egyik nyilát” incipitű töre-dék ismert tartalmához.

A Varjas Béla által felismert JEADVIGAM versföket adó éneket Balassi egy Adviga (a Hedvig név régi változata) nevű nőnek írta eredetileg, de később kiegészítette az ele-jén két strófával, amely értelmetlenné tette a versfőkben rejtőző eredeti nevet, s egyben alkalmassá tette az új rendeltetésre. Ezt az is bizonyítja, hogy a vers harmadik strófája incipitszerűen indul, s a további strófák tartalmilag élesen elválnak az első kettőtől. Csak a cím próbálja összefogni az elkülönülő két részt. Az Adviga nevére írt rész talán a Zsófi nevére írt és a Margitról szóló vers társaságába illik, s velük egy időben keletkezhetett. Akkor, amikor már Célia és Julia végképp elvesztek Balassi számára, vagyis 1589 tava-

²⁷ BÖM II, Bp., 1955, 150. Balassi András családi feljegyzései közt csak azért szerepel Dobó Jakab, mert egy ideig nevelt lányának, Serédy Zsuzsánnának szánta férjül.

²⁸ ILLESSY János, *Balassi Bálint és a Zólyomiak*, Századok, 1900, 801, 1. lábjegyzet. – Serédy Zsuzsánna 1596-ban, 30 évesen halt meg. A tarnowi székesegyházban ma is látható az ő és férje, Janusz Ostrogski tér-deplő szobra azon a díszes sírlelkén, amelyet 1620-ban Johann Pfister készített. Ostrogski krakkói vármagy-ként egyike lehetett azon hercegeknek, akiknek társaságában Balassi idejét múlatta (vö. a 19. jegyzetnél idézett levéllel). Eckhardt Sándor figyelmét mindez elkerülte, s tévesen azt írta, hogy Serédy Zsuzsánnát Sándorfy Miklós országbíró-helyettes vette feleségül (BÖM I, 311, 2. lábjegyzet).

²⁹ Hogy a verset kettéfelé választó prózai szöveg valóban belső cím, és nem a másoló fejeztette le előle a MÁSODIK szót, az igazolhatja, hogy kezdőszavai („Ugyanakkor, hogy...”) nem illeszthetők egy megelőző sorszámhoz, míg a ciklus összes további címét az adott sorszámhoz kapcsolódó „kiben”, illetve „kit” névmás vezet be. A X. Célia-vers is két darabból áll, köztes címmel.

sza után. Ezt tanúsítja ez a helyesbített olvasatú verssor is: „Vidám kedvem helyett, kiből vészek mellett kétszer üszög rám áradt.”³⁰ Vagyis a poéta már kétszer égette meg magát, egyszer felesége, másszor Losonczy Anna miatt. Mindkettő 1589-ben, Balassi kibujdosása előtt nem sokkal ment újra férjhez. Az Adviga nevét rejtő versben a poéta közli Cupidóval, hogy most ne kísértse újabb szerelemmel, hiszen ezentúl már Marsot és Pallast tekinti urának. Ez a kísértés eredetileg nyilván Advigára vonatkozott, de Balassi a vers elejéhez tett két új strófával megváltoztatta az eredeti értelmet.

Balassi valószínűleg nem árulta el a Célia-énekek bevezetőjében, hogy a Célia név eredetileg kit fedett. Ennek megfelelően fiktív alakká változtatta Céliát, hiszen csak így illeszthette a 66 versből álló gyűjtemény után a róla szóló tíz éneket. El kellett tehát hitetni, hogy ezek egy Juliát követő nagy szerelemből születtek. Ezért van szükség az összehasonlításokra is.

Végezetül a *Fulviáról* című epigrammát, amelynek első két sora így hangzik: „Lettovább Juliát s letinkább Céliát ez ideig szerettem, Attól keservesen, s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem...”, az előbbieket fényében a következőképpen értelmezem: Balassi a legtovább szeretett Juliától, azaz Losonczy Annától, mint tudjuk, 1589 őszén keservesen vett búcsút. A leginkább szeretett Céliától, vagyis feleségétől, Dobó Krisztinától, annak idején, 1588 tavaszán, Juliába szerelmesen, vígan vett búcsút, hiszen feledtette bánatát a régi szerető kezének elnyerésébe vetett hit. Jefe történetjének fordítása mögött is allegória sejthető. Jefe a győzelem érdekében tett oktalan fogadalma következtében veszítette el azt, akit a legjobban szeretett: a leányát. Balassi a Julia kezének elnyerésére indított csatában azt fogadta meg, hogy nászajándékként verseskönyvet alkot. Szellemi gyermekét, verseskönyvét azonban nem kellett feláldoznia, csak átformálni és szavakban elégetni, hiszen ő az ütközetet sem nyerte meg.³¹

³⁰ KÖSZEGHY Péter, *XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról*, ItK, 1984, 87. – Ez a javított sor bekerült az új kiadásokba is.

³¹ Buchanan *Jephtes*ének címe is a fogadalomra utal: *Jephtes, sive votum*. Vö. HELTAI János, *Balassi és Buchanan Jephtese*, ItK, 1997, 541–549 (az 1994-es Balassi-konferencián kihangzott előadás).

BALASSI JÁNOS EPICÉDIUMÁRÓL

Waldapfel József 1940-ben felfedezésszámba menő közleménnyel járult hozzá a Balassiai lengyelországi kapcsolatainak történetéhez.¹ Joachim Bielskinek Balassi János halálára írt epicédiuma a szerző közlése szerint addig csupán címe alapján volt ismeretes, a lengyel nemzeti bibliográfia az egyetlen példány lelőhelyéül Pétervárt jelölte meg.² Waldapfel immár újabb helyről ismerhette meg magát a szöveget, mert „ez az egyetlen példány ugyanis nincs már Pétervárott: a békeszerződések alapján a lengyel nemzet tulajdonába ment át, s a varsói Biblioteka Narodowa régi nyomtatványai közt helyezték el. Ezek örének, Piekarski Kázmérnak lekötendő szívesességéből használhattam néhány nappal a háború kitörése előtt; megvan-e még, ki tudja?”³ Az aggodalmak később jogosnak bizonyultak. Amikor 1962-ben Thaddaeus Bienkowski kiadta Joachim Bielski latin verseit, már csupán a következőket állapíthatta meg: „Editionis huius carminis unicum exemplar mutilum, quod exstiterat olim in Bibliotheca Nationali Varsaviensi, anno 1944 flammis absumptum est. Anno tamen 1939 carminis textum Iosephus Waldapfel descripsit et iterum publici iuris fecit. Editio itaque nostra editione a Iosepho Waldapfel confecta nititur”.⁴

A két ízben is közreadott szöveg az akkor ismert egyetlen csonka példányt követte. Waldapfel megállapítása szerint a lapok „felső része, mint a metszet másolatán is látható, elázott, szétmállott s így a felső 8 sor többnyire teljesen olvashatatlan”.⁵ Bienkowski is jelölte a csonkaságot, de az ő szövegkiadása az eredeti sorrendet is megváltoztatta, a szöveget az *Epitaphiummal* kezdte, és az évszámot tartalmazó *Distichont* indoklás nélkül elhagyta.

A Waldapfel kiadása óta eltelt fél évszázad alatt a Balassi-kutatás eredményekben gazdag változásokon ment keresztül és vonatkozik ez Balassi lengyel kapcsolataira is.⁶

¹ WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához: Bielski Joachim epicédiuma Balassi apjának halálára*, EphK, 1940, 197–211 (lengyelül: Pamiętnik Literacki, 1956, 464–478).

² Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, Kraków, 1894, Czele III, Tom. II, 82; *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków, 1936, Tom. II, 61–64.

³ WALDAPFEL, i. m., 203.

⁴ Joachimi BILSKII *Carmina latina nunc primum in unum volumen collecta* edidit Thaddaeus BIENKOWSKI (edita curante C. F. KUMANIECKI), Varsoviae, 1962 (Academia Scientiarum Polona Collegium Studiis Classicis Promovendis, vol. VII).

⁵ WALDAPFEL, i. m., 204.

⁶ A teljesség igénye nélkül csupán néhány alapvető kapcsolattörténeti tanulmány felsorolására szorítkozunk: GÖMÖRI György, *Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz*, ItK, 1976, 684–694; ÜÖ., *Balassi Bálint és a korabeli lengyel irodalom*, KatSz, 1977/4, 307–322; ÜÖ., *Újabb Balassi-nyomok Lengyel-*

A Bielski-epicédiumhoz azonban – példány hiányában – senki nem tudott kiegészítést fűzni. A szisztematikus kutatás nem vezetett eredményre, hiszen a 16. századi német nyelvterületen megjelentetett nyomtatványok teljességre törekvő bibliográfiája sem tudott a nürnbergi kiadványból példányt regisztrálni.⁷ A jótékony szerencsének köszönhetően éppen Balassi Bálint halálának 400. évfordulója küszöbén sikerült egy rövid skóciai kutatás során az edinburgh-i nemzeti könyvtárban rábukkanni a mostanra egyetlen példányra, amely teljes egészében megőrizte Joachim Bielski munkáját és benne a Balassi Jánost ábrázoló metszetet.⁸

Az immár teljességében megismert nyomtatvány kis mértékben módosítja Waldapfel feltételezését. A rongált rész ugyanis a szöveg három helyén többsoros hiányt jelentett, s ezek közül a lapméretből következtetett 8–8 sor helyett két helyen is tíz sort sikerült pótolni.⁹ Ugyancsak korrigálhatóvá vált Waldapfel néhány – Kumaniecki által már részben javított – félreolvasása és a Paminger-féle vers címe is. Ugyanakkor meglepő, hogy a Waldapfel által tipográfiaiilag elkülönített disztichon-évszám az eredeti szövegben nincs kiemelve. Amennyiben Waldapfel valóban ugyanezt a kiadást írta le, akkor a tipografizálás megváltoztatásával önkényesen cselekedett, viszont ha betűhíven másolt, akkor esetleg egy mára megsemmisült nyomdai variáns lehetett a kezében.

Kiadásunkkal az unikális nyomtatványra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelynek első magyar nyelvű fordításáért Csonka Ferencet illeti a Balassi-filológia köszönete.

Gyászének

méltóságos és nagyságos Gyarmati Balassi János szabad bárónak,
Magyarország császári és királyi tanácsosának stb. halálára.

Írta

Joachim Bielski, lengyel lovag

méltóságos és nagyságos Balassi János unokaöccsének, Andrásnak,
valamint fiainak, Bálintnak és Ferencnek tiszteletére.

Nürnberg

Nyomtatta Nicolaus Knorr. 1577.

országban, ItK, 1981, 421–422; Uő., *Balassi Bálint és a korabeli lengyel költészet* = G. Gy., *Nyugatról nézve*, Bp., 1990, 7–22; Jan ŚLASKI, *Balassi és a korabeli lengyel irodalom*, ItK, 1976, 702–705; HOPP Lajos, Jan ŚLASKI, *A magyar–lengyel műltsemlélet előzményei: Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig*, Bp., 1992 (a kötet jegyzetanyagában a magyar–lengyel kapcsolatok bőséges bibliográfiájával); valamint Jan Ślaski tanulmánya az ItK jelen számában.

⁷ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, Vd16, Stuttgart, 1984.

⁸ National Library of Scotland, Edinburgh, DC. 4(11). – A teljességében most először közzétett metszetről megállapítható, hogy mintája Martino Rota 1575. évi rézmetszete volt (felfedezte és közölte C. WILHELM B Gizella, *Folia Archaeologica*, 1955). (A szerk.)

⁹ A WALDAPFEL kiadásához képest újonnan pótolni latin sorokat lásd lapszámunk hátsó borítóján.

Méltóságos és nagyságos Gyarmati Balassi János szabad báró
igazi és természetes arcképe

VERA, AC GENVINA ILLVSTRIS AC MAGNIFI-
CI DOMINI D. IOANNIS BALASSI DE GIAR-
MAT, LIBERI BARONIS EFFIGIES.

*Sic oculos olim Balassi, sic ora ferebat,
Sic dextram, Turcis sic metus acer erat:
Quorum dum uixit multos immerferat Orco,
Iam rude donatus uiuit in arce Poli.*

Obijt Año. 1577. die 6. Maij. Año Ætatis 59.

Így nézett a szemed, lám, jobb kezed, arcod ilyen volt,
Így lettél a török réme, Balassi, soká.
Míg éltél, közülük de sokat küldtél a pokolba,
Most, hogy visszavonulsz, vár az örök nyugalom.

Meghalt 1577. május 6-án, életének 59. évében.

Gyászének
méltóságos és nagyságos Gyarmati Balassi János szabad bárónak,
Magyarország császári és királyi tanácsosának stb. halálára.
Írta Joachim Bielski, lengyel lovag

Így van-e jól, ó, isteneink, hogy senki se áll ki
Pannoniáért, mely végül is összeesett?
És ha ki egyszer földre esett, soha talpra ne álljon,
Égbeli isteneink, nincs ki segítse fel őt?
Láttam tengeri zátonyokon megakadni hajókat,
Másnap azonban már újra hasít a vizen,
Láttam már kivirulni kemény tölgyfákat az erdőn,
Bárha előbb villám éri a lombkoronát.
Van, ki betegségtől hetekig sorvadva erőtlenn
Volt, de utóbb gyógyult, s íme a teste erős.
Épp csak Pannoniánk lesz képtelen újra felállni,
S elvesztett erejét visszaszerezni megint?
Hej, van-e még, van-e ott a hajót kijavítani ember?
És van-e ember még majd felemelni hazát?
Nincs, a vezérek mind elhulltak kint a csatában,
Hős lett mind valahány, sírjuk az otthoni föld.
Ó, de sokan haltak már gyászos Várna falánál,
Mennyi, de mennyi ezer ott a mohácsi csatán!
Hős Ballassi* is ott hullt el, szívében a dárda,
Meghalt és leesett, gyors lova nem viszi már.
Hulltak el ott más férfiak is harcolva hazáért,
Forgatták mindig bátran a fegyverüket.
Elhunyt ott a király,** népének a csillaga szintén,
Hősi király, akitől kapta az életet ő.
Azt a királyt a Dunán a habok könnyezve siratják,
Míg emezért nálunk Visztula kék vize sír.
Istenek azt mondták, ez az ifjú itt ne maradjon,
Hogy ne reménykedjen vad török egyre tovább.
Istenek, így mondtam (többjűkkel szembekerült ő,
Ő a magyar földnek dísze, virága ki volt).
Elhunyt Zrínyi,** ki még veszedelmes volt a töröknek,
Szláv nép Marsának vére, a gyermeke bár.

* Ferenc, János apja Lajossal, Magyarország királyával, Ulászló fiával esett el 1526. augusztus 29-én.

** Lajos király.

*** Gróf Zrínyi Miklós 67-ben.

Fegyveresek még vannak ugyan sokan, ámde közöttük
 Nincs Mátyás,* Hunyadi: síri lakó valahány,
 Mind, aki felfogná rogyadó, zuhanó haza testét,
 Vagy fegyverrel a bős trákot a földre veri.
 Mind-mind már odavan, s a sötét éj árnyai ők már,
 S még ami tán maradék: por vagy a szürke hamu.
 Már a magyar népnek bizodalma, reménye Balassi**
 Volt egyedül, honi hős, csillaga fent ragyogott.
 Ám nemrég a halál, sajnos, már nem könyörült, és
 Meghalt, elhagyván földet, a földi nyomort.
 Meggyülölve halált, megvetve a semmi világot,
 Csillagos égbe repült, lakhelye csillagos ég.
 Meghaltál, ki a vad csapatok közt élve maradtál,
 Sűrű harcokban kard soha nem sebesít.
 Még a török sem, hej pedig, ott a te jobb kezéd aztán
 Sok-sok ezért küldött Sztűx vize mélye alá.
 Ömlik a vér, patakokban fut tova már a török vér,
 Szerte a csontoktól szinte fehér a mező.
 Míg éltél, de sokan törtek földedre e hordák,
 Bűnös horda bizony, véres az arcuk, a kéz.
 S bár a te drága hazád tőled, balsors!, elorozták,
 Várakat is, fegyver? sokszor a csel, nem a kard:
 Mégis hogy remegett tőled mind, már a nevedtől,
 Úgyhogy e hordának rémteli volt a neved.
 Nem csoda: nem pihekönnyű volt diadalmuk e földön,
 Mert iszonyú sok vért áldoz e győzelemért:
 Példa, mikor győztesként hullahegyekre tapostál,
 S gyors lovadon vertél földre egész csapatot.
 Ámde az isteni végzés más: felvittek az égbe,
 Már nem fél a török, nincs ki ijessze meg őt.
 Büntetlen portyáz szanaszét a te földeiden már,
 S gyászol máris a nép távoli földre ha lép.
 Minden lángba borul, nagy a kár, pusztít velc kard is,
 Nyugtalan itt minden, félelem itt ma az úr.
 Hogyha Balassi te, még élnél és Éliziumban
 Nem volnál szomorú, ottani árnyjővevény,
 Így őrjöngeni félne, tudom, Mohamed követője,
 És a neved hallván messze szaladna tovább.

* Mátyás, Hunyadi János fia, magyar király.

** Balassi János, Ferenc fia.

Ámde halott vagy, s véled ment el már a remény is,
 És Magyarország ím: élne, de szinte halott.
 Vad Pannónia szomszédok számára halott már,
 És első az eset: dísztelen, árva maradt.
 Nincs már semmi remény, Pannónia csak hamu, árnyék,
 Egykori pannón gög már megalázva szerény.
 Mondd, a keresztény felségek most mért vonakodnak
 Adni segítséget? Hisz beteg, illene hát.
 Tétlenül elnézték, aranyalmát hogy leszakítsa
 Vad török, és ez a bűn, fájdalom, égbe kiált.
 Nem látják, hogy a szomszéd nagy baja nekik is az lesz,
 S ég ha a szomszéd ház, éghet a legközelebb.
 Ó, de sokan nézték eme szörnyű lángokat, ámde
 Oltani már nem akadt senki, ki hozna vizet.
 Lesz még, él a remény, aki majd a magyar kikötőben
 Vesztegelő bárkát újra a vízre viszi.
 Lesznek még nagyurak, rendbéli királyok, akik majd,
 Isteni óhajból, végre segítenek is.
 És a közellenséget a földre verik, hogy a farkas
 Rablott zsákmányát adja ki karmaiból.
 Űzze Vörös-tenger vizein túl, Ázsia belső
 Vad részébe, ahol élt, mielőtt idejött.
 Akkor harsányan dalolom, mit a hősi vezérek
 És a keresztények nyertek, a nagy diadalt.
 Végül a versem még a minap hunyt hősi Balassit*
 Búcsúztatja el itt sírva, de így kötelel.
 Bár röviden szólok, de az érzés (Múza, segíts majd!)
 Nagy legyen itt, mert nagy férfi dicsérete lesz:
 Messze kerülje a múlás, „éljen” a végtelenig még,
 Bárha a csontjai itt leltek alant nyugovást.
 Jámbor volt, igaz ember, hős mint férfi Balassi,
 És az igaz vallás hű követője maradt.
 Jelleme éppoly erős, mint benne a testi erő volt,
 S pannoni rabságtól kapta a híre nevét.
 Régi latin költészet, a költők... Tiszteli őket,
 Művelt főt kisegít, ez honi régi szokás.
 Hogyha ügyét intézte, a bölcs terv volt a vezére,
 És ha tanácsot adott, példa a püloszi bölcs.
 Éppen ezért mindig kedvelték őt a királyok,
 Mindig csak szeretet ment vele mint utitárs.

* Balassi János.

Ámde a sorsa kemény balsorssá változik olykor,
 Érzi az istennő Fortuna fegyvereit!
 Vad török elvett tőle vagyont, el földeket is még,
 S barbárul mindent birtokaként kezel is.
 Két fia sorsával, bölcs tett!, megbízta Balassi
 Andrást,* hűséges gondviselő rokonát
 (Mert közeli rokon és igazabb ember van-e nála?),
 S földi helyett választ csillagos égi hazát.
 Krisztus urunk révén most fent szemléli az Istent,
 S nagy szeretetben már mennyei karban a társ.
 Ment már gyötrő, földi bajoktól, s várja a végső
 Napkeltét, amikor fény hona lesz a világ.
 Vége.

Sírfelirat

Íme e pároszi márvány zárja magába Balassi
 Jánost, Pannoniánk fénye, ki csillaga volt.
 Egykor a zsarnok réme, a mennyköve volt a töröknek,
 Most már csak kicsi föld, egy marok, ennyi maradt.
 Bárki ha vagy, s vándorként eljutsz egyszer e sírhoz,
 Mondd el a hősünkért térdre borulva imád.
 Kérd, hogy a föld puha, lágy takaróként fedje be testét,
 És ne legyen soha nap, mely ha nevét feledí.

Disztichon, amely tartalmazza a halálózási évet

Ismert, egyazon év tett téged a trónra, Rudolf úr,
 És ugyanaz vitt fel égbe, Balassi te hős.
 Vége

* Balassi András, János unokaöccse. Bálint és Ferenc, János fiai.

Sophonias Paminger költő, nürnbergi magántanár
Serkentő éneke
tanítványához, méltóságos és nemzeti Ferenc ifjúhoz,
a nagyságos stb. Balassi János fiához

Hallga, Ferenc, csak azért, mert gyászolod édesatyádat,
Senki ezért nem fog feddeni, elhiheted.
Ám törekedj, ne legyen majd rajtad a fájdalom úrrá,
Hisz neked ennél jobb életet ad a remény.
Mennyben atyád ott fenn nemesen, diadalmasan épp most
Áldja az Istent már élete tetteiért.
Éppen ezért kérek, szüntesd zokogásod atyáért
(Nem szabad így élned: folyton emésszen a gyász).
Hős volt édesatyád, a hazádnak az oszlopa, dísze,
Bölcsen, jámborul élt, s ékes a szó, ha beszélt.
Védte a múzsákat, nyolc nyelven szólt avagy írt ő,
És hite útja, melyet Krisztus urunk mutatott.
Félve figyelte utad, s intett (levelek bizonyítják),
Tedd mindig, ami jó, nemtelen útra ne térj.
Valld az igaz vallást, ápoljad az ősi erényünk,
Versengj és vállald mindig a jó tanulást.
Ó, báróm, hát mindezeket védj jól az eszedbe,
És a kemény gyásszal egyre kerüld a csatát.
Én meg végzem a munkám gonddal majd ezután is,
Mert nevelő munkám jó nevelő feladat.
Sőt hiszem azt, hogy János* is érzi a megbizását,
S nem hanyagolja el ő azt, ami rábizatott.
Persze hanyag te se légy, hogy a múlttól majd sose mondhasd:
Elmúlt hasztalanul, szégyenem egyre nagyobb.
Óvjon Krisztus urunk, s a mi munkánk teljesülését
Adj meg ő kegyesen. Ég veled! Áldjon az ég!

* Szkárósi János, magyar nemes.

BALASSI BÁLINT ÉS A LENGYELEK

1. A kutatások állása

Balassi lengyel kapcsolatainak kutatását az ún. Radvánszky-kódex felfedezése és publikálása (1874–1879) indította el: az elején főként magának a költőnek a szövegei szolgáltak alapul – és szolgálnak jórészt mind a mai napig – az idevágó megállapítások számára. A régebbi kutatásokban különösen nagy érdemeket szerzett Eckhardt Sándor és a lengyelül is tudó Waldapfel József. Manapság nincs ugyan egyetlen, az elsőhöz mérhető tudós sem, gyarapszik viszont a magyar és a lengyel nyelvet egyszerre ismerő kutatók száma. Az eddigi kutatások nagyjából már levonták az összes lehetséges következtetést a rendelkezésre álló anyagból. Valóban új megállapításokat tehát csak új forrásanyagok feltárása hozhat. Új anyagokat találni azonban egyáltalán nem könnyű: a szerző – intenzív kutatásai révén – maga is meggyőződött erről.

2. A Balassi-nemzetség és Lengyelország

A hajdani magyar Felvidéken élő főúri Balassi-nemzetség szoros kapcsolatban állt az akkor szomszédos Lengyelországgal. A költő apjának, Jánosnak birtokai voltak Dél-Lengyelországban, a határ közelében; gyakran tartózkodott ott, kereskedelmi ügyeit is intézve. Különböző okokból gyakran megfordult Lengyelországban a költő apai nagybátyja, Menyhárt is. A költő öccse, Ferenc gyakori lengyelországi látogatásai során jól megtanult lengyelül. Serédy Zsuzsánna, a költő apai unokabátyjának és nevelőjének, Andrásnak a mostohaleánya Janusz Ostrogski (1554–1620) herceghez ment feleségül (1582); András fia, Zsigmond pedig már a költő halála után Elżbieta Zborowskát vette feleségül (1595). A szálaik tovább húzódnak a 17. századba, amikor is gróf Balassa Bálint ügyes barokk szerelmes verseinek címtettjei között Zofia Tarnowska is ott van. A hajdani lengyel–magyar határvidéken nem csak a családi, a vagyoni és a kereskedelmi kapcsolatok virágoztak, hanem a kulturális értékek is áramlottak mindkét irányba.

3. Balassi Bálint lengyelországi utazásai

3a. Az első út, vagyis pontosabban családi menekülés a Habsburgok elől, apja bebörtönzésének idejére esik (1570–1572). Bálint megfordult Dél-Lengyelországban, apja

birtokain, Rymanówban s minden bizonnyal Krakkóban is. Egyértelműen kálvinista körökben forgott (Rymanów akkoriban a lengyel kálvinizmus ismert központja volt); Jakub Lubelczyk (1530 körül–1564 után), akit fordított, lelkész, a reformáció lelkes harcosa és megbecsült kálvinista író volt; Maciej Wirzbięta (1523–1605), a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című művének kiadója (1572) a kálvinista gyülekezet hivatalos nyomdásza, tevékeny személyisége, becsült írója volt. A dél-lengyelországi gyülekezeti közösséget nagy aktivitás, többek között irodalmi tevékenység is jellemezte, amelyet a legteljesebben a kiváló író, Mikołaj Rej (1505–1569) képviselt. Ez az utazás alkotói termést is hozott, a *LXVII. zsoltár* fordítását és a Krakkóban nyomtatott *Füves kertecskét*.

3b. Másodszor Balassi Erdélyből indult Lengyelországba, Báthory István oldalán: jelen volt a krakkói koronázási szertartáson, elkísérte a királyt a Gdańsk elleni katonai expedícióra (1576–1577), az udvar és a katonaelet között osztva meg idejét.

3c. Harmadszor Balassi már saját elhatározásából érkezett Lengyelországba: személyes kudarcai nyomasztották, a törökök és a tatárok ellen készülõ lengyel hadjáratban esélyt látott a válságból való kilábalásra (1589–1591). Szándékaival ellentétben e lengyelországi tartózkodása másként alakult, és egyértelműen két részre oszlott. Először Dél-Lengyelországban töltötte idejét (többek között Wesselényi Ferenc és Szárkándy Anna Dębnojában, valamint Krakkóban): elsősorban társasági életet élt, de magyar és lengyel katonák toborzásával is foglalkozott. Ezután északra, Braniewóba (Braunsberg, Brunsberga) költözött: a nemrég katolikus hitre tért Balassi a helyi jezsuita kollégium mellett telepedett le, minden bizonnyal a szép számmal oda érkező magyarok gondját viselő Báthory András bíborosnak köszönhetően (éppen 1590-ben a kollégiumban tartózkodott többek között Vásárhelyi Gergely is). Balassi kapcsolatba került többek között Jan Zamoyskival (1542–1605), a kor legkiemelkedőbb lengyel egyéniségével, jelentős költeményeket írt (a Célia-versek, két szerelmes vers lengyel lányokhoz, egy csokornyi vallásos költemény), s végül a jezsuitákkal való kapcsolat is lényeges volt a költő további életében.

3d. Az utazások jelentősége. Balassi minden bizonnyal rövidebb ideig még többször járt Lengyelországban, üzleti vagy társasági céllal. Látogatásai során kapcsolatba került a lengyel elittel (az Ostrogskiakkal, a Radziwillekkel, a Kostkákkal, Mikołaj Zebrzydowskiával [1533–1620], Zamoyskival) és magyar előkelőségekkel, Wesselényi Ferencsel, a Bekesekkel és minden bizonnyal Báthory bíborossal. Az írók közül ismernie kellett személyesen Joachim Bielskit (1590 körül–1599), latin és lengyel nyelvű alkalmi versek szerzőjét, történészt, az apja halálára írt gyászköltemény szerzőjét (*In obitum [...] D. Joannis Balassi, liberi baronis de Giarmat [...]. Scriptum in gratiam illustrium ac magnificorum dominorum [...] Balentini ac Francisci Balassi, filiorum [...] D. Joannis Balassi, a Joachimo Volscio Bilscio, equite Polono, Nürnberg, 1577*). Lengyelország az az idegen ország, ahol Balassi – mindent összeszámítva – a leghosszabb ideig tartózkodott. A lengyelországi utazások, különösen az első és jórészt a harmadik, érezhető hatást gyakoroltak munkásságára is. A költő a legkülönbözőbb, a kultúrában rendszerint aktív körökben forgott, a kálvinistától a jezsuitáig, a főúritól, az udvaritól a polgárokig vagy a katonákig. A lengyel nyelv ismerete, amelyet kezdetben minden bizonnyal szlovák nyelvtudása segített, megkönnyítette a napi érintkezést és a kapcsolatot az irodalommal.

Mindennek következményeképpen Balassi a többi országnál jobban megismerte Lengyelországot, mégpedig akkor, amikor az aranykorát élte.

4. Balassi mint író és Lengyelország

4a. A Balassi munkásságát Lengyelországgal összekötő genetikus összefüggések.

4a1. Lengyelországban írt művek. Kisebb-nagyobb valószínűséggel Balassi Lengyelországban írta a következő műveket: a *LXVII. zsoltárt* és egy csokornyai korai, valamint kései vallásos verset, két lengyel leányhoz írott szerelmes költeményt és a Célia-verseket, a *Füves kertecskét* és esetleg a *Tíz okok* elejét. Ez a vallási és szerelmes költeményeket, valamint elkötelezett vallási prózát magában foglaló termés igen gazdag. Sőt fontosnak is bizonyul, mivel új elemeket visz Balassi munkásságába, megnyitja vagy lezárja annak egyes szakaszait.

4a2. Lengyel ihletésű témák: két szerelmes vers lengyel leányokhoz. A véletlen lengyel műzsák, azaz egy „citerás lengyel leány” és „cortigiana Hannuska Budowskionka” nélkül nem születtek volna meg a szerelmes versek közül kiemelkedő költemények.

4a3. Lengyel költői inspirációk: a *LXVII. zsoltár* Jakub Lubelczyktól és a *XLII. zsoltár* Théodore de Bèze-től vagy talán Jan Kochanowskitól (1530–1584) is, akivel többek között a hasonló strófa is összeköti. Figyelemreméltó, hogy a zsoltárok számos költői változata közül Balassi a lengyel parafrázist (esetleg parafrázisokat) választotta mintául.

4a4. Lengyel dallaminspirációk. Négy verset komponált Balassi három, a megfelelő dalok kezdő szavaival jelzett lengyel dallamra: *Egy lengyel ének ígéről ígére és ugyanaazon nótára*: „*Blohoslaw nas*”: „Áldj meg minket, Úristen, az Te jóvoltodból...”; *Kit egy násfa felett küldött volt a szeretőjének, kire Pellikán madár volt feljegyezve. Az „Byś ty wiedziata” nótájára*: „Íme, az Pellikán az ő fiaiert...”; *Ad apes. Az lengyel ének „Byś ty wiedziata” nótájára*: „Hallám egy ifjúnak minap éneklését...”; *Bécsi Zsuzsánnáról s Anna-Máriáról szerzette. Az „Doklei sem si divihicom bila” nótájára vagy amaz lengyel nótára*: „*A pod liesem*”: „Az Zsuzsánna egy szép német leán...”. Csak az első ismert (Jakub Lubelczyk), a másik kettőt nem sikerült megtalálnunk a régi lengyel költői és népszerű dalok, valamint népdalok ma ismert gyűjteményeiben. A lengyel dallamok azonban mindenképpen kellett hogy hassanak legalább a magyar költemények ritmikájára.

4a5. Lengyel verstani inspirációk. Elsősorban a verssorok szótagszámában, a rímek rendjében és a versszakok felépítésében kereshetünk lengyel inspirációt. Rendszeres vizsgálatokra ezzel kapcsolatban még nem került sor, többek között a Balassi költészetével kapcsolatos végleges verstani megállapítások hiánya miatt. Érdekes távlatokat kínál többek között Jakub Lubelczyk verstani szempontból igen gazdag *Zsoltárának* (1558) az elemzése, aki kedvelte a páratlan számú verssorból álló strófákat, valamint a Célia-versek mint jelentős részben szövegverset képviselő ciklus elemzése.

4a6. Lengyelországban nyomtatott mű. A *Füves kertecske* Krakóban jelent meg; ez az egyetlen, még a költő életében kinyomtatott és hosszú ideig nyomtatásban egyedül hozzáférhető Balassi-mű.

4b. A Balassi munkásságát a lengyel irodalommal összekötő tipológiai analógiák.

4b1. Azonos, ugyanazokból a forrásokból vagy hagyományokból merített motívumok. Például: „Ez világ minékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk, kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bűt látunk, de holnap meg kimúlunk (...)” (Célia-versek, „Kegyelmes szerelem...”, 25–28) és „Wszystcy w niepewnej gospodzie mieszkamy (...)” (J. Kochanowski, *Fragmenta, Pieśń IV*, 10) – a „vendégfogadó ház” motívumot mindkét költő Cicerótól (*Cato maior de senectute*, 23, 84) vette át; a bujdosót a hazájával összekötő „darvak” és „madárposta” előfordulnak Balassinál (*A darvaknak szól*: „Mindennap jó reggel...”), de megjelennek a lengyel költészetben is, még hozzá később, Adam Mickiewiczénél (1798–1855; *Sonety krymskie*, 1826; *I. Stepny Akermańskie*, 9–10) – itt is, ott is egymástól függetlenül, a népköltészet nyomán.

4b2. Egész művek megegyezése, azonos minták követésének az eredményeként. Propertius, Angerianus, Marullus, Janus Secundus és mások verseit mind Balassi, mind a lengyel költők utánozták: ez analógiához vezetett.

4b3. Analógiák a művek nagyobb csoportjai között. Balassi kései vallásos költeményei hasonlóságot mutatnak az ún. lelki rímekkel, amelyek 1590 körül kerültek Lengyelországba Itáliából (*rime spirituali*). A Célia-versek a későreneszánsz lengyel szerelmes költészettel mutatnak analógiákat.

4b4. Balassi és a kortárs lengyel költők. Balassi és Jan Kochanowski összehasonlítása szinte kötelező. Két legkiválóbb régi költőnket valóban sok minden összeköti, de még több választja el egymástól, még hozzá alapvető kérdésekben: egyszerűen különböző nemzedékekhez tartoztak. Sokkal közelebb állnak Balassihoz a vele azonos nemzedék lengyel költői (pl. Mikołaj Sęp Szarzyński (1550. körül–1581), Sebastian Grabowiecki (1543 körül–1607), Jan Smolik (1560 körül–1598 után). De költészetüknek csak egy-egy részlete hozható összefüggésbe Balassi lírájával. A reneszánsz költészet ugyan mindkét országban azonos ritmusban fejlődött, de Balassi lengyel kortársai között nincs vele teljesen párhuzamos művészi személyiség, hozzá fogható egyéniség.

4b5. Analógiák a fordítói repertoárban. Edmund Campion *Rationes decem* című műve ugyanabban az évben, 1584-ben két különböző lengyel fordításban jelent meg Vilnában. A brit szigetek egy másik írójának, George Buchanannak a *Jephtes sive votum* című tragédiája 1597-ben látott napvilágot lengyel fordításban. Michael Bock *Würtzgärtlein für die kranken Seelen* című művét ugyan nem fordították le Lengyelországban, de a *Füves kertecskéhez* nagyon hasonló koncepciójú, s a mai napig tisztázatlan eredetű művet adott ki éppen Jakub Lubelczyk: *Wirydarz krześcijański pięknie przyprawiony a z „Pisma Świętego” wdzięcznymi zioły zasadzony, ku pociesze wiernym ludziem (...) uczyniony (...). Przy tym jest wtóra część – Apoteka Ducha Świętego, ku lekarstwu dusznemu potrzebna (...)* (Kraków, 1558). Hasonlóképpen nem készült lengyel fordítás Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztorjátékából, de a 16. század végéről fennmaradt kézirat bizonyítja a fordítók érdeklődését a műfaj klasszikus darabja, Battista Guarini *Pastor fidója* iránt. Érdemes még megemlíteni, hogy a *Szép magyar komédia* előtti *Prologus* megjegyzései a szerelemről élénken emlékeztetnek azokra az eszmefuttatásokra, amelyeket Baldessare Castiglione *Il libro del cortegiano* című művének Lukasz Górnic-

kitől (1527–1603) származó lengyel parafrázisában (*Dworzanin polski*, Kraków, 1566) találunk e témáról.

4b6. Tipológiai különbségek. A tipológiai analógiák szomszédságában helyet kell találnunk a különbségek számára is, amelyek különösen ott érdekesek, ahol teljes joggal várhatnánk a megegyezéseket. A szövegvers és az énekvers viszonya a lengyel költészetben másképp alakul, mint Balassinál. Szerelmesvers-ciklusok lényegében nincsenek a lengyel nyelvű lírában, a latin nyelvű költészetben viszont idegen minták nyomán néha előfordulnak (például Jan Kochanowski egy bizonyos padovai Lídiához írt versei).

4b7. Összefoglalás. Az itt jelzett tipológiai analógiák általában három elemből álló rendszert alkotnak, amelyben – Balassi szövege és a lengyel szöveg mellett – „feladóként” jelen van egy harmadik, idegen irodalomból származó szöveg is. Balassi számára, aki „átvevőként” elfogad idegen szöveget, Lengyelország néha a „közvetítő”.

4c. Lengyelország mint közvetítő.

4c1. Közvetítés a Bibliával kapcsolatban: Jakub Lubelczyk, esetleg Jan Kochanowski.

4c2. Közvetítés Olaszországgal kapcsolatban. Balassi minden bizonnyal nem járt Itáliában. Magas szintűnek tartott olasz műveltségét tehát „közvetve”, Itálián kívül szerezte (Bornemisza Péter és Erdély, valamint olvasmányai által: az olasz stílusú, dubrovnikai horvát költők, Jakob Regnart bécsi kötet, egy párizsi kötetben Marullus és Angerianus latin versei stb.). Olasz műveltségének megszerzésében valamilyen szerepet kellett játszania Lengyelországnak is. Ennek csak egyetlen biztos nyoma van: a jezsuita Braniewóból Rimay Jánosnak elküldte Machiavelli *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* című művének latin fordítását és egy antimachiavellianus írását. Többé-kevésbé valószínű feltevés viszont több is van: a gyulafehérvári italianizáló központ bizonyos részben lengyelországi forrásokból is táplálkozott Izabella és a vele érkezett honfitársai révén. Magában Lengyelországban a 16. század második felében az olasz kultúra nagyon elterjedt volt; Balassi Lengyelországban hallhatott olasz dallamokat, találkozhatott olasz szövegekkel mind eredetiben, mind fordításban; az sincs kizárva, hogy szerelmi líráját Petrarca és a petrarkisták lengyel utánzói is gazdagították, valamint Castiglione említett elmélkedései a szerelemlről Lukasz Górnicki parafrázisában; valószínű, hogy a velencei vallási líra Trident utáni petrarkizmusával (Bernardo Tasso, Gabriele Fiamma és „rime spirituali”-jai) Sebastian Grabowiecki lengyel fordításában találkozott (*Setnik rymów duchownych*, Kraków, 1590).

4c3. Közvetítés a fordításokban. Lehetséges, hogy Balassi néhány fordítást is a lengyel közvetítésnek köszönhetett. Ez háromféle módon lehetséges: a címbeli inspiráció esetén a fordítás ötlete a lengyel változat alapján születhetett meg (így történhetett a *Tíz okok* és esetleg a *Jephtes* című tragédia esetében); a szövegbeli inspirációk formájában, vagyis a fordításban a lengyel fordításra is támaszkodhatott (ez mindkét fent említett műnél feltételezhető); végül használhatta a fordításhoz a Lengyelországban megszerzett eredeti példányt (így lehetett a *Füves kertecske* esetében).

5. Balassi eszmei problémái és Lengyelország

Balassi első lengyelországi tartózkodása megerősítette a bibliai Dávid iránti korai rajongásnak nyomait (egy zsoltárfordítás Jakub Lubelczyktől és a Dávidot ábrázoló metasztet a *Füves kertecske* krakkói első kiadásában – ki tudja, miért éppen ott). Harmadik lengyelországi tartózkodása pedig megerősítette a friss konvertita katolikus hitét, közelebb hozta őt a jezsuitákhoz. Ezek nem voltak közömbös dolgok a költő számára élete vége felé. Balassi Dávidot ábrázoló zászló alatt indult az utolsó csatába, a jezsuiták pedig végig örködték felette, s halála után gondjaikba vették azt, ami megmaradt...

6. Balassi lengyelországi kapcsolatai a magyar és a lengyel köztudatban

A legfontosabb anyagok (ismeretterjesztő kiadványok, tankönyvek, szépirodalom és azon belül a széppróza és a költészet, a film) felszínes elemzése is azt mutatja, hogy Balassi kapcsolatait Lengyelországgal a szélesebb nem szakmai magyar közönség nem igen ismeri, s amit tud erről, abban is sok a pontatlanság és a hiba.

Lengyelországban nincs nyoma Balassi hatásának, hacsak nem számítjuk a teljesen még nem tisztázott epizódot Adam Czahrowskival (1565 körül–1599 után) és a keleti határvidék lengyel költészetének (ún. *poezja kresowa*) zsengeivel való kapcsolatot. A Balassival és lengyelországi kapcsolataival foglalkozó lengyel kutatások igen szerények, s ritkán származnak magyarul is tudó kutatóktól. Balassi és az ő lengyel háttere elvértve fordul elő a történelmi és irodalomtörténeti szintézisekben, akár csak a tárgyi ismeretek díszelemeként is (az ismeretterjesztő műveket pedig említeni sem érdemes). Balassi néhány versének lengyel fordítása eddig csak szétszórtan volt megtalálható. Csak halálának 400. évfordulójára jelent meg lengyelül az első Balassi-kötet 62 költeménnyel és a jelen tanulmány szerzőjének terjedelmes utószavával. Balassi Lengyelországhoz fűződő kapcsolata gyakorlatilag ismeretlen a lengyel köztudat számára. Az egyetlen kivétel talán Dębno, de ott sem a régi, folyamatos és eleven történelmi hagyomány eredménye ez, hanem a csak nemrég, személyes kezdeményezésre, tehát mintegy mesterségesen felelevenített emlékek köszönhető.

7. A további kutatások feladatai és perspektívái

Mindenképp szükség van a kétséges „lengyel” epizódok tisztázására Balassi életrajzában (például szerelme Dębnoban Szárkándy Anna iránt, aki Célia lett volna; a tengeri utazás Gdańskból Észak-Európába, az „Óceanum” partjára), valamint a legendák és a mítoszok eloszlatására (például Balassi tanulmányai a Krakkói Akadémián és találkozása Jan Kochanowskival). Az eddig feltárt forrásokból nehéz lenne bármi újat kicsikarni, akár a legszellemesebb magyarázatokkal is. Alaposan át kell tehát vizsgálni a levéltári anyagokat a lengyel és a külföldi levéltárakban, különösen Erdélyben és Rómában (Vatikán, jezsuiták).

A CAMPIANUS-FORDÍTÁS ÉS PÁZMÁNY ÍRÓI PÁLYAKEZDÉSE

Claudio Aquaviva jezsuita rendi generális Alfonso Carillo provinciálshoz 1602-ben írt levelében arra ösztönözte a magyarországi jezsuitákat, hogy fordítsanak le magyarra spirituális könyveket.¹ E kíváncsi teljesítésének tekinthetők a 17. század első két évtizedében a hazai jezsuiták által megjelentetett kiadványok: Vásárhelyi Gergely, majd Pázmány Kempis-fordítása (1622, 1624), szintén Vásárhelyitől Petrus Canisius katekizmusának fordítása, melynek három kiadása közül az első még 1599-ben jelent meg, a második és a harmadik 1604-ben, illetve 1615-ben, Vörösmarti Mihály Lessius-fordítása (1611 és 1612), valamint Káldi György bibliafordítása, mely először 1626-ban látott napvilágot. Feltétlenül ebbe a szellemi környezetbe tartozik az 1581-ben vértanúságot szenvedett angol jezsuita, Edmond Campion *Decem rationes*-ének magyar nyelvű kiadása is 1606-ban, majd 1607-ben.²

A Campianus-fordítás megjelenésével kapcsolatban álló személyek érdekes viszonyrendszere bontakozik ki előttünk. A Dobokay-féle hagyomány szerint³ az egyik fordító a jezsuita Dobokay Sándornak a halálos ágyon gyónását végző Balassi, a másik fordító és a kiadó maga Dobokay, a mű dedikálja az a Forgách Zsigmond, aki a megjelenés idején már nem élő Losonczi Anna⁴ második férje. A dedikációt Dobokay Sándor írja Forgách Zsigmondnak, akinek katolikus hitre térítésében (1604) Pázmánynak is szerepe lehetett.⁵ Dobokay és Pázmány pedig mintegy két évtizede ismerik egymást, rendtársak és – ahogy Öry Miklós írja – „jóbarátok”.⁶ Pázmány a Campianus-fordítás első kiadásának évében, 1606-ban jelenteti meg *Imádságos könyvét*, benne Balassi L. zsoltárfordítását, a szerző

¹ Miklós ÖRY, *Péter Pázmány in Kaschau*, Ungarn-Jahrbuch, Band 7, 1976, 97.

² *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., 1983 (a továbbiakban: RMNy), 943, 952. A Bécsben megjelent mű második kiadásában az első kiadás sajtóhibáinak nagy részét kijavították; FAZAKAS József, *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez*, OSZK Évkönyv, Bp., 1959, 180. A *Tíz okok* 1607-es kiadásának betűhív átirása: BALASSI Bálint *Összes művei*, II, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 61–117; faksimiléje: CAMPANVS Edmondnac... *Tíz Magyarul írott okai...*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 1994.

³ Az ajánlásban: ECKHARDT, i. m., 65–67.

⁴ Losonczi Anna 1596-ban halt meg. *Uo.*, 119.

⁵ FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1868, 616; RMKT XVII/1, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959, 627; ÖRY, i. m., 95; *Jezsuita okmánytár*, VI, *Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár, 34), 225, 227, 332, 348–349, 363–364, 370.

⁶ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1970, 6, 69, 75; ERDÉLYI Péter, *Dobokay Sándor levelei Melith Péterhez*, RK, 1969, 718.

nevét a margón kinyomtatva.⁷ Balassi halála és fordításának megjelenése között tizenkét esztendő telt el. Az eltelt időre Dobokay utal a Forgáchhoz szóló ajánlásában: hogy a kiadás „eddigh mulatot légh főb es eggietlen egi oka ez, hogy Nagisagodat varta, Nagisagodnac tartotta maghát: Nagisagod neue es oltalma alat akart az emberek közt forgani; azzal akart dichiekedni”.⁸ S hogy miért kellett Forgáchra várni, kiderül Pázmánynak az 1607-ben megjelent *Keresztyéni feleletében* Forgáchhoz intézett ajánló soraiból: „Éveken át fontolgattad, amit innen is, onnan is bőven hallottál a hit és vallás felől, óvakodtál minden elhamarkodott lépéstől, minden emberi tekintetet félre tétél; az volt egyetlen igyekezedet, hogy a fölismeret igazságot szívvel-lélekkel kövessed. Sok kötelék, sok nehézség tartóztatott, hogy az anyatejjel beszívott, de immár magad előtt is gyanúsaknak látszó vélekedéseket el ne hagyjad”.⁹ Ami tehát Forgách Ferencnek, Zsigmond főpap testvérének éveken át nem sikerült, sikerült Pázmánynak, akinek bizonyára jelentős része volt a főúr katolikus vallásra térítésében. Az áttérés pontos körülményeiről, talán a Campianus-fordítás létrejöttéről és kiadásáról is többet tudhatnánk meg Dobokay emlékiratából, amire Öry Miklós 1970-ben még hivatkozott, ám az Acta Jesuistica Irregistrata ezt követő Országos Levéltár-beli átrendezése után az Öry által adott jelzetet nem találtam meg, a rendházanként rendezett anyag szisztematikus átnézésének pedig a mai napig nem jutottam még a végére.¹⁰

A fordítás megjelenésével kapcsolatban eddig elmondottak erőteljes jezsuita „nyomás”-ra engednek következtetni. Olyan tudatosnak látszó befolyásra, ami már-már azt a látszatot keltené, hogy Balassinak valójában nem sok köze lenne a nevével fémjelzett fordításhoz. A következőkben ehhez a kérdéshez kívánok hozzászólni.

Csonka Ferenc volt az első, aki az 1994. évi Balassi-konferencián tartott előadásában¹¹ a fordításról úgy mondott véleményt, hogy a magyar szöveget a latin eredetivel aprólékosan összevetette. Érveinek túlnyomó többsége teljes mértékben meggyőzőtt arról, hogy a fordítás részben Balassinak tulajdonítható, mégpedig úgy, hogy az első négy rész teljesen készen lehetett halála előtt, az 5., 6., 7. részen Dobokay végezhetett simításokat, a 8., 9., 10. részt pedig már maga a jezsuita atya fordította. Perdöntő felfedezésnek tartom azt az észrevételt, hogy az 5. rész a fordításban nem található latin idézetek, s ez a fordító stílusának, következőképpen személyének is árulkodó jele. Arról van tehát itt szó, hogy egy művön belül kétféle fordítói-írói módszer jelenik meg, az egyik tolmácsoló mindent következetesen vulgáris nyelvre fordít, a másik megtartja a hivatkozott citátumok és autoritások eredeti nyelvét, a latint. A kérdés ezek után úgy vetődött fel, hogy a Campianus-fordítás eme kétarcúsága valóban igazolható-e valamiféle

⁷ RMNy II, 945.

⁸ ECKHARDT, i. m., 67.

⁹ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, II, kiad. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1894, 330 (KISFALUDY Árpád Béla fordítása latinból).

¹⁰ ÖRY, a 6. jegyzetben i. m., 6, 22, 148, 169. Az Öry által megadott jelzet: Acta Jes. Irreg. B 414. Az újonnan rendezett anyagban a számozás csak 245-ig megy: *Levéltári leltárak*, 63, *Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Archivuma: Repertórium*, összeáll. MAKSAJ Ferenc, Bp., 1975, 57-től. A következő tételszámokat néztem át: 206/13, 209/7, 210/1, 210/5, 210/13, 213/17.

¹¹ Megjelent: ItK, 1994, 688–694.

elméleti megfontolással, másrészt hogy ez a kétféle írói-fordítói technika hogyan érvényesül a korban, behelyezhető-e a 16–17. század irodalmának kontextusába?

Az első kérdésre a választ, tehát hogy itt valóban tudatosan alkalmazott fordítói technikáról van szó, Dobokay pályatársának, Pázmánynak az eljárása adta meg. Pázmány éppen ezekben az években, írói pályakezdése idején, 1605 körül alakította ki – vagy sajátította el – a latin citátumok eredeti nyelven való idézésének s az idézetek ezt követő lefordításának technikáját. Első nyomtatásban megjelent műve a Magyarai István ellen 1603-ban publikált *Felelet* már a latin idézetek sokaságát tartalmazza. Ezt az eljárását a *Felelet* előszavában Pázmány a következőképpen indokolja: „Ne csudálkozzál, ha az régi szent Doctoroknak sok Deák sententiáit látod; mert ezeket, hogy deákul írnam, az kételesség művelteté, tudván, hogy nagyobb ereje és böcsületi légyen, mikor azon szókat olvassuk, mellyeket az régiektől vöttünk, hogy-sem, ha mí magunk más nyelvre fordítanójok.”¹² De – amint azt Öry Miklós és Szabó Ferenc korábban felvetették – nem a *Felelet* Pázmány legkorábban megírt vitairata, hanem a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*, amelyre a Magyarai elleni *Felelet*-ben Pázmány már hivatkozott, s amely 1603 előtt valamennyire kidolgozott formában készen állt, de csak 1605-ben jelent meg.¹³ Nos, Pázmánynak ez a műve, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* még nem tartalmaz latin idézeteket, az összes többi vitairata viszont igen. Az ekkor (1605-ben) Gráczban tanító Pázmánynak talán nem volt ideje vagy módja arra, hogy e korábban megszerkesztett művét „jezsuita technikával” adja ki. Viszont nem sokkal a mű megjelenése után (1605 és 1612 között) átírta a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ot, amire bizonyság a műnek az Akadémiai Könyvtárban található ama példánya, amelyhez 36 számozatlan üres lapot kötöttek, melyek Pázmány saját kezű javításait tartalmazzák, túl a mű szövegébe jegyzett korrektúrajavításokon.¹⁴ Ez a javított példány a szakirodalomban nem volt ismeretlen: először Clauser Mihály utalt rá 1936-ban, majd Öry Miklós és Szabó Ferenc 1983-ban.¹⁵ Büky Béla 1962-ben részletesen elemezte a magyar nyelvű korrektúrajavításokat helyesírás-történeti szempontból.¹⁶ Hozzáteszem, hogy az üres lapokon található még egy hosszabb kivonat egy Béza-levélgyűjteményből, nyolc és fél oldal terjedelemben egy latin nyelvű Luther-életrajz, s egy Pázmány által Beythe Istvánnak írt levél, ez utóbbit már Fraknói kiadta.¹⁷ Pázmány a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* átdolgozásakor a következőképpen járt el: a nyomtatásban a margón rövidítve közölt locusok közül 215-öt megszámozott, majd a kötethez kötött üres lapokra a számozásnak megfelelően odairta a latin idézeteket. A *Kalauz*-ba, amely 1613-ban jelent meg először, beillesztette a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ot. A *Kalauz* III. könyve

¹² PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, I, kiad. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 21.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. UÖK. és VASS Péter. Bp., Szent István Társulat, 1983, 94–95. Lásd még BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány grazi vitairatairól = Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, 1987, 187–188.

¹⁴ Jelzete: RM I. 4° 239.

¹⁵ CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói alkotó műhelyéből*, Regnuni, 1936, 148; ÖRY-SZABÓ. a 13. jegyzetben i. m., 94.

¹⁶ BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 346–356.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter *Levelezése*, kiad., bev. FRANKL [FRANKÓ] Vilmos, Bp., 1873. 8–12. Lásd még PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferenc, I, Bp., 1910, 10–14.

tartalmazza ezt a vitairatát, mégpedig a kéziratos átdolgozáshoz hű változatot: az utólag kikeresett latin citátumok a *Kalauz*ban már megtalálhatók. Pázmány nemcsak az idézési technikán változtatott, az említett javított példányban található káldszéli és káldalji magyar nyelvű betoldások is. Például a 8b oldalon, ahol a lutherista hit ördögi plántálásáról elmélkedik Pázmány, a nyomtatott szöveghez a káld alá a következő kéziratos megjegyzést fűzte: „Azt iriak hogy az ördögh hált lidercz modra az Luther anniaual, es hogy annak csinallmania es fayzasa, mert noha az ördögnek fayzasra ualo ereje es természeti nincsen eo magatul, de az firfiuuj magot ördöghi mestersegeuel az azzoni emberbe öntuen, az fayzasnak eszközi lehet”. A *Kalauz* 1613-as kiadásában ez a mondat ketté van vágva, és közben fél káldnyi latin citátumsorozat erősíti meg az állítást. A *Kalauz* következő, 1623-as, illetve az 1637-es kiadásában további stílusos finomításokat találunk.¹⁸

A *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* tehát az elsőként elkészült és egyetlen Pázmány-vitairat, amely magyarra fordítva tartalmazza az idézeteket. Pázmány tudatosságára jellemző, amit a citátumhasználatban fogalmazott meg *Prédikációinak* az olvasókhoz intézett bevezetésében: „Noha az Isten Könyvéből, a régi szent Atyák és világi tudósok tanításából sokat *deákul* írtam: mivel sokszor nagyobb és kedvesb ereje vagyon mondásoknak abban a nyelvben. De különb és kisebb bötüvel nyomtatták a *deák* szöveget. Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját; hogy, a ki *deákul* nem tud, vagy aki a kösség-előtt *deákul* nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint ha a *deák* szöveg közbevetve sem vólnának”.¹⁹ Az említett tipográfiai különbségtétel („különb és kisebb bötüvel nyomtatták a *deák* szöveget”) a Campianus-fordítás mindkét kiadásában megvalósul: a latin idézeteket eltérő betűtípussal szedték. Dobokay és Pázmány személyes kapcsolatai alapján (az 1600-as évek elején többször is együtt voltak a sellyei rendházban²⁰) bizonyos, hogy Pázmány ismerte a Campianus-fordítás tervét, annak megszerkesztéséhez talán neki is köze lehetett, a fordítói és a tipográfiai elveket talán Dobokayval együtt dolgozták ki. Már Sík Sándor felvetette, hogy a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* „az eszmét, illetőleg a formát a *Decem rationes*-ből vehette”.²¹ Ennek a megállapításnak a tartalma azonban csak a cím, a műfaj és szükségszerűen egyes témák, valamint az ironikus hangvétel megfelelésére vonatkozik, s nem a szövegszerű egyezésekre.

Pázmány citálási elveit és ezen elvek tudatosságát figyelembe véve – meg kell vallanom – csak most világosodott meg előttem a Kempis-fordítás előszavából számtalanszor idézett kijelentés értelme és tartalma. Ahogyan Pázmány fogalmazott: „Igyekeztem azon, hogy a *deák* bötünek értelmét hiven magyaráznám, a szövegnek módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék *deák*-ból csigázott homályosággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mint-ha először magyar embertől magyarul iratott volna”.²² Ez a kijelentés nem valamiféle meghatározhatatlan tösgyökeres magyarságra, nem is a szoros vagy még inkább szabadabb fordításra, nem is a közmondások és a szólások felhasználására, hanem

¹⁸ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, III, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897, 284–285.

¹⁹ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, a 13. jegyzetben i. m., II, 16. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁰ ÖRY, az 1. jegyzetben i. m., 75, 97–98; Uő., a 6. jegyzetben i. m., 154.

²¹ SÍK Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., 1939, 94–95.

²² PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, a 13. jegyzetben i. m., I, 312.

a Kempis-fordításban mint ájtatossági műben követett módszerre utal, arra, hogy e munkából hiányoznak a latin citátumok.

Okkal merül fel a kérdés, vajon mennyire általánosítható az imént elemzett stílussajátosság, szerkesztési technika Balassi és Pázmány korában, a 16–17. század fordulóján? Ennek megválaszolása külön dolgozat tárgya lehetne. Az általam megvizsgált két tucatszámú mű csak óvatos következtetésekre jogosíthat fel, s a kivételek minden esetben magyarázatra szorulnak.

Nincs latin idézet (esetleg néhány szórványosan előforduló részlet) a következő protestáns szerzőjű művekben: Melius Juhász Péter Arany Tamás elleni vitáiratóban (1552), Károlyi Gáspár *Két könyvében* (1563), Heltai Gáspár *Hálójában* (1570), Bornemisza Péter prédikációs köteteiben (1573, 1584), Magyari István vitáiratóban (1602). Későbbi protestáns művekben már feltűnnek a latin citátumok: Kecskeméti Alexis János prédikációs kötetében (1621), Szepsi Csombor Márton *Udvari scholájában* (1623), Milotai Nyilas István XX. zsoltár-magyarázatában (1620), Pataki Füsüs János *Királyoknak tükö-re* című írásában (1626), Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono*-fordításában (1630), később Matkó István *Bányász csákányában* (1668). A katolikus szerzők műveiben már a 16. században nagyobb számban tűnnek fel a latin idézetek: Telegdi Miklósnál (*Egy néhány jeles okok*, 1581), a Bornemisza *Fejtegetésére adott Feleletben* (1580),²³ Monoszlói András *Apológiájában* (1588). Pázmány vitáiratai és prédikációi is igen sok latin idézetet tartalmaznak, Vörösmarti Mihály először csak magyarul közli idézeteit (a *Tanácskozás* 1611-es és 1612-es kiadásában), de a Meisnernek adott válaszában (1612) és a *Megtérése históriájában* már feltűnnek a latin idézetek.

Eddigi megfigyeléseink az alábbiakban összegezhetők. A 16–17. század fordulóján a fordítási-szerkesztési technikát illetően létezett egy – nevezzük így – vulgáris vagy protestáns-humanista stílus, amely a citátumok lefordítását jelentette, s létezett egy katolikus-jezsuita módszer, amely a latin nyelvű idézési technikát részesítette előnyben. A kétféle módszer között voltak átmeneti megoldások, például egy-egy műben az idézetek nagyobb része magyar, kisebb része latin nyelven jelent meg. Más esetben műfajtól függetlenül katolikus műből is hiányoznak a latin idézetek (például Pázmány Kempis-fordítása). A vitáiratókban, de más műfajokban is a 17. század folyamán a protestánsok átvették az ellenfél módszerét. A kétféle módszer közötti különbség tudatos felismerése s a kizárólag latin, illetve a latin–magyar citátumhasználat melletti tudatos döntés Pázmány írói pályakezdésében kimutatható. Ez az időszak egybeesik a Campianus-fordításnak Dobokay Sándortól való megjelentetésével. Az általam átvizsgált nyomtatványok között csupán egyetlen van, amely élesen elhatárolhatóan *részben* a protestáns-humanista, *részben* a katolikus-jezsuita citálási módszert alkalmazza. Ez a Balassi–Dobokay-féle Campianus-fordítás.

²³ Telegdi *Feleletben* – jellemző módon – két utalást is találunk a latin citátumhasználat magyarázatául. Egy kb. egy lap terjedelmű Aranyszájú Szent János-idézet előtt, a 31. lapon ezt írja Telegdi: „Es hogy iobban meg tesséc mit mond, vgyan deakul vetem elő az ü beszédét mert talam magyarul nem szinten olyan tulajdon igekkel magyarázhatnam meg” (RMNy I, 476). Később, a 36. oldalon egy Szent Ágoston-idézet előtt ezt jegyzi meg: „De vgan ígérül ígére ide irom, Szent Agostonnac egyyic mondásat. Deakul kedig, a' mint ünnön maga írta”.

IRODALMI UTALÁSOK EGY 1605. ÉVI MAGÁNLEVELEZÉSBEN

Nádasdy Tamás és Batthyány Ferenc levelezése 1599-től 1619-ig ismert. Fennmaradt levelezésük 33 levélből áll, melyek két kivételtől eltekintve csupa irodalmilag érdektelen dolgot tartalmaznak. Ez a két levél viszont teljesen elűt a többitől, ráadásul keltezésük szerint két egymást követő napon íródtak. Mindkettőben található irodalmi idézet vagy utalás, az időrendben második levél többek között Balassitól idéz.

Írójukról nem sokat lehet tudni, mindössze annyit, hogy vasi alispán volt, és távoli rokona annak a Nádasdy Tamásnak, aki Tinódival is kapcsolatban állt.¹ Címzettjük viszont annál ismertebb személy, Balassi Bálint barátja, a költő verseinek ismerője, művelt és jó módú főúr.

Dolgozatomban tehát azokat az irodalmi nyomokat szeretném vizsgálni, amelyeket ebben az említett két levélben találhatunk.

1605. május 25-én Nádasdy érdekes levelet írt Batthyány Ferencnek. Ennek közepe táján van egy részlet, amelyben Királyfia Kis Miklós meséjéből idéz: „...Ugj wagjunk mynt az kiraly fia kis miklos mikor az aran patkot talalta wolt, hogj ha fölwesziis ha nemis megh bania, es föl wete wolt ikab hogj wgj bania megh...”

Királyfia Kis Miklós ismert alakja a folklórnak és az irodalomtörténetnek. Ma mint népmesehőst tartjuk számon, de lehetséges, hogy egy írott históriának volt a szereplője, és onnan került át a folklórhoz. Mivel igen gyakran hivatkoznak rá a 16–17. században, valószínű, hogy népszerű és ismert történetről van szó – Bornemisza, Baranyai Decsi említi a nevet, de ez a levél az első, amely egy epizódjából konkrétan idéz, sőt, a korábbi elítélő hangnem ellenére, mintha inkább bölcselkedő hasonlatként használná. Feltűnő, hogy egy 1613-ból származó levélben, amely már szintén idéz a történet tartalmából, épp ugyanez a részlet jelenik meg, majdnem szó szerint.²

A második levél 1605. május 26-i keltezésű, tehát csak egy nappal későbbi. Szövegét Iványi Béla, a körmendi Batthyány-levéltár rendezője közölte (ItK, 1954), és felhívta a figyelmet egy Tinódi-idézetre, amely addig ismeretlen volt Tinódi életművében.

A vers és a levél rá vonatkozó része így hangzik: „mayd az Tinody Eneke feywnkre telyk, hogj

¹ A Nádasdy családnak két ága volt, a grófi ágba tartozott az a Nádasdy Tamás, akinél Tinódi is szolgált, a levélíró Nádasdy Tamás pedig a Darabos-ág tagja volt.

² A Királyfia Kis Miklós történeti adatait TARNÓC Márton tette közzé: *Királyfia Kis Miklós alakja régi irodalmunkban*, ItK, 1967, 296–300.

Latatoke Vrak szarúon kótót túlkot
Meszaros kezeben feye fölöt sulykot
ky mint hania wety halal eleót magat
de nem kerwlhetj az Meszaros Bardgiat”

Az idézetet tekintve teljesen logikusnak tűnik a dolog; egy Nádasdy-rokon, aki ismer(het)te a költő énekeit, levelében idéz az egyikből – szerencsénkre épp egy olyanból, amely azóta elveszett vagy talán lappang.

Prágai András *Sebes agynak késő sisak* című versciklusában,³ a *Christianos rex Daniae* című fejezet 6. strófájában, a következőket találhatjuk:

Miczoda vak volna,
Az ki most nem látna,
Az szarván kótót tulkot,
Mészáros kezében,
Föl emelő képpen,
Fejc fölöt az bárdot,
Nem aranyban mossza,
Mikor vérben mártva,
A' mészáros a' bardot

Észrevehetjük, hogy a vers első két periódusa szinte szó szerint megegyezik a Tinódi-nak tulajdonított részlettel,⁴ és ahol az eredetileg hatos metszetből a Balassi-strófa szerint hetes lesz, mindkét esetben ugyanaz az „az” szócska tölti ki a helyet. A harmadik periódus egy közmondással bővíti ki a gondolatot, mely szerint a mészárosnak keze véres, erszényc aranyos.

Ismerve a két részlet keletkezési sorrendjét, megállapíthatjuk, hogy Prágai vagy a Nádasdy-féle verset vagy annak egy korábbi, előttünk ismeretlen mintáját vette át.

A levélben idézett vers szerzőjének megállapítása körül azonban problémák vannak, azon túlmenően is, hogy ez a részlet Tinódi versei közt sehol sem szerepel. Ez a vers felező 12-es,⁵ illet Tinódi 8 darabot írt ugyan, viszont *aabb* rímelésű, és illet viszont nemcsak Tinódinál nem lehet találni, de az egész 16. században is szokatlan, sőt igazán csak a 17. századból ismerünk példákat. Ha viszont egy vers nem található meg Tinódi művei közt, és formailag elüt nemcsak a költő, de az egész kor szokásaitól, akkor érdemes megvizsgálni a stílusát, a kép- és motívumhasználatát is, mert esetleges egyezések vagy különbségek alapján további következtetéseink is lehetnek.

Tinódi hatalmas életműve szinte kizárólag epikus elemekből épül fel. Elmondja, leírja a történeteket, nem választ külön érdekesebb és kisebb horderejű dolgokat egymástól, metaforát, egy sornál hosszabb terjedelmű hasonlatot gyakorlatilag nem ismer. Gondo-

³ Keletkezésének ideje nem pontosan ismert, de 1628 előtti bizonyosan nem lehet.

⁴ A két részlet közti hasonlóságra Vadai István hívta fel a figyelmemet.

⁵ Nem pedig 12–12–12–13-as, mint azt SZAKÁLY Ferenc állítja a *Krónika* 1984-es kiadásának bevezetőjében.

latai nem átvitt értelműek, képi világa igen egyszerű. A kérdéses versrészletben pedig egy határozottan végigvitt allegorikus képet találunk – hogy átvitt értelemben kell érteni, arra utalás a bevezető „Láttatok-e urak...” felütés. A *tulok-sulyok* rímpár meglepően ügyes, invenciózus költőt sejtet, jócskán meghaladva Tinódi önrímes, toldalékrímes technikáját.

Tinódi versei a költő életében nyomtatásban megjelentek, ő maga gondozta a kiadásra szánt szövegeket, de ezek között nem maradt fenn ez a strófa. Valószínűtlen, hogy a költő halála után 50 évvel aztán egy magánlevélben megjelenik, 20–25 év múlva pedig egy változata is megszületik. Két eset lehetséges. Ha elfogadjuk, hogy e sok eltérés ellenére mégis Tinódi a versrészlet szerzője, akkor nagyon át kell értékelnünk mindazt, amit a költő eddig ismert versei alapján a stílusáról gondoltunk, és ez idáig teljesen ismeretlen hangvételű és formájú verseket kell feltételeznünk munkái közt. Ezekre a hipotetikus művekre azonban nincs más adatunk, mint ez a négy sor. Mint már említettem, a versforma sokkal későbbi gyakorlatot mutat, olyannyira, hogy még a 17. század elején is különös az előfordulása. Magában az, hogy *aabb* rímelést használ valaki, rendkívül újszerű a magyar költészetnek ebben a korszakában. Tinódi egységes stílusában sehol nincs nyoma semmiféle átmenetnek az izorimestől eltérő formák felé, és rímtechnikája sem mutat fejlődést életművének ismert részében.

A másik lehetőségünk viszont az, hogy mivel egyedül a „Tinódi” szó alapján próbáljuk az idézetet Tinódinak tulajdonítani, megkíséreljünk magára a kérdéses szóra magyarázatot találni.

Tegyük fel, hogy a levél írója nem keverte volna össze költők neveit, ha azok verseit ismeri, tehát *nem egy más által írott verset tulajdonít Tinódinak*. Ezzel kizárjuk annak lehetőségét, hogy más költő művei közt kell keresnünk az idézett strófát. Ha ez így lenne, egyszerűen egy tévedésről van szó, és ez esetben nincs más hátra, mint megkeresni a versrészlet valódi szerzőjét, ha ez egyáltalán lehetséges. Tegyük fel továbbá, hogy Nádasdy nem ismeri az idézet szerzőjét, sőt talán Tinódit sem.

És ezután tegyük fel, hogy a „tinódi” szó nem név, hanem a tulokkal szinonim értelmű jelző. Vagyis nem a szerzőt, hanem a vers témáját akarta vele jelezni a levélíró.

Az ötlet első hallásra szójátéknak tűnhet, de egy elég megfontolandó érv szól mellette; a *Magyar nyelvtörténeti szótár* szerint a „disznódi” kifejezés azt jelenti: „rútalmas, gaz életet élő.”⁶ Aztán nézzük meg a „ravaszdi”⁷ szavunkat, amelyben szintén ott a „-di”, a „ravasz” szó pedig ugyanúgy állatot – rókát – jelölt, mint a „tinó”.

Próbáljuk meg a levelet úgy értelmezni, hogy a „disznódi” szót illesztjük a kérdéses helyre: „Majd a disznódi éneke fejünkre telik...” – azaz, *majd a rossz életet élő éneke fejünkre telik*. De akár a „ravaszdi”-val is megtehetjük ugyanezt – mindkét esetben értelmes mondatot kapunk. Márpedig ha a ravaszdi ’rókás’, a disznódi ’disznós’, a tinódi is felfogható ’tinós’-nak, noha egy 17. század eleji levélben, egy vers előtt senki nem erre

⁶ SZARVAS-SIMONYI. MNySz, 1890. A szót Baróti Szabó Dávid *A magyarság virági* című munkájából (Komárom, 1803) idézik.

⁷ Ravaszdi ’furfangos’ (VIRÁG Benedek *Poétai munkái*, 1799, 121). Vö. TESz, 1976.

az értelmezésre gondol. A tinó és a tulok egyébként gyakorlatilag ugyanaz, mindkettő elsősorban „fiatal, herélt bikaborjút” jelent.

Mivel azonban ez a feltételezés elég spekulatív, egy másik lehetséges megoldást is szeretnék vázolni; a -d képző kicsinyítő, valamihez hasonlító jelentést hordozott az ómagyar korban, míg az -i toldalék korabeli rag volt a valamihez való tartozás jelölésére. Ha ez a képzési mód még élt a levél írásakor, akkor ez azt jelentheti, hogy „tinócskának az éneke”. Így az, hogy a „tinódi” szó nem név, hanem utalás a versrészlet tartalmára, minden bizonytalansága ellenére is megoldást jelentene a problémára, vagyis megmagyarázná azt az egyetlen zavaró momentumot, aminek alapján Tinódinak kellene tulajdonítanunk egy tőle teljesen idegen szöveget.

Az idézet eredetének eddigi vizsgálata alapján közmondások közt nem volt fellelhető ez a kép. Baranyai Decsi, Beniczky, de a későbbi időkből Erdélyi és Margalits sem ismer a fentükhöz még csak hasonló tartalmú mondást sem, holott a marhafélékkel való példálózásról mind a négyen tekintélyes anyagot gyűjtöttek össze. A Biblia pedig, bár Mózes III. könyvében sokszor foglalkozik tulokáldozattal, éppen a leölés módját nem részletezi, a mi idézetünk pedig pontosan erre épül, méghozzá egy ismert eljárásra utalva (szarván kötés).⁸

És éppen ez a mozzanat az, ami viszont megjelenik Ilosvai *Toldi Miklós históriájában*:

Pokol-fene bika szarvon kötve vala
kit akkor mészáros vágni akar vala
Bika rugaszkodván kötél szakadt vala
Tholdi Miklós látá, bika után fut vala

Ugyanerről van szó Bornemisza egyik hasonlatában is. „Az ökör, midőn látja, hogy a mészáros késsel és szekercével és feltűrődve forgolódik mellette, nem érti mirevaló és nem tud úgy röttegni, mint az ember, kit az hóhér négygyé akar vágni.”⁹

A kép első fele hasonló (bár a prózai leírásmód miatt más szinonimákat is tartalmaz), a másik része viszont épp az ellentéte a „tinódi-éneknek” és a Prágai-idézetnek is, és nem hasonlít a *Toldi Miklós* idézett strófájára sem. Ha a fenti idézeteknek van közük egymáshoz, akkor valószínűleg csak a kép eredetije a közös motívum (a szarván kötés és a bárd a mészáros feje fölött). A Prágai- és a Nádasdy-féle két versrészlet viszont mindenképpen közelebbi rokonságban van egymással, vagyis Prágai nagy valószínűséggel ismerte a „Tinódi-éneket” vagy annak forrását. A sok feltételezés mellett azonban egy dolog biztos: az ismeretlen és Tinódi versírói gyakorlatának nagyon ellentmondó idézet csak a „tinódi” szó alapján Tinódinak való tulajdonítása megkérdőjelezhető, és ebből kiindulva, stilisztikai, verstani és egyéb ellenérvek ismeretében nem sorolhatjuk teljes nyugalommal ezt a versrészletet az ő munkái közé.

⁸ Mái ismert vágási eljárás, az állat két szarvát két oszlophoz kötik, és bezúzzák a koponyáját.

⁹ Bornemisza példázataiból (1574).

Ugyanebben a levélben, a most tárgyalt rész előtt két különböző, irodalmi témájú utalás, illetve idézet áll: „...de vgian en zavarom megh az wyzet, ha alol iszomis, az baran kynt az Eszopus peldaia szerint. Akar mint haniam epeszegemet, hetuen het eszemet, *de mind sok írássom, szom, síralmam, langom, szolgálatom csak karom*, egj nap csak föl akasztanak...”

Az Aiszóposz-mese emlegetésének szóhasználata azt valószínűsíti, hogy a korban ismert két Aiszóposz-fordítás közül Pesti Gáboré lehetett a levélíró mintája – az „alól inni” kifejezés nála szó szerint is megtalálható.¹⁰

Ennél fontosabb azonban a „*de mind sok írássom...*” kezdetű részlet, az ugyanis szó szerint Balassi Bálint LVII., „Én édes szerelmem...” kezdetű versének hetedik strófájából való, annak utolsó periódusa. Így egy megkérdőjelezhető Tinódi-idézet mellé egy szó szerinti Balassi-periódust tár elénk a levél.

Irodalomtörténeti szempontból két dolog figyelemreméltó ebben a rövid idézetben. Egyrészt feltűnően pontos az idézés, nincs benne szótagtévesztés, elírás vagy akár szándékos átírás. Másrészt Batthyány Ferenc Balassi barátja volt, a költő versei megfordultak nála, későbbi feleségének is Balassi szerelmes verseit küldözte, saját céljaira átdolgozva. Hogy ebbe a képbe hogyan illeszkedik bele a szinte ismeretlen életű vasi alispán, azt most még csak találgatni lehet. Furcsa viszont, hogy ez az idézett szöveg nem a vers első sorai közül vagy egyáltalán strófa elejéről való. Hiszen általában verseknek az első sorai, strófák kezdetei az ismertebbek. Miért innen idéz Nádasdy? Elképzelhető, hogy valakinek Balassi-versek különálló strófái vannak csak meg, udvarlási céllal, a személyes vonatkozásokat eltüntetve az eredetiből? Ám akkor is kérdés marad, hogy a vasi alispán miért küld a németújvári főúrnak *szerelmes* sorokat, ezúttal bármiféle jelölés, szerző említése nélkül, teljesen eltérő értelmezésben. Talán Batthyány számára annyira ismert volt ez a részlet? De akkor honnan ismerte?

¹⁰ Pesti Gábor Aiszóposz-fordításában (1536): „látá oda alá távol az báránt, hogy *alól innék...*”; míg Helntainál: „látá ott egy báránt, hogy innék a patakbl...” és „ittam én itt alant a völgyben...”

FÓRIZS GERGELY

A MÉH ROMÁNCA

Arany János virágfájdalma

1. A címadás anomáliái

1.1. Mit jelent a „románc”?

A dolgozatom tárgyául szolgáló költemény 1847. június 6-án jelent meg a Pesti Divatlapban, *A méh boszúja* címmel. A főszerkesztő, Vahot Imre számára egyértelmű volt a vers műfaji besorolása, hiszen ugyanaznap keltezett levelében így ír Arany: „Lapom mai számában megjelent románca nagyon tetszett azoknak, kiknek még kéziratban felolvastam.”¹ A művel kapcsolatban elsőként itt használt „románc” szó az 1856-os *Kisebb költemények*-béli kiadáskor került a címbe, ekkor keletkezett *A méh románca*.

A továbbiakban a címben szereplő „románc”-ot műfaji megjelölésnek tekintjük, vitatkozva Zolnai Bélával, aki szerint a szó jelentése ez esetben: „szerelmi történet” – mert „Arany nyilván finom disztinkcióval el akarta különíteni ezt a virágrege-szerű történetet a hősi és tragikus balladáktól”² –, és Imre Lászlóval, aki csatlakozik ehhez a felvetéshez.³ Ez a megállapítás ugyanis a 20. századi nyelvhasználatot tükrözi, nem lehet alátámasztani semmiféle korabeli példával. A kor nyelvhasználatára vonatkozólag általában mérvadónak tekintett Czuczor–Fogarasi szótárban⁴ ugyan ez áll: „Románc: A lantos költemények egyik neme, melynek tárgya leginkább regényes szerelmi események, rövid vázlatokban előadva; s hangja víg vagy enyeltő”, s ez a meghatározás tartalmazza a „szerelmi események” kitételt, de csupán műfaji jellemzőként. Valószínű, hogy a mai „szerelmi történet” jelentés a műfajnévből jött létre jelentésbővüléssel, de ez a folyamat aligha mehetett végbe a századforduló előtt, amikor a románc a nagyvárosi kuplét kezdte jelenteni, melynek tárgya általában valóban szerelmi történet volt. Ennek a jelentésbővülésnek az 1840–50-es években már csak azért sem volt meg a feltétele, mert a korban „románc” megjelöléssel közölt versekben csupán néha jelent meg a szerelmi tematika (Aranynál például *A tudós macskája*, „érzékeny románc”). Tehát kizárólagossági alapon megállapíthatjuk, hogy a „románc” esetünkben műfaji megnevezés.

¹ ARANY János *Összes művei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951–1982 (a továbbiakban: AJÖM), XV, 94.

² ZOLNAI Béla, *A ballada és a románc szó történetéhez*, Magyar Nyelv, 1954, 361–375.

³ „...a románc szó jelentése itt szerelmi történet”. IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 32.

⁴ *A magyar nyelv szótára*, készítette CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, Pest, 1862.

Ha ezek után fogódzót keresve megnézünk néhány, a románc műfaji meghatározására a 19. században tett magyarországi kísérletet, nagy ingadozásokat figyelhetünk meg a fogalom használatában.

Kölcsey 1823-ban Bürger nyomán románcnak nevezi egy lírai költeményét, a *Záport*, majd az erre vonatkozó levelezésben mégis egyetért Szemerével abban, hogy „a románc epikusi tónushoz közelít”, „vagyis inkább a románc csak egyik neve az eposznak”.⁵ Toldy Ferenc 1825-ben úgy jellemzi a románcot, hogy az „nem tartozik stricte a lírai, hanem részint az époszi, részint a festő vagy inkább romános poésziába”,⁶ ennek megfelelően kifogásolja is Bajza egy túlságosan alanyi románcát, mert „A románc is annál jobb, minél jobban érti a költő azt a mesterségét, hogy magát elrejtse s hogy a maga érzéseivel a kárpit megöl ki ne lépjen.”⁷ De Toldy egy 1847-es bírálatában már a lírai románc mellett tör lándzsát: „A románc egy kis történet dal-alakban”.⁸ Greguss Ágost 1866-ban vállalkozik a románc és a ballada elkülönítésére, nála a románc „epikai”, míg a ballada „epiko-lírai” műfaj. A cselekmény menetét is figyelembe veszi, a románcnál szerinte az „epikai végzet (...) uralkodik”, míg a ballada esetén „az egyén belső elhatározása a tengely, mely körül az egész cselekmény forog”.⁹ Ez a felfogása gyökeres ellentétben áll Aranyéval, aki a *Széptani jegyzetek*ben így ír: „a balladában ugyanazon *végzet-szerűség* uralkodik, mint az eposzban; míg a románca hőse *önállóan* cselekszik.” Megemlíthető még Beöthy Zsolt véleménye, aki cikkében¹⁰ felsorolja a különböző románc- és ballada-meghatározásokat, majd mindegyikre talál példát csakúgy, mint ellenpéldát, s végül arra az álláspontra helyezkedik, hogy a két műfaj lényegileg egy és ugyanaz.

Ezeket a kiragadott példákat csupán annak illusztrálására szántam, hogy az ingatag fogalomhasználat miatt mennyire eltérő eredményekhez vezethetne egy *abszolút* románc-definíció kialakításának a szándéka. Bonyolítja a helyzetet, hogy a ballada és a románc elkülönítésének megvalósításánál sokféle tendencia érvényesül (elhelyezés az epikus-lírikus tengely mentén, a cselekmény menetének, a főhős jellemének vizsgálata, a „néplélektan”, a földrajzi származási helyen alapuló különbségtévesztések stb.), és ezek a különféle meghatározásokban más-más arányban jelennek meg.

Mivel ennyiből is látszik, hogy időről időre változott a románc fogalmának használata, több eredménnyel kecsegtet, ha ahelyett, hogy közös nevezőre próbálnánk hozni az összes létező definíciót, leszűkítjük a példaanyagot, és egy térben és időben korlátozott intervallum fogalomhasználatát vizsgáljuk. Az alábbiakban erre teszek kísérletet.

⁵ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, III, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1960, 295.

⁶ Levél Bajzának, 1825. április 30. *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969.

⁷ Levél Bajzának, 1827. március 23. *Uo.*

⁸ TOLDY Ferenc, *Vachott Sándor versei*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. március 21. A Magyar Szépirodalmi Szemle anonim szerzőit itt és a továbbiakban a következő monográfia alapján azonosítom: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998.

⁹ GREGUSS Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok*, Bp., 1886, 31.

¹⁰ BEÖTHY Zsolt, *A ballada és a románc*, Nemzet, 1885. április 5–7.

1.2. Aranyhoz köthető románcdefiníciók a 40-es években

Az 1840-es években az Aranyhoz közvetlenül köthető források közül a legfontosabb románcdefiníció Toldy már idézett meghatározása a Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. március 21-i számában: „A románc egy kis történet dal-alakban”. Arany lényegében ugyanezt írja a *Széptani előismeretekben*: „a románcban egy kis esemény egészen dallá olvad fel”.¹¹ Ez pedig összecseng Tatay István definíciójával *Költészeti és szónoklati remek* című kresztomátiájában, melyet Arany (a kritikai kiadás tanúsága szerint) forrásként használhatott a *Széptani jegyzetek*hez. Tatay így ír: „románc (...) mindig valamely cselekvénykét vagy történetkét tartalmaz. Igen rokon a balladával, (...) azonban a románca dalian ömleng míg ballada már sokkal inkább lebeg a tulajdonképpeni elbeszélés hangján”.¹² Bloch Mór *Költészeti kézikönyve*¹³ szintén Arany forrásai közt szerepelt. Az itt románcként közölt művek a következők: Kisfaludy Károly: *A jövevény*, Bajza: *Isten hozzád*, Garay: *A két dalnok* és Petőfi „néprománcai”: *Fürdik a holdvilág az éj tengerében* és *A csaplárné a betyárt szerette* kezdősorú versek. Ezeknek a költeményeknek közös jellemzője a fenti meghatározásokban szereplő redukált cselekmény és az ehhez képest hangsúlyos líraiság.

A *méh románcát* közlő Pesti Divatlapban „románc” megjelöléssel közölt pár versről megállapítható ugyanez (Garay: *A két papagály*, Tárkányi: *Veszteség*, Jókay Mór: *Románc*, vagy még a Regélő-korszakból: Széphegyi Emma: *A rózsza*, Frankenburg Adolf: *Emma*). 1844-től, vagyis miután Vahot Imre lett a főszerkesztő, Petőfi és követői ugyanitt nagy számban publikálnak „néprománcokat”; Petőfi: *Megy a juhász a szamáron*, *Fürdik a holdvilág az éj tengerében*, *Piroslik a kecskerágó*, Szakál Lajos: *Az íródiák* stb.

És itt kell újra megemlítenünk Arany *A tudós macskája* című versét is, mely 1848-ban „érzékeny románc” alcímmel jelent meg az Életképekben. Hasonlóan például a *Megy a juhász a szamáron*hoz, itt is van ugyan némi cselekmény, de kijelenthető róla, hogy erősen redukált.

Mindezek alapján egy időlegesen egységes románcfelfogás bontakozik ki előttünk: az 1840-es években a Pesti Divatlap, a Szépirodalmi Szemle valamint az Arany által ismert és felhasznált szöveggyűjtemények egyaránt osztják azt a nézetet, mely szerint a románc műfaját erős lírikus elem és tartalmi súlytalanság jellemzi.

Egyrészt a már Kölcsey által is követett Bürger-féle románchagyomány folytatásáról van itt szó, mely szakít azzal az elképzeléssel, amely a románcban alapvetően nagylélegzetű, epikus műveket látott (mint például a Cid-románcok). Másrészt a korabeli műfaji hierarchia is ebbe az irányba kényszerítette a románcot azzal, hogy a 40-es évekre megnőtt rokonműfajának, a balladáknak a jelentősége. S mivel a balladát nálunk ebben az időszakban Garay János történelmi és egyéb „nemzetpedagógiai célú”¹⁴ művei képvisel-

¹¹ AJÖM X. 654.

¹² TATAY István, *Költészeti és szónoklati remek*, Pest, 1847, 117.

¹³ Pest, 1845.

¹⁴ ZENTAI Mária ide vonatkozó fogalomhasználata: *A ballada és rokonműfajai: egy műfaj európai háttere és karrierje a magyar irodalomelméleti gondolkodásban (1780–1830)*, kézirat. [1989].

ték, ez egyben kijelölte a hozzá formailag hasonló, de líraibb és könnyedebb témát feldolgozó románc helyét is a hierarchiában.

A továbbiakban tehát, a fentieknek megfelelően, románcon jelentéktelen történetként előadó, erős lírikus elemet tartalmazó rövid epikus művet értek.

2. A méh románc: recenziók

2.1. Vers a periférián

Nem túl hálás feladat ehhez a költeményhez a róla írott recenziók irányából közelíteni, ugyanis a recenzensek általános gyakorlata az volt, hogy megkísérelték elhelyezni *A méh románcát* részint a *Toldi*, részint az Arany-balladák kontextusában, az eredmény pedig szinte mindig a mű alacsonyabb értékűségének kimutatása lett.

A sort Erdélyi János kritikái nyitják, az első a Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. augusztus 1-jei számában. Ez összefoglalóan szól Arany két verséről a Pesti Divatlap bírálatában: „Arany János költeményei: *Lakodalom jó*, *A méh bosszúja*, mindkettő csattanós végűre van kikerekítve. Ezen költeményekből nem lehetne megismerni, de még sejtteni sem a *Toldi* költőjét. Arany előtt ne lebegjen senki példája. Ő más természet, mint hogy egyes kis dalokban hullongjon költői ereje. Neki a nagy körül kell járni, az alkotó poézis körül; egyébiránt is ez a végtelen potyogtatása kis lyrai költeményeknek nagyobb művek megjelenése nélkül, ma holnap már unalmassá lesz előttünk: de mi ezt azért mindaddig meg nem unjuk, míg először meg nem unják a németek, mikor ellene dördülve a critica, az mi hozzánk is át fog hallatszani, és Heine példája megszűnik hatással lenni reánk.” (Az utolsó mondat utalás a Szépirodalmi Szemle egy korábbi számában ismertetett német Heine-kritikára, mely így fogalmaz: „Heine elpazarlá nagy tehetségét; dalain kívül alig fog egyéb átmenni tőle a maradékra...”¹⁵)

A „kis lyrai költemények végtelen potyogtatásának” profán indoka Arany esetében a Pesti Divatlap felkérése volt. Miután – óvatlanul – állandó és kizárólagos munkatársként szegődött a laphoz, figyelembe kellett vennie Vahot intését: „egyedül azon szempontból, nehogy a költeményt többször kellessék megtörni, megszakasztani; arra figyelmeztetem önt, hogy egy nyomtatott ívnél többre terjedő költeményt, ha csak lehet, lapban ne közöljön, s ezt inkább önállóan adja ki.”¹⁶ Hogy ez a terjedelmi szempont mennyire befolyásolta Aranyt, arra még egy idézet: „*Fejér László* forma balladákban kellene próbát tennem, azok lapban is adhatók volnának, és mégis elememben maradnék”¹⁷ – írja Petőfinék, miután megállapította, hogy a „lyra” már nem megy neki.

Erdélyi a *Kisebbségi költemények* kritikájában is említi *A méh románcát*, miután a balladáról írt: „Ennyi saját fényű, mélységű bár ellenkező végzetű versek után nem tudom

¹⁵ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. június 6.

¹⁶ Vahot Aranyhoz, 1847. március 20. AJÖM XV, 71.

¹⁷ Arany Petőfinék, 1847. augusztus 25. AJÖM XV, 126.

belátni, hogyan lett verssé a *Rab gólya*, *A méh románca*, *A házi uraság*, *A gyermek és a szivárvány*".¹⁸ Itt először minősül rossznak a mű a balladák szempontjából.

Az Erdélyi által megkezdett sort folytatják a recenzensek mind a mai napig. A kritikák esszenciáját adja Keresztury Dezső, Arany 40-es évekbeli balladáiról írva: „A későbbi remek mellett persze halványak, helyenként naivan mesterkéltek ezek a kezdemények. (...) átvesznek – főként *A méh románca* – egyet-mást a legyőzni kívánt almanach-költészet mesterkéeltségeiből is.”¹⁹

Az almanach-költészet mint legyőzni kívánt ellenség Aranynál 1855-ös Gyulainak címzett önéletrajzi levelében jelenik meg: „...már ekkor megkíséztettem a balladának ama népi, eredeti formáját, (mellyek közül, mint tudod, legjobban sikerült *Rákóczié*, bár az ilyeneket: *A rab gólya*, *Szőke Panni*, *Varró leányok* – szinte e nemhez lehet sorolni) – ellentétbe a mi németes, mesterkéltséggel s érzelmős vagy declamáló balladáinkkal.”²⁰ Bár formai népiessége nem tagadható, *A méh románca* kimarad a felsorolásból; Arany ezt a versét nem óhajtotta csatasorba állítani az almanach-költészettel szemben.

S nem csodálkozhatunk ezen, ha elfogadjuk Imre László kijelentését *A méh románca*-val kapcsolatban: „Van benne valami az almanach-költészet kiszámítottságából, didaktikuságából.” És amennyiben elismerés illeti a verset, az ismét csak a balladák irányából történik: „Súlytalanabb, játékosabb formában, a virág-regék és egyéb biedermeier allegóriák édeskészségét sem kerülve el teljesen, de mégis a későbbi nagy balladák erkölcsi igazságszolgáltatása működik itt...” Ez azonban „magyar nótás hanghordozással és élet-szemlélettel” társul. S így a mű összességében a „népiesség és a biedermeier almanachlíra határán mozog.”²¹

A kritikának Erdélyi által megpendített húrját rezgetetik tovább ezek a recenziók: *A méh románca* ütközik egyrészt a bírálók műfaji elvárásával, amennyiben Arany más műfajokban nyújtott epikus teljesítményét kéri számon rajta, másrészt ütközik eredetiségigényükkel is, amennyiben a verset besorolhatónak látják a korabeli költészet egy elítélendő irányába – ez Erdélyinél Heine, a többieknél pedig általánosan az almanachlíra.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy ténylegesen érvényesülnek-e *A méh románca*-ban a „népies almanachlíra” normái.

2.2. *A méh románca mint népies almanachlíra*

*A méh románca*t közlő Pesti Divatlap közleményei közül is hamar kitűnik egy verscsoport, amelyet leginkább valóban a „biedermeier allegória” terminussal lehetne körülírni, és amelynek darabjai tematikus hasonlóságot mutatnak a költeménnyel; a cselekmény helyszíne egy kert, van benne rózsza, virágot szedő lány és szerelmi történet.

¹⁸ Pesti Napló, 1856. augusztus 26.

¹⁹ KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...”, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1967, 211.

²⁰ AJÖM XVI, 562.

²¹ IMRE, i. m., 32–34.

1845-ben *Rózsa és méh* címmel jelent meg vers Losonczy Lászlótól a Pesti Divatlapban, az 1847-es első félévi folyamból pedig megemlíthető a *Gyászvirágok* és a *Halálrózsák* című költemény Bangó Pétertől. Ez utóbbiban így mereng el a rózsákat ültető leány, felvonultatva *A méh románcában* is megjelenő motívumokat:

Piros pünköszt napján
Jő majd a vőlegény,
S kinyílt rózsáimat
Keblére tűzöm én

Az 1847. március 21-i számban, közvetlenül az elsőként itt megjelent *Rózsa és Ibolya* előtt, *Az elpusztult paradicsom* című történetkében (írta Kolmár József) egy angyal biztatására Éva szedi az édenkert virágait, miközben az egyes virágfajták szimbolikájának feloldását kapjuk. *A méh románcában* is szereplő rozsmaring jelentése: „önmegtagadás a szenvedés keresztje alatt”. Ez könnyen vonatkoztatható *A méh románca* szerelméért magát feláldozó, haldokló méhecskéjére. („Szegény bogár! / S maga haldokolva / Félreült, egy / Rozmarin-bokorra.”)

Ugyanakkor *A méh románca* kielégíti a népiesség irányából érkező elvárásokat is, ez a népdalforma mellett a nyelvezetben érhető tetten, főként *A méh boszúja*-változatban, mert Arany a *Kisebb költemények*-béli kiadáskor lecserélt néhány népi ízű kifejezést (hisz-ből hess, ezt hagyom előre – ezt fonom előre). Hasonló köznyelviesítést hajtott végre egyébként több más 1847-es versén is (például *A varró leányokban*: gyöngy – szép, a *Szőke Panniban*: görbedten – görnyedve stb.).

Első ránézésre tehát igazat kell adnunk a biedermeier népies és allegorikus almanachlírát emlegető recenzióknak, a kérdés már csak az, miért álltak meg ezen a ponton ahelyett, hogy ennek megfelelően végigvittek volna valamiféle allegorikus olvasatot. A következőkben erre teszek kísérletet.

3. *A méh románca* – allegorikus olvasat

3.1. Arany allegóriefelfogása

Arany Bulcsú Károly és Tompa Mihály költeményeiről írt kritikáiban nyilatkozik bővebben az allegóriáról. E költőket egyébként éppen azon az alapon hozza közös nevezőre, hogy mindketten „allegoriás, képdús modort” használnak. Allegóriefelfogásának lényegét legjobban a Tompáról írtak fejezik ki: „Nála a gondolat azonnal jelvi, vagy allegorikai kifejezést nyer; a kettő egyszerre születik. Eredeti hajlam ez nála eleitől fogva; egyszersmind a viszonyok által parancsolt *kényszerűség*. Amaz érzelmet, mely álarc alatt kénytelen bújkálni, de melyet a négy folyó és hármás halom vidékén minden ember a legsűrűbb fátyol alól is megismer, senki sem képes oly finom, oly változatos allegorikai

mezben élénk állítani, mint Tompa.²² A Bulcsú-kritika bevezetőjében az 50-es évekre vonatkoztatva szól Arany ugyanerről a kényszerűségről: „(...) a gondolatot már szülemlése percében meg kelle nyesni, megfosztani legnemesb tenyészmagvától, mielőtt szavá mert volna alakulni. Azonban ez szellemi embryo-vesztés, e bár oly kínos műtétel hatása még magában nem lett volna oly enyészetes. A tiltott fa gyümölcsén kívül sok virág és gyümölcs kínálkozott még a leszakasztásra (...) volt alkalom egyet-mást, habár leplezetten, kimondani; sőt a lepel némileg szebbé tette a gondolatot (...)”²³

Ez a megközelítés, mely az allegóriában leplet, fátylat lát, a gondolat megnyesésének és az érzelem álarc alá rejtésének eszközét, megfigyelhető Arany némely saját műhöz fűzött értelmezésében is. Eklatáns példa erre *A rab gólya* csote. A már idézett, 1856-os Erdélyi-kritikára válaszul levélben így védelmezi ezt a verset: „Még az *Árva gólyáról* mondok egy szót, mely kegyed szerint nem érdemli meg azt a lapot, melyet elfoglal. Nem mint *gólya*: de talán mint a 848 előtti sisiphusi küzdelmek képe – mint allegoria – megjárna.”²⁴ Majd pár hónappal később, Gyulai Pálhoz írt levelében, magára vonatkoztatja a költemény két sorát,²⁵ utalva ezzel az allegória álarcá alatt megbúvó érzelmre.

A *gyermek és a szivárványt* hasonlóképpen magyarázza Arany Erdélyinek, mint *A rab gólyát*: „szinte allegória, tehát nem lyrai darab: azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek vágyai – fellegvárak, -csalképek, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja. Az a cím: kisebb költemények, nem azt tette nálam: *lyrai darabok* (...)”²⁶ Sokatmondó ebben az idézetben a líra és az allegória szembeállítás, az utalás arra, hogy a kettő kölcsönösen kizárja egymást.

Van, ahol Arany kiemeli az allegorizálás előnyeit is („némileg szebbé tette a gondolatot”), bizonyos helyeken pedig kifejezetten hiányolja az allegóriát, elítélve például Bulcsú Károly „leplettlen képzeletű”, erotikusan fűtött verseit, mondanivalójának súlypontja azonban mindenkor az allegorikus megfogalmazás *kényszerű* mivoltán van.

3.2. Egy irodalmi párhuzam

Az alábbiakban *A méh románca* allegorikus olvasatát a Byron *Don Juan* VI. énekének 75–77. stanzájában olvasható álomallegóriából próbálom meg levezetni. Elképzelésemet, mely kapcsolatot tételez fel a két szöveg között (a később tárgyalandó tartalmi hasonlóságok mellett), két filológiai adalék látszik alátámasztani.

Az első Arany kötetkompozíciója az *Összes költemények* 1867-es és ezt követő kiadásában: a versek nem pontos kronológiai sorrendben követik egymást, de az 1848–49-re datált, a forradalomra utaló tematikájú költemények egy tömbben találhatók, és sorukat egy fordítás nyitja meg a *Don Juan* III. énekéből, *Az új görög dalnok*. Erről a fordításról

²² Tompa Mihály költeményei, AJÖM XI, 462.

²³ Bulcsú Károly költeményei, AJÖM XI, 107.

²⁴ AJÖM XVI, 756.

²⁵ AJÖM I, 412.

²⁶ AJÖM XVI, 756.

tudjuk, hogy már 1845-ben készen volt, Arany akkor küldte el Szilágyi Istvánnak – a kötetben ennek ellenére 1848-as évszámot visel. A versek a kötetet nyitó *Télbentől A méh románcáig* ugyanabban a sorrendben következnek, mint az 1856-os *Kisebbségi költeményekben*, ezeket követik az előbb említett, 1856-ban még a cenzúra miatt kihagyott negyvennyolcas témájúak. Vagyis *A méh románcá* egy *Don Juan*-részlet mellett szerepel az Arany által kitalált kompozícióban s ráadásul ez a Byron-fordítás úgy kerülhetett kötetbeli helyére, hogy Aranynak ehhez meg kellett „hamisítania” a datálását.

A második adalék egy Byron-idézet Arany Petőfihez írt leveléből 1847. május 27-én. néhány nappal *A méh románcá* megjelenése előtt: „mióta Don Juant olvastam, my way is to begin with the beginning.”²⁷ A vers keletkezésének idején a költőt legalábbis foglalkoztatta Byron e műve.

Az említett álomallegória közvetlen előzményei a *Don Juan* cselekményében: Don Juan a török szultán háremébe kerül, női ruhát visel és senki sem sejtí, hogy valójában férfi. Háremhölgynek hiszik és a többi odaliszka között szállásolják el, s mivel nincs elég hely, egy ágyban alszik egy Dudu nevű leányzóval. Az éjszaka közepén Dudu sikoltására ébred a hárem. Társnői kérdéseire felelve elmeséli, hogy szörnyű álmot látott.

LXXV

Elmondja végre, hogy szunnyadva jól,
álmában egy sötét erdőbe’ járt,
milyenben Dante búsan bandukol,
oly korban, melyben hívság már nem árt –
a lét közepső állomása, hol
erényes hölgyben nem tesz senki kárt –,
és telve volt nagy fákkal a vadon,
s gyümölcs borított mindent gazdagon.

LXXVI

S középütt lógott egy szép aranyalma
Ingerlő fénnel, ám oly messze volt,
hogy el nem érte, bár a vágy hatalma
letépni készte. Kövekért hajolt
s dobálni kezdte a mosolygó, csalfa
gyümölcsöt, melyhez enyelegve szólt,
de bár a lelkét ott lehelje ki,
nem engedett a kis makacs neki.

LXXVII

Ekkor, magától – már-már függni hagyja –
egyszerre csak lehullott, egyenest

²⁷ AJÖM XV, 89.

lábához csve! Rögtön fölragadja
 és rajta éppen jót harapni kezd.
 De még héját foga át se hatja,
 mit dús arany szín tündöklőre fest:
 Egy méh kiröppent és megdőfte óh, jaj!
 Ezért riadt föl oly heves sikollyal.²⁸

Érdekes megfigyelni, ahogy Arany a byroni explikatív (a környező szövegrészek alapján könnyen értelmezhető) álomallegóriát implikatívvá formálja, nem adva többé támpontot a szó szerinti jelentéstől való elszakadásra.²⁹ A lány mint az egyik szereplő megmarad Aranyánál is, az édenkertet idéző helyszínből konkrét kert lesz, az alma leszakasztásából pedig a neki motivikusan megfeleltethető rózsaszakítás. A legjelentősebb változtatás az, hogy a Byronnál éppen csak megemlített méh *A méh románcában* főhőssé válik.

A byroni szöveg alapján nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a Dudut ért méhcsípés jelentése: defloráció. Az angol költő itt egy viszonylag széles körben elterjedt hagyományt szólaltat meg, az ún. „méhpróbát”.³⁰

3.3. A méhpróba

Az idézett *Don Juan*-részletben nyílt utalás történik Dante *Isteni Színjátékára*. Ez a rózsá-méh szerelmi hagyomány szakrális oldalára irányítja a figyelmet; a *Paradicsom* 31. énekében ugyanis az angyalok mint méhek repkedik körül a misztikus rózsát:

mint méhek raja a virágkehelybe
 leszáll egy percre, aztán vissza onnan,
 hol méze ízét érleli, a sejtbe:

a nagy Virágba, hol ezer szírom van,
 leszálltak előbb, visszaszálltak aztán
 szerelmük felé, örök-égi szomszárban³¹

Az elképzelés, amely itt kifejeződik, ókori gyökerű. Vergilius is megemlíti a méhek csodás szaporodását („Főleg a méh-természetben azt bámuld meg azonban, / hogy soha

²⁸ ÁBRÁNYI Emil fordítása.

²⁹ Az allegóriával kapcsolatban itt és a következőkben Gerhard Kurz fogalomhasználatát követem. A szó szerinti és az allegorikus jelentés ellentétpárját az exegetikus hagyományból eredeztetni, az explikatív és az implikatív allegória fogalmát pedig Quintilianus nyomán vezeti be. Gerhard KURZ, *Metapher, Allegorie, Symbol*, Göttingen, 1982, 27–64.

³⁰ A jelenség ilyen névnevezése RÁTHI-VÉGH Istvántól származik: *Az erényöv*, Bp., Magvető, 1980, 287.

³¹ BABITS Mihály fordítása.

nász nincs önáluk, se Venus viadalmán / el nem alél testük, de fiat sem szül vajudással; / mert ivadékaikat falevélről és puha fűről / úgy nyalják fel...”).³² Ezt a fajta szaporodást parthenogenezisként értelmezték, így válhattak később, a kereszténységben a méhek Mária szimbólumává, s utalhat a méhviasz Krisztus szüzi fogantatására.³³

A méhek szűzies szaporodásának képzete alapján már az ókorban megjelent az a hiedelem, hogy a méhek egész lénye szűzies és – logikus módon – gyűlölnék mindent, ami nem az. Ezért aztán megtámadják, megcsípi az olyan embert, aki szeretkezésből jön. Ez az elképzelés több ókori, nálunk a 19. században is elterjedt szerzőnél megtalálható. Például Plutarkhosz *Moraliajának Coniugalia praecepta* (Házassági előírások) című fejezetében: „A macskákat állítólag meg lehet őrizteni a kenőcs szagával. Ha az asszonyok is elvesztenék az eszüket a kenőcs miatt, nagyon rossz néven lehetne venni egy férjtől, ha nem tartózkodna a kenőcs használatától, hanem egy kis élvezet kedvéért hagy-ná a feleségét ilyen szörnyű állapotba kerülni. Ha ilyen állapotba kerülnek az asszonyok, nem is mert férjeik kenőcsözik magukat, hanem mert szajhákkal érintkeznek, igazságtalan volna egy csekély élvezet kedvéért az asszonyt ennyire elszomorítani és kétségbe ejteni és nem testileg-lelkileg tisztán közeledni hozzá a másokkal való érintkezés után, akárcsak a méhekhez, amelyek a hiedelem szerint megtámadják és üldözik azokat, akik előzőleg nővel voltak.”³⁴

Olvashatunk még a témáról például Aelianus *De natura animalium* című művében, mely a középkor óta nagy népszerűségnek örvendett: „A méh büntetlenül él. (...) A legnagyobb mértékben józan, irtózik a fényűzéstől és az elpuhult élettől, bármi is történjék; bizonyított tény, hogy üldözi és elkergeti azt, aki illatosítja magát, mintha csak az ellensége lenne, aki valami helyrehozhatatlant követett el ellene. Felismeri azt is, aki erkölcstelen ágyból jön, és szintén üldözi, mintha csak legádázabb ellensége volna.”³⁵ Vagy Columella is utal rá *De re rusticá*jában (a korban elterjedt szerző volt nálunk, 1810-ben ez a mű latinul, 1819-ben magyarul is megjelent): „A méhek gondozója külö-

³² VERGILIUS, *Georgica*, IV, ford. LAKATOS István.

³³ Vö. *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi Kiadó, 1997.

³⁴ „Man behauptet, daß die Katzen durch den Geruch der Salben bis zur Tollheit gebracht werden. Wenn nun eben so die Weiber durch Salben ganz von Sinnen kämen; so wäre es einem Manne sehr zu verargen, wenn er sich nicht der Salben enthalten wollte, sondern um einer so kurzen Lust willen seine Frau in einen so schlimmen Zustand geraten ließe. Wenn sie daher in diesen Zustand verfallen, nicht weil die Männer sich salben, sondern mit Buhlerinnen Umgang haben, so ist es doch ungerecht, wegen einer geringen Lust seine Frau so sehr zu betrüben und zu bekümmern, und nicht züchtig und rein vom Umgange mit Andern ihr sich zu nahen, wie der Biene, die, wie man glaubt, diejenigen anfällt und angreift, welche mit Weibern zu tun gehabt.” PLUTARCHOS, *Moralia*, Stuttgart, 1829.

³⁵ „The bee leads a blameless life. (...) It is in the highest degree temperate; at any rate it abhors luxury and delicate living; witness the fact that it pursues and drives away a man who has perfumed himself, as if he were some enemy who has perpetrated actions past all remedy. It recognizes too a man who comes from an unchaste bed, and him also it pursues, as though he were its bitterest foe.” CLAUDIUS AELIANUS, *On the Characteristics of Animals*, V, London–Cambridge, Harvard University Press, 1972.

nösen ügyeljen arra, hogy ha a kasokat kell rendbe tennie, az előző napon ne folytasson neki érintkezést és ne igya le magát, hanem tisztára mosdva lépjen hozzájuk.”³⁶

A *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*³⁷ „Biene” és „Jungfrau” címszavai bizonyítják, hogy ez a hiedelem a nép körében is elterjedt volt (német nyelvterületen mindenestre): „Die Biene gilt als besondere Beschützerin der Keuschheit. Keusche Jungfrauen und Jünglinge werden nicht gestochen, Unzüchtige dagegen gehaßt.”³⁸

Minderre végül ráépült a „méhpróba” nevű babonás szokás. Erről is tesz említést a *Handwörterbuch*, az 1845-ben megjelent *Croquis von Posen* című kötet alapján: „Mädchen geben wohl auch ihren Geliebten eine Tugendprobe, indem sie sich zu einem Bienenschwarm stellen.”³⁹

Nem bizonyítható, hogy Arany közvetlenül ismerte volna ezt a hagyományt, nem sikerült ilyen jellegű magyar néphiedelmet sem földeritenünk, de – alkalmasint Byronon keresztül – a méhcsípésnek mégiscsak ez a jelentése jelenik meg *A méh románcában*.

Ha a mű elemzése során figyelembe vesszük a méhcsípésnek ezt a fajta értelmezését, allegóriaként mindjárt kikerekedik a szó szerinti olvasatban suta, gyenge megokolású cselekmény. Lássuk tehát az allegorikus olvasatot!⁴⁰

A kert a bűnbeesés színtere, maga a bűn a rózsza leszakítása, a méhcsípés ennek a bűnnek a büntetése azáltal, hogy vele „megbélyegződik” a leány, ez a stigmatizálás pedig kiváltja a valódi büntetést: a vőlegény elhagyja immár nem ártatlan kedvesét. Hogy defloráció (= defloreáció = virágszakítás) történt, az csak a Byron-hatás feltételezésével állítható, de mellette szól, hogy máskülönben nincs kellő indoklása a végkifejletnek, nem érthető, miért „hagyá el babája” a lányt. Allegorikusan értelmezhető továbbá a többször szereplő (esküvői) koszorú is, népnyelvi nevén a szűzkoszorú. A *Magyar néprajzi lexikon* szerint ugyanis: „A koszorú a menyasszony szüzességének jelképe is lehetett; (...) a nem érintetlen lány nem viselhette”⁴¹ (vö. még: „Megérdemli, mint szűzlány a koszorút”; a Czuczor–Fogarasi-szótárban szereplő közmondás). Az ismétléssel hangsúlyozott „Koszorúdnak / Hija lesz miatta” sorok tehát az esküvő meghiúsulásán túl a lány elveszett szüzességére is utalnak.

Kétségtelenül a méh a történet főszereplője. A narrátor vele rokonszenvezik, ezt tükrözik az itt használt jelzők is: „kis méh”, „szegény méh”, „szegény bogár”. Egyáltalán: a méhnek megismerjük az érzelmeit, a belső tulajdonságait („keserűn mondhatta”, „szíve

³⁶ „Vornehmlich soll der Wärter, der die Bienen betreut, wenn er die Stöcke in Ordnung zu bringen hat, darauf halten, am tage vorher nicht geschlechtlich zu verkehren und sich nicht zu betrinken, nur sauber gewaschen an sie heranzutreten...” Lucius Junius Moderatus COLUMELLA, *Über Landwirtschaft: Ein Lehr- und Handbuch der gesamten Acker und Viehwirtschaft*, IX, Berlin, Akademie-Verlag, 1972.

³⁷ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Hrsg. Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1987.

³⁸ „A méh a szüzesség oltalmazójának számít. A szűz lányokat és fiúkat nem csípi meg, az erkölcsteleneket viszont gyűlöli.”

³⁹ „A lányok alkalmasint erénypróbát tesznek a kedvesük előtt úgy, hogy egy méhraj újába állnak.”

⁴⁰ Az itt következő olvasat nem teljesen társtalán, vö. HÓDOSY Annamária, *Szerzővé (lenni) / Költővé nőni* = *(f)ér(fi)ni*, Jelenkor, 1998. január, 65–73.

⁴¹ *Magyar néprajzi lexikon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

(...) Nagyon tudott / A virágért fájni”), míg a lányról csak annyit tudunk meg, hogy „szőke szép” és „kékszemű”. A méh halálának előadása is igen szép, lírai: „Szegény bogár! / S maga haldokolva / Félreült, egy / Rozmaring-bokorra.” (Ez az a virág, mely a hűség és a halál utáni élet jelképévé vált, mert „átható illatját hervadva, száradva is megőrzi”.⁴²⁾

De állhat-e valamilyen hagyomány ennek az önfeláldozásig hősies bogárfigurának a háttérében? E kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

4. Eleve elrendelési poétika A méh románcában

4.1. Még egy irodalmi párhuzam

A Byron-szakirodalom ugyan nem tud erről a lehetséges párhuzamról, de elgondolkodásra késztet a feltűnő hasonlóság a *Don Juan* szerájban játszódó része és Statius *Achilleis* című eposztöredékének első éneke között.⁴³ Utóbbiban a történet a következő:

Thetis el szeretné rejtetni fiát, Achilleust, mivel tudja, hogy ha elmegy Trója alá harcolni, meg kell halnia. Ezért női ruhába öltözteti és Scyrosra viszi, ahol Lycomedes király gondjaira bízva azzal, hogy helyezze el a királylány körüli lánycsapatban „Achilleus hűgát”. Achilleus szerelmes lesz Deidamiába, Lycomedes lányába, és fel is fedi neki férfiúi mivoltát, mégpedig a következő módon: a bacchusi ünnepség keretében (ahol csak nők lehetnek jelen) a lányok kivonulnak egy ligetbe és ott töltik az éjszakát. Mikor már mindenki alszik, Achilleus „az éjszaka sűrű sötétjében, örülve, hogy a zavartalan csend segíti titkos cselekedetét, erőt vevén rajta a vág, teljes erejéből magához szorítja a lányt (Deidamiát) egy valódi ölelésben; lenézett odafentről az egész csillagkórus, és elpirultak az ifjú hold szarvai. Bár a lány kiáltása betöltött ligetet és hegyet, a bacchusi menet, álmuk felhője oszolván, táncra hívó jelnek vélte (...)”.⁴⁴

A *Don Juan* szerájban játszódó részének legfőbb eltérése a statiusi történethez képest abban áll, hogy a Byron-szöveg egy álmoleírás beiktatásával allegorizálja a lány és a női ruhás fiú együttlétét; bár ez az almaszakításos, méhszúrásos allegória inkább a nagyobb szókimondást szolgálja, semmint az események leplezését, szemben *A méh románcával*, mely, most már láthatjuk, az allegorizálási folyamatnak a harmadik, végső szintjét képviseli implikatív allegóriájával.

A fokozódó allegorizáltságból is eredeztethető különbségeken túl azonban, ha megvizsgáljuk figyelmesebben a kérdést, észrevehetünk egy nagyon érdekes közös vonást is az Arany-versben és feltételezett statiusi előképében.

⁴² Arany szavai a rozmaringról: AJÖM XI, 189.

⁴³ Az ötletért köszönettel tartozom Szörényi Lászlónak.

⁴⁴ „(...) et densa noctis gavisus in umbra / tempestiva suis torpere silentia furtis / vi potitur votis et toto pectore veros / admovet amplexus; vidit chorus omnis ab alto / astrorum et tenerae rubucrunt cornua Lunae. / illa quidem clamore nemus montemque replevit: / sed Bacchi comites, discussa nube soporis, signa choris indicta putant (...)” STATIUS, *Achilleid*, London, W. Heinemann, 1957, I, 640–647.

Dávidházi Péter könyve⁴⁵ óta nem mehetünk el figyelmen kívül mellett, ha egy Arany-műnél valamiféle eposzi kapcsolat lehetősége merül fel. Ha elfogadjuk azt a következtetést, hogy Arany „szinte mindenre, amit az eposz általános műfaji sajátosságaként tartott számon, egyszersmind ő maga is áhítozott, valami mélyen átértzett, egyéni sóvárgással”,⁴⁶ s hogy „az eposzi éghajlat kínálta szellemi létfeltételek”⁴⁷ vonzották, akkor egy ilyen kapcsolat vizsgálata líraibb műfaj esetén is eredménnyel kecsegtet.

Dávidházi felhívja a figyelmet arra, hogy Aranynál az eposz műfajához való vonzódásnak személyes indítékai is vannak. Egy olyan belső késztetésről van szó, mely a kálvinista predesztinációtól sajátos, laicizált, a fátumelképzeléshez közelítő átértelmezéséből táplálkozik. Ez az „eleve elrendelési poétika” legadekvátabb megnyilatkozási formájára talál rá az eposzban. Dávidházi felveti, hogy „talán Arany egész költői és kritikusai életműve” eleve elrendelési poétikájának részét képezi.⁴⁸

Az eleve elrendelés poétikájának megfelelő felfogás fejeződik ki Aranyban az eposzi hős iránt érzett csodálatában, aminek főként a *Zrínyi és Tassó*-ban ad hangot, illetve akkor, amikor egy bírálatában a műfaj legfontosabb ismérveként ábrázolja a magát a „fensőbb világrendnek” megadó eposzi hőst.

4.2. Az eleve elrendelés poétikája A méh románcában

A méh románca értelmezésének szempontjából különös figyelmet érdemel a *Zrínyi és Tassó*-nak egyik, az eposzi hős jellemét bemutató példája: „Achilles rövid életű, nem sokára meg kell halnia, Trójánál clesnie, mert ez fátum. De éppen ez költi legmélyebb rokonszenvünket a hős iránt, ki, hogy barátját megboszúlja, nem gondol a végzettel, mely szerint Hector eleste után az övé is nyomban következik; bátran megy szembe a bizonyos halállal; miként a sértőjén boszútálló méh fulánkot cresszt, noha ez magának is halál.”⁴⁹

Ez a hasonlat, mely az eposzi hős (és éppen Achilles!) jellemét a bosszúálló méhével példázza, alapot szolgáltat egy olyan olvasatra, amely *A méh románcát*, ezen belül is a vers méhfiguráját eredeztethetőnek látja az eleve elrendelési poétika normarendszeréből.

Ennek a normarendszernek a szemszögéből nézve érthetővé válik, hogy miért lesz a *Don Juan* jelentéktelen méhecskéjéből *A méh románcában* antropomorf, beszélő és érző bogár, aki egyértelműen bírja a narrátor rokonszenvét: egy eposzi hős tulajdonságait kapja meg a méh. Azét a figuráét, aki jellemvonásaiban egymaga képes reprezentálni az eleve elrendelés poétikáját, és akinek tulajdonságaiból ez a poétika a legteljesebben levezethető. Lássuk, hogyan írható le *A méh románca* méhecskéje azokkal a kategóriákkal, amelyeket Arany állított fel *Zrínyi és Tassó*-jában az eposzi hős jellemzésére:

⁴⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994.

⁴⁶ *Uo.*, 134.

⁴⁷ *Uo.*, 135.

⁴⁸ *Uo.*, 183.

⁴⁹ AJÖM X, 364.

Miután a lány leszakította a rózsát, vagyis miután a bosszú oka létrejött, a sors bevégeztetett, a méh azzal utasítja el a gesztust, amellyel felkínálják neki a virágot, hogy „Már nekem mi haszna!” – ezzel tulajdonképpen közelgő halálára utal, vagyis tisztában van *halálra jegyzettségével és megadja magát sorsának*, mégsem csügged, hanem a *végzettel szembeni nyugodt elszánás* jegyében „Koszorúdnak / Híja lesz miatta” szavaival (allegorikusan értelmezve) megjósolja a lány büntetését, mely saját halála révén fog bekövetkezni, de még a *halál percében érzett csodás rémülethez* hasonló is megjelenik, amikor a méhet közvetlenül a *fullánkeresztés előtt szívfájdalomból eredő keserűség fogja el*; végül mégis *bátran megy szembe a biztos halállal*, fullánkot ereszt és *nyugodt elszánására* jellemző: arra is van gondolja, hogy olyan helyre dőfjön (a szem alá), ahol a lánynak nincs lehetősége elrejteni a stigmát.

5. Fájdalom és eleve elrendelés

5.1. Miért románc?

Az 1856-os, végső címadás okaira kíváncsian visszajutunk a románc műfajának kérdésköréhez. Az eleve elrendelési poétika mint kiindulási alap azt sugallja, hogy *A méh románc*a műfajmegjelölése mögött a románcnak az eposzból eredeztethető hagyományát keressük, de Arany megnyilatkozásai nem támasztják alá ezt az elképzelést. Bár a *Széptani jegyzetek*ben a románc (a balladával együtt) „lantos eposz”-ként szerepel, a különbségtévesztés lényege a kettő között abban mutatkozik, hogy Arany a romántól megtagadja az eposz végzettségét, és az önállóan cselekvő hőst emeli ki.

Adekvátabb megközelítése a problémának, ha nem ezt a viszonylag kései (valószínűleg az 50-es évek végén keletkezett) meghatározást vesszük kiindulási alapul, hanem a dolgozat elején vázolt, a 40-es évek második felében általánosan elterjedt, Arany által a *Széptani előismeretek*ben osztott felfogást, vagyis hogy a románc „kis történet dalalakban”.

Ha allegorikus olvasatunk felől nézzük ezt a meghatározást, s annak főként azt a részét, amely a románc tartalmául kis történetet, vagyis „súlytalan” eseményt ír elő, ellentmondásba ütközünk, akár ha a megesett és emiatt elhagyott lány históriájára, akár ha az eposzhősi méh szenvedéseire gondolunk. Annál inkább megfelel viszont ez a definíció *A méh románc*a szó szerinti olvasatának, mely szerint a vers „csattanós végén” a lányt „tragikomikus büntetés sújtja”: egy méhcsípés története önmagában valóban jelentéktelennek tűnik.

A cím műfajmegjelölése tehát a szó szerinti olvasatnak megfelelő szövegértelmezési hagyományt támasztja alá. A címváltoztatást ennek alapján tekinthetjük úgy is, mint az allegorikus olvasat elfedésének érdekében tett lépést. Ennek okát keresve, Arany fentebb ismertetett allegóriafelfogásának alapján ez esetben is gyanakodhatunk valamiféle kényszerre; s különösen, amikor úgy tűnik, mintha a Bulcsú-kritika egyik metaforája, mely a „szülemlő gondolat” megnyesési kényszerének következtében követett költői magatartást

írja le, éppen *A méh románc*a esetében követett eljárást tükrözné: „A tiltott fa gyümölcsén kívül sok virág és egyéb gyümölcs kínálkozott még a leszakasztásra”.

Ezen a ponton meg kell állnunk, és e kényszer kellőképpen árnyalt értelmezésének érdekében vissza kell térnünk az eleve elrendelési poétikához mint kiindulási ponthoz.

5.2. Fájdalom és kiengesztelődés

Az eleve elrendelési poétika középpontjában a kiengesztelődés áll. Dávidházi nyomán láthatjuk, hogy a kor közmegegyezéssé kritikai normája valósul meg az Arany által csodált eposzi hős kiengesztelődésében, végzetbe való belenyugvásában. Gyakorlatilag azonban a költő igen ambivalens módon viszonyult ehhez a normához: elfogadta, de nem tudta és nem is akarta mindig érvényesíteni, sőt – erre is Dávidházi mutat rá – éppen Byron kapcsán pedig egyenesen szakított vele.⁵⁰

Az eposzi hősről a *Zrínyi és Tassó*ban adott jellemzés egyik mozzanata világítja meg ennek az ellentmondásnak a mélységeit: az eposzi hős megadja magát a sorsnak, és nem csüggeszti el a halál biztos tudata, de olykor „a halál percében” „egy csodás rémület” fogja el, mely azonban „már inkább physikai mint erkölcsi betudás alá esik”.

Miről is van itt szó? Olyan pillanat ez, amelyben felfüggesztődik az erkölcsi alapú világtrend érvényessége, és fölsejlik egy ehhez képest elsődleges, „physikai” jellegű állapot. A költészet síkján ez annak az állapotnak felel meg, amelyre válaszul a kiengesztelődés normája életbe lép, amelyre voltaképpen az eleve elrendelési poétika reflektál: ez az állapot a közvetlen megnyilvánulást kereső fájdalomé.

5.3. Az érzelem álarca mint a kiengesztelődés eszköze

A Tompa-kritikában⁵¹ konkrét példákkal jelenik meg a kiengesztelődő, megnyugvást kereső és a fájdalmat közvetlenül kifejező költészet válaszútja. Ezt az ellentétpárt képviseli ugyanis Tompának az a két verse, amelyekkel Arany részletesebben is foglalkozik. Azt az állítást, mely szerint „Tompá elmékedése gyakran nem is pusztá reflexiók, azaz nem *magukért* állanak, hanem *álarcai* valamely ki nem mondott, vagy csak félig kimondott mély érzelmnek”, az *Isten akarhatja* című vers támasztja alá. Bár reflexiónak látszik, valójában „e költemény forrása nem a fejben támadt, hanem odalenn sötétlik egy a szív fenekén rejlő fájdalom”. Arany dicséri ezt a költői eljárást: „Valóban ez a fájdalom mélyebb, mint a ti reflexiótlan, felvirágozott, fűhöz-fához, tengerhez, sziklához hasonlított fájdalmatok.”

A *Bár még...* kezdetű vers fájdalma ezzel szemben az aggodalomnak – mint azt Dávidházi Péter is megállapítja – nem annyira kritikus, mint inkább emberi szavait váltja ki

⁵⁰ DÁVIDHÁZI, i. m., 262.

⁵¹ Tompa Mihály költeményei. AJÖM XI, 460–464.

Aranyból: „Azok a sorok, melyek így kezdődnek: »Sötét, gyászos jelek! rossz órák közelít« ez a pár szakasz oly mélység fölött lebeg, hol féltjük az – embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni.”

Dávidházi Péter értelmezésében – kiemelve a kurziválás fontosságát – ez utóbbi mondat arra utal, hogy „a *költő* mintegy kiengesztelheti az *embert*”, mégpedig úgy, hogy *költő*ként állít keresztet, azaz úgy ír, hogy művében megtartó értékrendjét próbálja érvényre juttatni.⁵²

Ha megvizsgáljuk a *Bár még...* Arany által idézni kezdett szakaszát, láthatjuk, hogy az éppen reflexiótlanságával tér el az *Isten akarattjától*, melyben (bár kétségek közepette) a megnyugváshoz vezető bölcselkedése a fő szerep. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy a reflexió az a mozzanat, amelyben a *költő*, megmentve az *embert*, keresztet állíthat az örvény fölé; pontosabban (a cikk teljes gondolatmenetét figyelembe véve): az érzelm álarc mögé rejtése ez az eszköz, s ennek egyik megvalósulási lehetősége a reflexió, a másik lehetőség viszont ennek az „álarc alatt bujkálni kénytelen érzelemnek” a kifejezésére az allegória.

5.4. „Szíve (...) Nagyon tudott / A virágért fájni”

Arany költészetének fájdalmas, elégikus, kiábrándult hangjait a régebbi szakirodalom főként byronizmusnak hívta, és a szabadságharc utáni időszakhoz kapcsolta az életművön belül. Valójában ez a hangvétel már jóval korábban is jellemezte a költőt. Erre hívja fel a figyelmet Németh G. Béla,⁵³ majd Balogh László is: „Az 1850-es év válságállapotát, kiábrándulását kifejező költemények légkörét természetesen befolyásolta a bukás utáni bizonytalan nemzeti és egyéni sors, de ez voltaképpen a korábban megtalált hangvétel kiteljesedési lehetőségét jelentette.”⁵⁴ Maga Arany nevezi meg ezt a hangvételt, amikor *Az új görög dalnokot* 1845-ben elküldi Szilágyinak: „ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép. Byronnál csak egyet olvastam még (NB: még sokat nem olvastam) ilyen szépet: a híres ódát Napoleonra.”⁵⁵ Németh G. Béla ennek az elégiko-ódai hangnak a folytatását látja a 40-es évek művei közül a következőkben: *Télben*, *A rab gólya*, *Álomvaló* és a *Toldi estéje*. Szörényi László más költeményeket is idesorol, még ha azokban Arany meg is próbálja elfedni az elégikus hangot: Arany „megkísérelte, hogy megszóltassa életének alapkonfliktusát, álom és való soha meg nem oldott ellentétét. *A rab gólya* feltétlen *egyéni* kitarukozását félrevezető »szociális« zárlat leplezi. *A varró leányok* és a *Szőke Panni* ábrándot és megcsalatottságot tárgyiasít, »népi« fordulattal.”⁵⁶

⁵² DÁVIDHÁZI, i. m., 265–267.

⁵³ NÉMETH G. Béla, *Távolodás a romantikától, egy összetettebb személyesség jegyében*, ItK, 1976, 211.

⁵⁴ BALOGH László, *Az íhlet perce: A lírikus Arany*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 19.

⁵⁵ Levél Szilágyi Istvánnak, 1845. december 4., AJÖM XV.

⁵⁶ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia = Az el nem ért bizonyosság*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 207.

Németh G. Béla szerint ezekkel a költeményeivel Arany egy „európai áramra”, „Byronra s Byronban a romantikának elégiko-ódai fajtájú hangnemére érzett rá”. Csak-hogy „elvágyakozás és éjszaka, életaggodalom és időélmény, tehetetlenség-érzet és szik-kadt reménytelenség lehetett ihletője, mint volt a romantikusoknak – végső magatartás-válasza azonban nem esett egybe az övékével. (...) a sztoikus magatartást, a sztoikus erkölcsiséget választotta”.⁵⁷ Dávidházi Péter eleveelrendelés-fogalmának magvát is a megváltoztathatatlan sorsba, a fátumba való sztoikus belenyugvás – és mégis küzdés adja.

Ezek után érdekes megfigyelni, hogyan jelennek meg egy korai Arany-mű, *A méh románca* kapcsán azok a hagyományok, amelyek a költő sajátos, egyéni értelmezésében az egész életmű mozgatórugóivá váltak: Byron és a romantika pesszimista világfájdalma, valamint Statius és a fátumba való belenyugvás általa képviselt eposzi tradíciója.

Az eposzi hős „csodás rémülete” poétikailag a fájdalom megnyilatkozásának és a sorsba való végső belenyugvás által meghatározott cselekvésnek a válaszútja. Ahogyan *A méh románca* méhecskéjét is keserűség fogja el, amikor leszakítva látja „szeretőjét”, a rózsát, „Mert a szíve, / Hiába parányi, / Nagyon tudott / A virágért fájni”, azonban – az eposzi hős számára előírt magatartásformának megfelelően – cselekszik és bosszút áll, nem adja át magát fájdalmának. Az erkölcs diadalma ez, a belátás lesz úrrá a szív felett, s ez a következetesség, ez a „virágfájdalommá” stilizált és így legyőzött világfájdalom: Arany János poétikája.

⁵⁷ NÉMETH, i. m., 212.

TÖRTÉNETEK METAFORIKUS INTERAKCIÓJA

Mikszáth Kálmán: *Galamb a kalitkában*

Mikszáth Kálmán gyakorta kísérletezett azzal, hogy egyszerűen egymás mellé helyezett két történetet mint egyazon mű két egyenértékű részét. Nem arról van itt szó, hogy a két történet párhuzamosan halad előre, és az elbeszélő váltogatva adja őket elő, hanem a kettő egymás után következik, amikor az egyik véget ér, elkezdődik a másik. Ez a forma természetesen lehet merőben didaktikus is, ha a két történetet egyetlen konzisztens értékrend uralja, és a történetek szembeállítása ezt az értékrendet szemlélteti.¹ Mint ahogyan az 1888-as *A szüle* című novella didaktikus is:² a tanú-elbeszélő az első történetből levont tanulságot („Ilyen a szüle”) kipróbálja egy másik élethelyzetben, és az ott is beigazolódván megerősíti a felismerés általános érvényét. A novella keletkezésének története azonban annak ellenére is jellegzetes, hogy az írás didaktikus jellegű és meglehetősen egyszerű, sőt talán egysíkú darab. Mikszáth az első történetet még 1882-ben megírta.³ Akkor önmagában állt, és teljes happy enddel végződött: az özvegyasszonyt szegénysége arra kényszerítette, hogy egyik gyermekét örökbe adja, de a döntő percben mégsem tudott elszakadni egyik gyermekétől sem; egy jómódú vidéki úr azonban feleségül vette, és így mindkét gyermek és még az anya sorsa is rendeződött. Hat évvel később Mikszáth újraírta a történetet, és egy másik történettel egészítette ki, amely kiemelte a tanulságot, hogy a szüle nem tud választani, melyik gyermeke is a kedvesebb. Ugyanakkor azonban visszavonta a happy endet: az asszony végül egyik gyermekét sem adja oda, és megmarad elviselhetetlennek tartott élethelyzetében, a fiatal író pedig, aki nem tudja eldönteni, melyik novelláját is olvassák fel a Kisfaludy Társaságban, végül nagy megkönnyebbülésére azt kapja, hogy „mind a kettő nagy számárság. Próbálja meg, írjon egy harmadikat.” Mikszáth tehát azért tért vissza egy régebbi témához, hogy azt egy másikkal szembesítve honyolultabb struktúrát hozzon létre. A didaktikus jelleg azonban nem általánosan jellemző ilyen jellegű kísérleteire, márpedig az ilyen kísérletek gyakoriak nála.

A *Különös vevő* című elbeszélés⁴ bevezetésében azt ígéri, hogy ugyanazt a történetet fogjuk kapni két különböző nézőpontból, ami igaz is meg nem is. Az első elbeszélés narrátora maga a dohányát Pesten eladni szándékozó paraszt, aki azonban – meggyőződése szerint – az ördöggel találkozik össze, aki fizetés nélkül a föld alá süllyed a dohánnyal. A második, pár mondatos elbeszélés egyszerűen felfedi, hogy egy színész csapta be a parasztot a süllyesztő segítségével. Kérdés, hogy azonos-e a két történet. Minthogy a

¹ P. K. GARRETT, *The Victorian Multiplot Novel: Studies in Dialogical Form*, New Haven–London, 1980, 9.

² Pesti Hírlap, 1888. november 3., 1–2.

³ *A kishirdetések*. MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei* (a továbbiakban: MKÖM) 33, 159–164.

⁴ MKÖM 40, 80–84.

második elbeszélő külső, mindentudó, míg az első korlátozott tudású szereplő, úgy tekinthetjük, hogy az első elbeszélés csak része a másodiknak, hiszen a második a történet egésze felett diszponál, míg az első csak az adatok egy része felett. Ezen nem változtat az sem, hogy a második elbeszélés a sokkal rövidebb, hiszen annak az elbeszélője nemcsak azt tudja, ami a másokban már elhangzott, hanem azt is, hogy az elhangzott, és csak a kiegészítésekre szorítkozik. A két történet kapcsolata tehát színekdokk-hé-szerű.⁵

A két történet azonosságának kérdése élesebben vetődik fel az olyan elbeszélésnél, mint *A kecskeméti kőnos ügy*,⁶ ahol a pár évtizeddel korábbi történetet a mesélő azzal fejezi be, hogy „ez ugyanígy megtörténhetne ma is”, mire egy másik beszélő elmondja, hogyan is történne ez „ma”. Itt csak a kiinduló szituáció azonos, az eltérő társadalmi, morális stb. helyzet következtében az események egészen másképp alakulnak. A második történet elbeszélője hangsúlyozza is, hogy ez egy másik történet: ma nem történhetne mindez „ugyanúgy”.

A Galamb a kalitkában című 1891-es, az eddig említetteknél jóval terjedelmesebb és igényesebb írás⁷ is két történetet illeszt egymás mellé, melyeket ezúttal már külön alcímek is szétválasztanak: *Az első elbeszélés* és *A második elbeszélés*. Az első történet a négyszáz évvel korábbi Itáliában, a második a kortárs Budapesten játszódik. Mindkétben szerepel két barát és egy leány, de nemigen találunk olyan cselekményelemet, amely egyezne a kettő között. A végén mégis ezt olvassuk:

„Csak egyet kell még elárulnom, mert minden jóra való író tartogat valami meglepetést az elbeszélése végére. Én különben az elején se titkoltam.

Az olvasó ugyanis azt hiszi, hogy két elbeszélést olvasott tőlem. Hát ebben van a meglepetés. Csak egyet méltóztatott olvasni, de kétszer egymásután.”⁸

Ez a kijelentés viszont a metaforára emlékeztet. Vajon nem azt nevezzük metaforának, ha valaki két nyilvánvalóan különböző dologról azt állítja, hogy az ugyanaz? Különböző dolgok azonosítása a metaforikus állítás. Van azonban itt egy lényeges különbség. A metaforánál az egyik dologról állítjuk, hogy azonos a másikkal, és ez a viszony megfordíthatatlan. A *tenor* és a *vehiculum*⁹ megkülönböztethető és fel nem cserélhető. *A Galamb a kalitkában* történetei közül viszont aligha lehetne megmondani, hogy melyik a *tenor*, és melyik a *vehiculum*. Vagy ha úgy tetszik, bármelyik betöltheti bármelyik szerepet. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a metafora jelentésteremtő funkciója sem egyirányú. A *tenor*tal teremtett kapcsolat a *vehiculum*ról kialakított kép is befolyásolja.

⁵ A parasztok becsapásának témáját Mikszáth jóval érdekesebben oldotta meg 1883-ban a *Királylátogató parasztokban* (MKÖM 34, 105–112), ahol az egész elbeszélést a parasztok korlátozott nézőpontjából látjuk, mégis világos, hogy kik és hogyan csapják be őket.

⁶ MKÖM 76, 82–86.

⁷ MKÖM 4, 5–68.

⁸ *I. m.*, 67.

⁹ I. A. RICHARDS terminusai: *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford, 1936, 96.

Az angol nyelvű metaforairodalom kedvenc *man is a wolf* példáját tekintve: nemcsak az emberre vet sajátos fényt az azonosítás, hanem ugyanakkor a farkas is antropomorf lényként jelenik meg.¹⁰ Ha ezt a kölcsönhatást is megfigyeljük a metafora működésében, akkor ez egyrészt feljogosít arra, hogy olyan azonosítást is metaforikusnak nevezzünk, amelyben *tenor* és *vehiculum* nem különböztethető meg, másrészt egészen közel kerülünk a bahtyini dialogikusság elképzeléséhez, amely szerint „a tárgy nyelvi meghatározását az teszi bonyolulttá, hogy a tárgyban olyan *dialogikus kölcsönhatások* működnek, amelyek a róla kialakított szociális és nyelvi tudatosítások és magyarázatok egyes mozzanataira reflektálnak.”¹¹ Ebben a kölcsönhatásban tehát a különböző nyelvek folytatnak dialógust egymással.

Metaforikusság és dialogikusság egymáshoz közeli fogalmaknak tűnhetnek, különösen akkor, ha két azonosnak állított történet kölcsönhatásáról beszélünk. Érdekes ide vonni Ankersmit metaforakoncepcióját¹² is, amely szerint a metafora egyszerre tartalmaz deskriptív elemet és egy nézőpont javaslatát. Egyrészt leírja a tenort, másrészt javaslatot tesz arra, honnan, hogyan kéne rátekintenünk, hogy lényegét megragadhatjuk. Ezt a két faktort talán még pontosabban elkülöníthetjük a hasonlóság–különbőség kategóriáinak segítségével (érvényes itt Richards felismerése, hogy a metafora működésében a különbségeknek talán még nagyobb szerepük is van a hasonlóságnál): a leírás nyilván az azonosságokon épül, míg a különbségek sugallják az új nézőpontot.¹³ Két történet esetén ez azt jelentené, hogy az azonosságok révén lehet mintegy (re)konstruálni azt a virtuális eredeti történetet, amelynek a két, valóban olvasható történet két aktualizált változata, míg a különbségek mutatják meg azokat a pozíciókat, ahonnan az egyes történeteket szemlélni kell. Vagyis a két történetet egymás felől kell olvasni.¹⁴

Ez a kettős nézőpont a narrátor pozíciójában is állandóan kifejeződik: a narrátor, valahányszor kommentálja az eseményeket, mindig a másik történet szemléletével teszi ezt, a másik történetre reflektálva, és nemritkán csak kérdéseket tesz fel a feltételezett közönség nevében. Nincs olyan rögzített szerzői nézőpont, amely mindkét történet fölött helyezkedne el, és amely mindkét történet világát egy egységes szempontrendszer alapján értékelhetné.

Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert (a mű recepciójára nagy hatást gyakorolt) Gyulai Pál a két elbeszélés „egymáshoz viszonyítva” olvasását egy rögzített külső szerzői pozíció felől képzelte el, és ezért összegezett így: „Mit tükröztet hát vissza a két elbeszélés? Azt, hogy a középkorban az emberek mind becsületesek voltak, kivált Olaszországban, az újkorban pedig mind hitványak, kivált Magyarországon.”¹⁵ Gyulai az irodalmi művet

¹⁰ M. BLACK, *Models and Metaphors*, Ithaca, 1962, 44.

¹¹ M. BAHTYIN, *A szó a költészetben és a prózában* = M. B., *A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., 1976, 190.

¹² F. R. ANKERSMIT, *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*, The Hague–Boston–London, 1983, 209–220.

¹³ A *tertium comparationis* hagyományos fogalma e kettő közül inkább a deskriptív elemmel azonos.

¹⁴ Ehhez az egymás felől olvasáshoz vö. EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998, 39–44.

¹⁵ GYULAI Pál, BpSz. 71, 1892, 479–480.

láthatólag a valóságról tett kijelentésnek tekinti, melyet jelen esetben túlságosan leegyszerűsítőnek, következésképpen hamisnak talál, és ezért hoz negatív esztétikai értéktelést. De az is lehet, hogy Gyulai felismeri, hogy a valóságról tett kijelentésként egyik elbeszélés sem vehető komolyan, és ezért az egészet – irodalomként – értelmezhetetlennek kell nyilvánítania: „a szerző pedig nem épen jó óráiban összeírt tíz ívet, *minden komolyság nélkül*” (kiemelés tőlem). Ennél azonban számunkra pillanatnyilag fontosabb, hogy Gyulai feltételezi az erkölcsi értékelés szerzői, abszolút nézőpontjának meglétét. Messze a kortárs kritikusok többsége fölé emelkedik viszont abban, hogy *czt* az abszolút nézőpontot legalább nem azonosítja az első történet szemléletével.¹⁶

Abban az értelemben, ahogyan a történetek szemléletéről beszélek, az elválasztható az elbeszélések egészének szemléletétől, amely már az érzékelhető elbeszélő kommentárjai révén az elbeszélő szemléletét is tartalmazza. Az események és a szereplők majdhogynem önmagukban, egy érzékelhetetlen elbeszélő által előadva világot alkotnak, amelyre az érzékelhetővé váló elbeszélő is reflektálhat, amellyel saját szemléletét (ha van ilyen) konfrontálhatja. A történet világot tehát az határozza meg, hogy milyen típusú szereplők és események fordulhatnak benne elő. Ez a világ egyben egy bizonyos szemléletet is kijelöl, hiszen ez a világ idegenül áll szemben az olyan jelenségekkel, amelyek ott nem fordulhatnak elő,¹⁷ és ennek az idegenségnek is különféle modalitásai lehetnek, amelyeket azonban a saját világ eseménypotenciáljai és az azokhoz mért különbség határoz meg. Az erkölcsi értékrendek mindezzel nem azonosak, hanem e világok részét képezik. A *Galamb a kalitkában* esetében az elbeszélők egyik elbeszélésben sem azonosulnak a történet értékvilágával, de mindkét történetnek van immanensként bemutatott értékvilága, még ha az a második történet esetében heterogén is.

Véleményem szerint tehát az elbeszélőnek nincs saját, abszolút szemlélete, amellyel mindkét történetet külön-külön szembeiférthetné, hanem mindkét történetet a másik történet szemléletével tekinti. Vagyis mintegy a két történet olvassa egymást, a narrátor pedig csak kanalizálni vagy láthatóvá tenni igyekszik ezeket az olvasási folyamatokat. A mű *receptiója* ennek a kölcsönhatásnak csak egyik irányára volt fogékony, amikor a mű egészét társadalomkritikai irányultságúnak tekintette: ez a második történet az első felől olvasva, mégpedig az első megkérdőjelezése nélkül. Be kell azonban látni, hogy technikailag jóval nehezebben megvalósítható, következésképpen jóval nehezebben is érhető tetten az a folyamat, amelyben a befogadó számára még ismeretlen második történet olvassa az első, míg magától értetődő, hogy a már ismert első történethez mérjük a másodikat. Lehetséges, hogy az elsőként említett vonulat csak második olvasásra táruhat föl, de annyit könnyedén ki lehet mutatni, hogy az első történet elbeszélése tele van olyan

¹⁶ Kozma Andor: „Mikszáth nem csupán egy visszatartó históriát mutat meg kedélyes elbeszélő modorának fényes világításában, hanem egy szépet is.” A Vasárnapi Ujság kritikusa: „Elmondani egy történetet, ami négyszáz év előtt történt meg, mikor az emberek naivak és becsületesek. Azután elmondani azt a történetet más időkbelől, más szereplőkkel, a mai világ erkölce szerint.” Várdai Béla: „két történetet helyez az író egymás mellé, annak bizonyítására, hogy a régi emberek feláldozó önzetlenségét, s velük szemben a maiak önző cudarságát példázza.”

¹⁷ Ahogyan egy nyelvre is jellemző mindaz, ami azon a nyelven nem mondható.

utalásokkal, a második történet olyasféle jelentéssel, amely csak később válhat teljesen világossá.

E jelenlét legfontosabb és valóban kirívó példája az a narrátori kommentár, amely a két ifjú esti beszélgetését követi, melyet a virágkertészetről folytattak:

„Ah, milyen sületlenség az írótl! – fogjátok mondani, nyájas olvasók – két kamaszt beszélget a növényekről szép nápolyi estén, amibe beleloccog a tenger messziről. Hát igaz lehet ez? Hát nem a politikáról beszélgettek? Nem azon törték volna fejüket, hogy a velencei doge most mit csinál? Két művelt ifjú; az egyik pláne nagy vagyonnal, hát nem akarnak ezek semmik lenni? Hát volt idő, mikor nem voltak a világon stréberok, »akarnok«-ok? Bolondság, fantázia! A növényekről beszélgettek, hahaha. Ha már legalább föl lett volna találva Gálóc és Verpelét híres növénye, amivel kiadta magából az anyaföld legbecesebb gondolatát. A tulipánjait akár meg is tarthatja magának, ha akarja.

Az író leteszi pennáját egy percre ilyenkor, s ő maga is kétkedve kérdi: »Igaz lehet-e ez?«

Ej, ha a krónika így regéli!... Hess, együgyű skrupulusok, a realizmus apró incselkedő manói, takarodjatok ki a tintatartómból. Hadd menjek tovább a színes fonalon...¹⁸

Ennek a szövegrésznek több feltűnő vonására is érdemes figyelmezn. Leginkább talán az *akarnok* szó szerepeltetésére. A szó ugyanis Mikszáth alkotása, és éppen ebben a művében használta először; csak hogy igazából a második elbeszélésben, ahol hangsúlyozza is a szóteremtés újdonságát, sőt mivel úgy gondolja, hogy az olvasó számára érthetetlen, hosszan el is magyarázza.¹⁹ Tulajdonképpen érthető a szó az első előfordulásakor is, hiszen nem egyéb a *stréber* kifejezőbb magyarításánál. A második elbeszélés azonban azt állítja, hogy magyarázat nélkül nem érthető, és a szó némiképp kulcsfogalma lesz a második elbeszélésnek. Ugyanakkor a magyarázat nem reflektál arra a tényre, hogy a szó már előfordult az első elbeszélésben. Ez már önmagában is azt sugallja, hogy a narrátori kommentárok nem időbeli egymásutánként modellezik a két történet viszonyát, hanem inkább topográfiai egymásmellettiésként.

Az viszont, hogy a második elbeszélés újdonságát alkotású kulcsszava a szöveg szerint érthetetlen elemként jelen van az első elbeszélésben, jele annak, hogy itt a második történet olvassa az elsőt. Hiszen itt a kommentár éppenséggel egy hiányt kér számon a történeten, olyan hiányt, amely csak a második történethez képest jelentkezhet: az első történet szereplői nem úgy viselkednek, mint a másodikéi: „nem voltak a világon »akarnokok?«” A szó maga ráadásul idézőjelben szerepel. Honnan van idézve? Természetesen a második elbeszélésből.

Az elbeszélő az ellenvetéseket az olvasó szájába adja. De olyan olvasóba, aki a második történet világában otthonos, és akivel saját explicit kijelentése szerint közösséget

¹⁸ MKÖM 4, 12:35–13:12.

¹⁹ „De mivelhogy az »akarnokok« szót meg nem magyarázta (...), nekem kell azt az olvasónál lanszirozni. Akarnok! Nos, miért ne csinálhatna egy jó magyar szót akárki...?” MKÖM 4, 34:23–28; a szó magyarázata: 34:27–35:29.

tud vállalni: nem védelmezi a történet szemléletét az olvasóval szemben, hanem az ő oldalára állva, vele együtt olvassa a történetet a második történet felől. Csakhogy ezen az alapon nem volna joga folytatni az elbeszélést, melyet az olvasó sületlenségnek minősített. Mégis megteszi, mégpedig anélkül, hogy az ellenvetéseket cáfolná. Mindössze a „krónikára” hivatkozik. Ezzel mintegy elhárítja magától a felelősséget a történet hitelességét, hitelességét illetően. Ő egyszerűen újramesél egy írott történetet, és egyébként osztozik az olvasó fenntartásaiban. Vagyis az általa újramesélt történetet reflexióiban ő is a második történet felől olvassa. Vagy pontosabban: a narrátori szöveg érzékeltet némi ironiát ezzel az olvasattal szemben, már csak a túlzó fogalmazás révén is (pl. dohány vs. tulipán). A második történet olvassa az első, és a narrátor olvassa ezt az olvasatot. Ironizál felette, de nem cáfolja.

A filológiaiilag is azonosítható krónika²⁰ követése egyébként végigkíséri a történetmondást. Ez egyben a szöveg fikcionalitásának is állandó jele. Az elbeszélő nem próbálja meg elhitetni a történetet, sőt állandó távolságot teremt az elbeszéltekkel szemben, és azt mindvégig irodalmi anyagnak tünteti fel. Még egy példa:

„S a mi hősrünk könnyelmű, bohó fiú volt; ha találkozott valakivel, akinek pénze nem volt, kölcsönrel kínálta meg; amiben egyébiránt nem vagyok bizonyos, mert az akkori írókból sehol sem látom, hogy az akkori emberek valaha pénzre is megszorultak volna; ezek a régi jó lelkek hadakoztak, kalandoztak, lantot pengetének a vár-ablakok alatt, hölgyeik színét viselték a karjaikon, s folytonosan jót tettek az ügyefogyottakkal, szórták az aranyakat – de hogy honnan vették, arról nincs tudomásom.”²¹

A szempont, ahonnan az elbeszélő itt a történetre tekint (Honnan veszik az emberek a pénzt?) jellegzetesen a második történet szempontja, hiszen ez az a probléma, amely ott a cselekmény majd minden mozzanatát szervezi. Az elbeszélő ugyanakkor kétségeit fejezi itt ki a tekintetben, hogy az egykori élet megközelíthető volna az egykori irodalmon keresztül. Márpedig más utat nem ismer. Ezek szerint viszont a reflexióiban megfogalmazott fenntartások talán nem is az egykori embereket, hanem az egykori irodalmat illetik. Pontosabban az elbeszélő – mintegy munkahipotézisként – hünek fogadja el az egykori irodalom valóságábrázolását, ami lehetővé teszi számára, hogy az egykori világra reflektáljon, de folyamatosan jelzi, hogy ez a világ számára csak az irodalmi anyag révén létezik, és hogy az egykor volt világ és az irodalomban élő kép homogeneitásának feltételezése komikus eredményekre vezet. Így viszont e világokat akár irodalmi műfajokhoz, illetve irányokhoz is lehetne kötni. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a két külön világot két eltérő kronotoposznak tekintjük. És akkor is, ha felidézünk, hogy az első elbeszélés első változata, amely még csak a bírósági és a verpadon játszódó jeleneteket

²⁰ Mikszáth egy lábjegyzetben (MKÖM 4, 18) Haller *Hármas könyvére* hivatkozik mint az első elbeszélés forrására. Az adott részlet a *Gesta Romanorum* 171. történetének fordítása. Mikszáth általában pontosan megadja a forrásokat, ha vannak források, de történeti zománcozatú írásaiban kedvvel hivatkozik nem létező forrásokra is.

²¹ MKÖM 4, 16:8–17.

tartalmazta, irodalmi stílusparódiának²² készült. Első mondata így szólt: „Ön gyűlöli Zolát és szereti a romantikusokat.”²³ A két irányt tehát mint a naturalizmust és mint a kortársi irányzatként felfogott romantikát („romanticizmus”-t) azonosíthatjuk. Valóban vannak olyan momentumok mindkét elbeszélésben, melyek ebbe az irányba mutatnak, az elbeszéléseket a kortárs irodalmi trendek távolságtartó utánzásának mutatják. Az a jelenet például, amelyben Korláthy Péter belcharap Eszter karjába,²⁴ élesen elüt a szerelem ébredésének Mikszáthnál szokásos jeleneitől, és a naturalizmust idézi. Másrészt nyilvánvalóan parodisztikus az a jelenet, amelyben a halálra ítélt Orizi végül – tekintettel a bíró anyósára – hagyja magát kivégezni, és ez úgy meglepja Verona főbíróját, hogy megkegyelmez neki azzal az indoklással: „Ebben az emberben van becsület”.²⁵ Nem arról van tehát szó, hogy az első elbeszélés etalonként mutatja fel a csodás múltat, amikor az emberek jók voltak, csak azért, hogy legyen mihez mérni a sanyarú jelent. Ez a világ nem megkérdőjelezetlen és abszolút, hanem léteben és minden mozzanatában megkérdőjeleződik, mégpedig egy olyan szemlélet révén, amelyet a második történet szemléletével lehet azonosítani. Az, hogy a második történetet az első felől kell olvasni, úgy látszik, nem szorul bizonyításra, minthogy ebben a recepció mindig is egységes volt. De később még részletesen lesz szó ennek működéséről.

A két történet azonban nemcsak a narrátori kommentárokból olvassa egymást,²⁶ hanem abban a két metaforarendszerben is, amely mindkét elbeszélésnek közös szubtextusát alkotja. Szubtextusról abban az értelemben beszélek, ahogyan Riffaterre használja a fogalmat. A narrátori diskurzus, amely kihirdeti a fikcionalitást, mindazonáltal valószínű szekvenciákat hoz létre. Ezek a szekvenciák olyan szubtextusokká fejlődnek, melyek a szöveg egészét tükrözik, melybe beágyazódnak, és így megkönnyítik a szöveg interpretációját. Egyfajta *mise en abyme* ez. A szubtextus egy második olvasatát nyújtja annak,

²² Maga Mikszáth is efféleképpen nevezi meg, bár nem a paródia, hanem a szatíra szót alkalmazza rá: „Íme, uram, ez az egész történet, amit önnek el akartam mondani. Egy csomó hülyeség összerakva. Egy szatíra akar ez lenni a szobalányok kedvenc *olvasmányairól*. Egy önök által szépnek tartott mese ez, de szétbontva és az igazság nagyító tükre elé helyezve.” (Kiemelés tőlem, MKÖM 4, 164:18–21.) Elképzelhető persze, hogy Mikszáth véleménye megváltozott az 1887-es első változat és 1891 között. Gyakorta tért ő vissza az egyszer már feldolgozott témához, még inkább az őt folyamatosan foglalkoztató problémákhoz, de a visszatérés általában a szemlélet komorodását jelentette. Furesa lenne, hogy amit korábban „egy csomó hülyeségnek” titulált, az – mint a recepció legerőteljesebb vonulata sugallja – később azt példázná, hogy „régén bezzeg becsületesekbék, jellemesebbek voltak az emberek”, hogy ez a mű „állítja szembe a »régiek« érzelmes és önzetlen erkölcsét az »újak« léha és rideg erkölcsletelenségével.” SÖTÉR István, *Mikszáth Kálmán és a Beszterce ostroma* = S. I., *Romantika és realizmus*, Bp., 1956, 555.

²³ MKÖM 4, 157:1.

²⁴ MKÖM 4, 43:1–7.

²⁵ MKÖM 4, 23:37.

²⁶ A második elbeszélésből is álljon itt egy példa erre: „Ah, milyen kor ez! Az ifjú nem arról álmodik, hogy holdvilágos estén, csobogó tó partján együtt sétál a szöke fűrtös leánykával a harmatos pázsiton, a hold ábrándosan világít keresztül a susogó falombokon... Az ifjú arról álmodik, hogy öccsellenciája karon fogja, bevonja egy sarokba. »Ülj ide mellém« – sutogja öccsellenciája, dobogásba hozva szívét – »erről vagy arról szeretnék veled értekezni!«” (MKÖM 4, 36:24–30). Itt a narrátor a második történet szereplőinek viselkedésére az első történet szemléletével reflektál.

amiről a szövegben szó van: a narratíva költői vagy humoros metanyelvét alkotja, és ezáltal aktualizálja a referencialitáshoz való viszonyt. „A szubtextus illusztrációhoz vagy példához hasonlít, amely izolálja és hangsúlyozza a történet egy adott momentumát.”²⁷

A két metafora önmagában véve meglehetősen közhelyes, mondhatnánk, halott: a szép fiatal nő mint galamb és mint rózsza (virág). De éppen ez a közhelyszerűség kell ahhoz, hogy e metaforák a történet(ek) oly sok pontján aktiválódhassanak, sőt éppen a metaforák közhelyessége hozza mozgásba az első történetet.

Az első történet két férfinőse szenvedélyes virágkertész, és érdeklődésük középpontjában a rózsza áll. Barátságuknak is ez a közös kedvtelés az alapja, és ezért lesz annyira fontos Balduin számára, hogy rózsza van-e a kerti lakban. A kerti lak kalitkára emlékeztet, és így is kérdezi meg barátját: „Hát ebben a kalitkában mit tartasz?” A válasz meglehetősen talányos: „Hja, az titok. Oda én magam sem lépek be. Abban a kalitkában, barátom, egy galamb van. De ne beszéljünk róla többet.”²⁸ Albertus tehát explicite megtagadja a választ a kérdésre, következőképpen azt az állítást, hogy galamb van a kalitkában, nem lehet válasznak tekinteni. Inkább rejtvénynek tűnhet, de olyan rejtvénynek, amelyet a címzett semmiképpen sem fejthet meg, csak a feladója tudhatja, hogy metaforikusan tartalmazza a választ. Ráadásul ezt a metaforát nem Albertus alkalmazta, hanem tulajdonképpen már Balduin, amikor kérdésében kalitkának nevezte a házikót. A kalitkában madárnak kell lennie, milyen madár van ebben?²⁹ Galamb. És ez halott metafora: ha úgy hangzana, hogy „Az én galambom”, akkor egyértelmű volna, és már nem is volna metaforikus.

Balduin viszont úgy tudja, hogy nem kapott választ, ezért a kertésznek is felteszi kérdését, és ezúttal azt a választ kapja, hogy barátja egy rózsát tartogat a házikóban. Úgy tűnik, a kertész ugyanazt a taktikát alkalmazta, mint gazdája: rejtvényrel válaszolt, megfejtethetetlen metaforával fizette ki a kérdezőt. De lehet, hogy nem ez történt. Bezeczky Gábor szerint a metaforához két nyelv interakciója szükséges. Az egyik nyelv bizonyos eleme egy másik nyelv közegébe kerülve metaforaként viselkedik, metaforának bizonyul, noha saját közegében nem volt az.³⁰ Ez az elképzelés teljességgel összeegyeztethető a nézőpontok elméletével: az a metafora, ha az egyik nyelv adott elemét egy másik nyelv felől nézzük, egy másik nyelv felől olvassuk.³¹ Albertusék világában minden a

²⁷ M. RIFFATERRE, *Fictional Truth*, Baltimore–London, 1990, 27–28.

²⁸ MKÖM 4, 9:38–10:4.

²⁹ Erre nézve filológiai bizonyíték is rendelkezésünkre áll. Mikszáth 1888-as *Minden asszony, asszony* című novellájában ez olvasható: „...épített rá egy kedves villát, épen a vadaki erdő szélén. Úgy nézett ki, mint egy kalitka. De a kalitkába csicsergő madár is kellene. Egy szép asszony.” (*Jubileumi kiadás*, 28. 15.) Mikszáth tehát három évvel korábbi apró öletszíkrajá fedezhető fel a nagyobb elbeszélés háttérében, ugyanakkor az alapötletet itt sokkal elliptikusabban, finomabban, a két szereplő párbeszédében kettéosztva szötte bele a szövegbe.

³⁰ BEZECZKY Gábor, *Metafora és elbeszélés*, Literatura, 1992, 3–25. „...metafora akkor jön létre, ha egy szó átkerül az egyik világból a másikba, ahol metaforikus értelmet kaphat.” (25.)

³¹ Felettből szemléletes példát idézek, amelyet egyébként I. A. Richards is felhasznált, bár egészen más következtetéseket vont le belőle. Az óriások királya mondja Gullivernek: „nem tudok más következtetést levonni, mint hogy honfitársaid zöme a kis gusztustalan lérgék legkártekonnyabb fajtája, melytől a természet

virágok körül forog, és a rózsza a legértékesebb, a legszebb, a leginkább szeretett dolog. Nyelvükben ezért a csodaszép leány, Albertus szerelmének tárgya szó szerint is lehet rózsza.³² A kertész tehát saját nyelvén pontos választ adott, csak hogy Balduin más nyelvet beszél, és annak ellenére, hogy ő is szenvedélyes kertész, az ő számára a rózsza csak a növényt jelenti, és nem a világ legszebb és leginkább szeretett lényét (tárgyát). Ő csak vendég Albertusnál, és úgy tűnik, nyelvük nem teljesen azonos.

Ahhoz viszont eléggé szereti a rózsákat, hogy a barátság elárulásának tekintse Albertus részéről, hogy legkedvesebb rózsáját nem mutatta meg neki. És mintegy bosszúból szaván fogja barátját, és éppen azt a rózsát kéri ajándékba: „Nos, én a galambházban levő rózsádat választom.”³³ A két metafora összetalálkozik ebben a kijelentésben, mintegy szemrehányásként: mintha Albertus hazudott volna, amikor galambnak nevezte a rózsát. Ami meglepő, hogy Albertus erre egy szóval sem tiltakozik. Korábban ezt az ígéretet tette: „A legszebb rózsámat neked adom tövestől. A rózsát ritkasága teszi szebbé. Ha nekem is megvan, a becse kisebbedik tenálad.”³⁴ Ám, ha elhagyod a házamat (...), azt a rózsátot vidd el az unikumok közül, amelyik neked tetszik.”³⁵ Albertus tehát maga ígérte oda a legszebb rózsáját, és amikor Balduin tudtán kívül Esrét kéri, eszébe sem jut azzal védekezni, hogy Esre nem rózsza. Ez is bizonyítja, hogy a kertész saját szempontjából nem fogalmazott metaforikusan. Az ő nyelvükben Esre igenis rózsza.

Ezt akkor is megerősíti, amikor átadja Esrét: „Ő a kis házikó rózsája.”³⁶ Aki ezt a nyelvet megkérdőjelezi, az éppen Balduin: „Nem követeltem volna tőled, ha tudom, hogy a kalitkában galamb van és nem rózsza. Én egy igazi rózsát hittem, Albertus.”³⁷ De saját nyelvén ő is következetes; tagadja ugyan, hogy Esre rózsza lenne, de ragaszkodik hozzá, hogy galamb. Bár Albertus nevezte először galambnak, láttuk, hogy ezt is Balduin sugallta azzal, hogy kalitkának mondta a házát. A kérés és a teljesítés mondataiban pedig az azonosságok teszik feltűnővé a különbséget:

Balduin: „Én a galambházban levő rózsádat választom.”

Albertus: „Ő a kis házikó rózsája.”

valaha eltúrte, hogy a föld felszínén másszon.” (J. SWIFT, *Gulliver's Travels*, a 2. rész 6. fejezetének utolsó mondata az én fordításomban.) Ha elképzeljük Gullivert az óriás nézőpontjából, nyilvánvalóvá válik, hogy amikor a földön mászó féregnek nevezi, akkor egyáltalán nem metaforát alkalmaz. Talán először kérdéses volt számára, hogy egy ilyen apró lényt a férgek vagy az emberek közé kell-e sorolni. Gulliver beszámolója meggyőzte arról, hogy a férgek között is a legkártékonyabbak közé tartozik. Ugyanezek a szavak metaforák Gulliver számára, aki saját nézőpontjából nem tekintheti, saját nyelvén nem nevezheti magát féregnek, és ezért a kijelentést csakis metaforaként értelmezheti.

³² BEZECZKY i. m., 20. sk. első példája egyébként igen hasonló ehhez, melyben is Krúdy agártenyésztője, aki élete minden becsúgyát az agarakra költi, leányát nevezi az agarának.

³³ MKÖM 4, 11:35–36.

³⁴ Utólag ezek a szentenciák mintha a női tisztességre (természetesen annak egy ma már archaikus koncepciójára) is vonatkoznának: a nő értéke csökken, ha nem egyetlen férfi kizárólagos tulajdona.

³⁵ MKÖM 4, 9:14.

³⁶ MKÖM 4, 13:36.

³⁷ MKÖM 4, 14:8–10.

Mintha két nyelv vitája (párbeszéde) folyna itt arról, hogy mi is Esre. Balduin szerint galamb, Albertus és háznépe szerint rózsza. Ez a kettős szubtextus csak az elbeszélés végén tér majd vissza. Amikor Balduin saját kertjébe vezeti Albertust, az megijed:

„Albertus egyszerre összerezzent:

– Mi ez? Álmodom-e?

A sűrű lombozatot elhagyva, egy házikó bukkant elő, szakasztott olyan, mint az övé volt Nápolyban, vagy hogy talán éppen az.

– Ez a *kalitka* ijesztett meg úgy? – mosolygott Balduin. – Nos, mi csodálkozni való van azon? Éppen olyan, mint a tied. Éppen olyan *galambot* is tartok benne...”³⁸

Különös az idézett szövegrészben a bizonytalanság a hasonlóság és az azonosság között. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ki mondja: „vagy hogy talán éppen az”, de a *hogy* valószínűvé teszi, hogy szabad függő beszéddel állunk szemben: Albertus nem tudja, hogy a ház csak pontos mása az övének vagy azonos azzal. Inkább az azonosság lehetősége ijeszti meg. A *hogy* azonban azt is jelölheti, hogy az elbeszélő csak következtet Balduin gondolataira az ijedelméből, de nem magukat a gondolatokat adja vissza. De éppúgy lehetséges, hogy maga a narrátor hagyja nyitva az azonosság lehetőségét is. Balduin állítása szerint viszont csak hasonlóságról van szó: „éppen olyan”. Csakhogy ezt a hasonlóságot ő kiterjeszti a galambra is, aki viszont – a későbbiekből kiderül – azonos.

Balduin tehát most is hű marad saját galambnyelvéhez. Ekkor azonban a narrátor veszi át a szót:

„A házikó mögött lugas volt. Ezer meg ezer rózsza csüngött róla, s apró legyek és bogarak légiója rajzotta körül. Minden rózsaszálnak külön udvarlója.”³⁹

A narrátor látszólag megfordítja Albertus metaforáját: nem a leány is rózsza, hanem a rózsza is leány, hiszen annak is udvarlója vannak. De talán inkább ő is Albertus nyelvét beszéli, amelyben a kettő között nincsen különbség. Sokatmondó viszont, hogy éppen azt a rózsalugast írja le így, amelyben Esre újra találkozik szerelmével, illetve egyszerre találkozik mindkét udvarlójával.

A narrátor azonban ezzel még nem foglal végképp állást Albertus nyelve mellett:

„Esre ránézett azokkal a nagy fekete szemével szelíden, mint egy igazi galamb...”⁴⁰

Balduin pedig tesz némi engedményt:

³⁸ MKÖM 4, 27:26–34. (Kiemelések tőlem.)

³⁹ MKÖM 4, 28:1–3.

⁴⁰ MKÖM 4, 29:9–10.

„Hogy a kalitka küszöbét át nem lépte: »Hcj, Albertus, Albertus, veszedelmes rózsát adtál te nekem, akinek az illatát éreznem kell mindennap s letépnem nem szabad.«”⁴¹

Mintha az egyik mondatát (átlépni a kalitka küszöbét) lefordítaná Albertus nyelvére is (letépni a rózsát), ami egyben a defloráció legegységelműbb megnevezéséhez közelít, és ezzel (amit már a rózsák udvarlóiról szóló narrátori szöveg is előkészített) explicitte teszi az egész rózsza-szubtextus erotikus tartalmát.

A cím természetesen külön is felhívja a figyelmet a galamb-szubtextusra. A történet innen nézve körkörös mozgást végez: a kiinduló helyzetben a galamb a kalitkában van, és Albertus jövődöbelije. A végpont azonos ezzel. A kettő között az elbeszélésben eltűnik a szemünk elől. Utólag kiderül, hogy csak egészen rövid ideig volt kívül a kalitkán, mert hamarosan visszakövetelte mind a kalitkát, mind Albertust. Az elbeszélés azonban Albertust követte, és így a kert, a jómód, a védettség világából elvezetett a nyomor, a börtön és a kiszolgáltatottság világába. A történet elején és végén a három szereplő együtt van, és ez maga a harmónia; a közepén az egyikük egyedül marad, és ez a megosztottság mindenkinek rossz. A kalitka tehát a harmonikus állapot velejárója, sőt a védettség szimbóluma is: a kalitka a fallal körülvett kerthben van, és a férfiak nem lépik át a kalitka küszöbét.

Ez a körkörös metaforikus szerkezet megismétlődik a második történetben, csak hogy elemei mind más jelentést nyernek. Tulajdonképpen ez a metaforika a második elbeszélésben csakis azáltal lesz annyira feltűnő, mert már ismerős az előzőből.

Amikor Korláthy megkéri Dani bácsit, hogy biztosítson számára lehetőséget az Eszterrel való békülésre, az így szól:

„Még belém találod oltani a gyanút, hogy tört vetettél ki arra a galambra. Hanem a kalitka, amiben van, az enyim, hehehe. Aztán a galamb a Pistácé. Hm. Semmi sem lehetetlen, hm. Hát micsoda províziót adsz, fráter, hehehe?”⁴²

Szabó Dániel azonnal rengeteg mindent megvilágít a galamb helyzetét illetően, ha szavait az első történet felől olvassuk. Először is másé a galamb, mint a kalitka. Az első történet kiinduló helyzetében Albertus gyámja és kérője volt Esrének egy személyben. Itt Szabó Dániel a gyám és Altörjaj a kérő. Csak hogy a kalitka, amely az első történetben a galamb védettségét jelentette, arra szolgált, hogy a küszöbét senki át ne léphesse, ebben a világban a galamb feletti hatalom jelképének tűnik. Szabó Dániel mint a kalitka birtokosa annak adja Esztert, akinek akarja, illetve aki kedvezőbb ajánlatot tesz neki (ti. a gyámnak). A galamb a kalitkában éppenséggel kiszolgáltatottnak tűnik; Eszter – Esrével ellentétben – nem maga dönt a sorsáról. Ott őt kérdezték meg, hogy el akar-e menni Albertustól, majd Balduin az ő kérését tiszteletben tartva kerestette meg a számára mégis Albertust. Itt Eszter a férfiak tőle független manipulációinak tárgya.

⁴¹ MKÖM 4, 29:19–21.

⁴² MKÖM 4, 44:14–18.

Az első történetben Albertus és Balduin nyelve nem állt igazán távol egymástól, a kettő feszültsége okozhatott ugyan félreértést, de a jelentések a második történet felől nézve majdnem homogéneknek tűnnek, különbségeik inkább játékosak. A szereplők még képesek rá, hogy a másik nyelvét is beszéljék. A nyelvek közötti különbség sokkal drasztikusabb lesz az első és a második történet között. Ebben a dialógusban az első történet – ott különbözőnek tűnt – nyelvei mintha összeolvadnának az egészen mással szemben. Már a *galamb a kalitkában* első előfordulása is mutatja, mennyivel nagyobb súlyuk van a nyelvi, jelentésbeli különbségeknek a második történetben, mennyire erőteljesen megváltoznak az első történetből ismerős kulcsszavak, és éppen ezért lehetséges, hogy például a *galamb* szóban az első történet a másodikat olvassa, de ez ugyanakkor fordítva is megtörténjen.

Hasonlóképpen változik át a rózsá is: az előző oldalon történt, hogy az ebéd után elszundító Dani bácsi jelentésében Korláthy beleharapott Eszter karjába.

„Dani bácsi nem azért volt furfangos fiskális, hogy amint fölcusdva figyelmesebben szétnézett, legott észre ne vegye a gyanús »környülállásokat«. Eszter szeme szikrát hány, arca akár a *rózsá*, kigyúlva, Péter zavart, az abrosz le van csúszva, a gyufatartó összetörvé. Hátha még az Eszter hirtelen hátradugott karját látta volna a fogak helyeivel!”⁴³

A rózsá tehát, amely a kert védett világában nyílt az első történetben, és amely a szereplők minden szeretetének és fáradozásának tárgya volt, most egy romhalmaz közepén jelenik meg, melyet a nő elleni agresszió eredményezett, és ez a rózsá, amely a leány arcán piroslik, ezúttal nem az egészséges szépség, hanem a düh és a sértett szemérem jele.

Amikor a férjétől elhagyott Eszter utána utazik, Altörjay üresen találja a lakást:

„Kereshette másnap az üres *fészekben* Altörjay. A *galamb elröpült*. Csak az bosszantotta a képviselő urat, hogy *megettéptelen tollakkal*.”⁴⁴

Ez a narrátori kijelentés megerősíti korábbi felismerésünket, hogy a kalitka a szüzességgel áll kapcsolatban. Eszter a házasságkötés után már nem kalitkában lakik, hanem fészke van. Ebből repül ki. A fészket ugyan szintén a védettséggel asszociálhatnánk, de kiderül, hogy a fészekben is meg lehetett volna tépni a galamb tollát. Az elröpülés tehát megmenekedés az egyik veszélytől, de ismeretlen veszélyek vállalása is.

Mi sem természetesebb, mint hogy az öreg János huszár levelében „kedves galambom”-nak szólítja Esztert.⁴⁵ Amikor az elolvassa a levelet, „halotti sápadtság borítja el arcát, azt a szép kis arcot, melyen odahaza piros rózsák nyíltak.”⁴⁶ A virág-szubtextus

⁴³ MKÖM 4, 43:28–33. (Kiemelés tőlem.)

⁴⁴ MKÖM 4, 57:20–22. (Kiemelések tőlem.)

⁴⁵ MKÖM 4, 58:36 és 59:21.

⁴⁶ MKÖM 4, 59:36–38.

azonban éppen nem búcsúzik ezzel a fordulattal, hanem itt kezd igazán fontossá válni, amikor Eszter nyomorában virágárusleány lesz.

„Korláthy nének megsúgta az üvegablak, hogy példának okáért igen takaros virágárusleány válnék belőle.

És a lefelé vezető útnak ez az első garádicsa még nem ijesztő, inkább még tiszta, kedves is. Virágot árulni, mi rossz van ebben? Sőt, ha jól meggondoljuk, igazi költői foglalkozás, legillendőbb egy szép női teremtettséghez.

Igaz, hogy mosolyogni kell hozzá. De hiszen minden kereskedő mosolyog a vevőire. A fürge Merkúr ingyen osztogatta ki hívei közt a mosolygás portékáját: »a rőf kurtább lehet, a mérőserpenyő aljára ragaszthatnak egy kis nehezítő tapaszt viaszból vagy szurokból, de a mosollyal ne fősvénykedjete«. A mosolygás ugyancsak ártatlan dolog és illik a virágokhoz. A mosolygás az ajkak és szemek virága, éppúgy, mint ahogy a virág az anyaföld mosolygása.

Eszter tehát virágárus-leány lett.”⁴⁷

Ezúttal is nehéz eldönteni, hogy ez a narrátor kommentárja vagy Eszter belső beszéde, vagy ha mindkettőt tartalmazza a részlet, akkor pontosan hol a határ közöttük. A mosoly–virág metafora mindenesetre figyelemre méltó. Egyrészt: a bevezetésben nehézségnek tűnt, hogy ha a *Galamb a kalitkában* két elbeszélése együtt metafora, akkor olyan kétirányú metafora, amelyben a két elem szerepe (tenor–vehiculum) nem határozható meg; itt szintén olyan metaforával találkozunk, amely kétirányú: a mosolygás virág és a virág mosolygás. Másrészt fontos a virág-szubtextusban is: Eszter arcán, ahol „odahaza rózsák nyíltak”, és amelyet aztán „halotti sápadtság” borított, most újra virág nyílik, a mosoly. De milyen mosoly ez? Hogyan mosolyog az a nő, akit férje mindenéből kiforgatva elhagyott, és aki ott áll egy fillér nélkül egy idegen kikötővárosban, és ráadásul még a rendőrség is keresi? Ez a félig-meddig prostituált virágáruslány vevőcsalogató mosolya. Ez volna azonos a virággal, az anyaföld mosolygásával?

Persze gondolhatjuk, hogy csak Eszter próbálja megnyugtatni-becsapni magát ezekkel a gondolatokkal. De honnan kerülnek ide ezek a gondolatok a mosolyról, a virágokról és az anyaföldről, amelyek annyira idegenek a második történet világától? Természetesen az első történetből, ahol azt olvashattuk: „lefeleküdtek, tovább álmodni a növényekről, az anyaföld csodálatos hajzatáról.”⁴⁸ És ahol Albertus és Balduin ez esti beszélgetése után a narrátor így adott hangot a modern olvasó reflexióinak:

„Ha már legalább föl lett volna találva Gálóc és Verpelét híres növénye, amivel kiadta magából az anyaföld legbecsesebb gondolatát. A tulipánjait akár meg is tarthatja magának, ha akarja.”⁴⁹

⁴⁷ MKÖM 4, 60:23–38.

⁴⁸ MKÖM 4, 12:33–34.

⁴⁹ MKÖM 4, 13:4–7.

Amikor a második történet olvasta az elsőt, a dohány lett az anyaföld legbecsesebb gondolata, a virág pedig haszontalannak tűnt. Ebben a találkozásban a második történet naivnak látta az első világát, az első érzéketlennek a másodikét. Ugyanez ismétlődik itt, ahol az első történet olvassa a másodikikat, és a virággal, az anyaföld mosolygásával azonosítja a nyomorgó prostituált álmosolyát.

Nem sokkal arrébb ez áll:

„Csak éjjelente járt már hozzá a múlt kísértetgetni, nappal elűzte, mint az alkalmatlan legyet, »hess te dongó a fullánkoddal«, minden kezdett már elmosódni, midőn egy este-felé a tengerparton, amint bágyadt tekintete elrövedezett a tenger árbocerdején, hirtelen megszólítja egy női hang angolul:

– Szép virágai vannak, kisasszony.”⁵⁰

Az első történetben a legyek a rózsáknak udvaroltak, itt a múlt kísértetei, akik bele akarnak szűrni áldozatukba. A legyeket mindkétszer a narrátori diskurzus említi. Eszerint a rózsza fogadja a legyek udvarlását az első elbeszélés világában, a másodikban a nő (aki ebben a világban maga eddig még nem volt virág, csak az arcán nyíltak virágok) el kell hessenesse az ártó szándékú rovar. És ha a legyek képe nem idézné fel önmagában az első elbeszélés megfelelő helyét, azonnal elhangzik az emlékeztető szó: „Szép virágai vannak, kisasszony.” És ha még ez sem volna elég: „Az úrnő néhány tearózsát választott és egy violacsokrot.”⁵¹

Férj és feleség újbóli találkozásakor mindkét szubtextus azonnal előkerül.

„– Menjünk például a szállásodra.

– De az csak egy kis padlásszoba.

– Mégis a te fészked.

(Oh jaj, *milyen fészek!* Hogy borult lángba az arca.)

Péter karonfogta. Éppen már leszállt az est a zsidongó, rajzó városra. Útközben a szűkebb síkátorokban át is ölelgette, ki is vallatgatta:

– Mondd el csak, kicsikém, hogy kerültél ide? *Hogy virítasz itt ki, magad is virág a többi virágokkal?*”⁵²

Ezekkel az immár oly ismerős metaforákkal udvarol feleségének Korláthy, és a lehető legközhelyesebb fogalmazás árulkodik őszintétlenségéről. A virágok már csak egyszer kerülnek elő, búcsúzásképpen, amikor Eszter a szállásáról távozó Péterre „ráöntötte a magasból az összes virágait. Ezzel búcsúzott el a mesterségétől.”⁵³

Ezek a részletek szinte csak előhívják a szubtextus korábbi helyeit. Bár nem érdekel, hogy az Eszter–virág-azonosítás, melyet a második elbeszélés szinte feltűnően kés-

⁵⁰ MKÖM 4, 61:17–23.

⁵¹ MKÖM 4, 61:31. (Kiemelés tőlem.)

⁵² MKÖM 4, 63:9–18. (Kiemelések tőlem.)

⁵³ MKÖM 4, 65:10–11.

leltetett, akkor hangzik el Korláthy szájából, amikor az elszöktette, elhagyta, nyomorba taszította, és éppen végképp meg akar szabadulni tőle.

Érdekesebb a fészek. Már volt szó arról, hogy a kalitka jelentése hogyan változott az első elbeszéléshez képest, ahol a galamb védelmét látszott szolgálni; itt Szabó Dániel mint a kalitka tulajdonosa árusíthatta ki a galambot. A galamb onnan a „családi fészekbe” került, de ez a fészek a hamburgi padlásszobává változott. A fészeknek ez az elbeszélésen belüli metamorfózisa hasonlít a kalitka elbeszélések közötti inverziójához, aminek azonban még mindig nincs vége. Amikor Altorjay a zárójelenetben „a szép Korláthy-néről” érdeklődik, a következő választ kapja:

„– A galamb most a kalitkában van – jegyzé meg Gravinczy főispán.

– Hogy-hogy?

– Elfogták Hamburgban azért a bizonyos váltó-hamisításért.”⁵⁴

A „galamb a kalitkában” mint helyzet tehát a második elbeszélést is keretezi. Az elején itt is együtt volt a három szereplő, és ezt a kiinduló helyzetet akár harmonikusnak is nevezhetjük. Az mindenesetre világos, hogy ez a kezdőállapot a jólét világa, ahonnan ezúttal is alsóbb rétegek felé vezet az út az elbeszélés derekán. A zárójelenet ismét a felsőbb osztályokba vezet, mégpedig a klubba, egy régebből ismerős helyszínre. Itt is együtt vannak ők hárman, de csak virtuálisan. Korláthy és Altorjay ugyanabban az épületben, de külön szobákban, Eszter pedig csak a róla szóló híradásban. Fizikailag távol, a jólét világából pedig végképp kiiktatva. A három szereplő szétválásai és találkozásai itt sokkal bonyolultabban alakulnak, de mégis leegyszerűsíthetők egy olyan struktúrára, amely az első elbeszéléssel azonos: a narrátor az elején és a végén látja együtt hármukat a jólét világában, a kettő között pedig csak az egyiküket követi a nyomor felé vezető útján, amely itt is a törvénnyel való összeütközés és a börtön felé vezet.

Ezt a szerkezeti hasonlóságot lényegében a *galamb a kalitkában* szubtextus teszi láthatóvá, vagy akár hozza létre. A virág-szubtextus az első elbeszélésben szinte egybemosódott ezzel, és csak a kezdő- és végállapothoz kapcsolódott. (Az elszegényedett Albertus megpróbáltatásai közepette nem volt szó rózsákról.) Itt majdhogynem váltják egymást. A virág-szubtextus azt a középső részt uralja, amelyben a galamb nincs kalitkában. Az elkülönülés azonban nem hermetikus, már csak azért sem, mert a galamb olyankor fészekben van. Másrészt maga a rózsa szó is előbb fordul elő először, mint a galamb: a harapás pillanatában. Ugyanakkor ez a pillanat egyben a kezdeti harmónia megtörésére is, amikor a szerelem és a barátság viszonylatai a három szereplő között először válnak kérdésessé.

Persze azonnal azt kérdezzük, ugyan miféle barátság és szerelem volt az? Elmondtuk, hogy a történetek elbeszélői kommentárjaiban a két történet egymást olvassa; láttuk, hogy egymást olvassák a galamb- és virág-szubtextusokban, a két metaforarendszer szün-

⁵⁴ MKÖM 4, 66:9–11. Ez a Gravinczy főispán a klub állandó rekvizituma a műben. Az első klubjelenetben, Altorjay és Korláthy összeveszésekor ő volt az egyetlen névvel bíró mellékszereplő. Akkor sem volt lényegi funkciója, és ezúttal is csak tájékoztat.

telen jelentésváltozásaiban is, ahol éppen a másik történet világától való távolság manifesztálódik ugyanazon szó teljesen eltérő jelentéseiben. Bizonyos fogalmak jelentésében és az ezekhez kapcsolódó elbeszélői magyarázatokban is megfigyelhető ez. Ezeknek a fogalmaknak a jelentésváltozásai a metaforikus szubtextusokhoz hasonlóan működnek.

Legfeltűnőbb talán a *barátság*, amely szinte felütését adja mindkét elbeszélésnek. Balduin így jellemezte Albertushoz fűződő kapcsolatát: „sohase láttuk egymást. Hanem ő is írt egy könyvet a virágokról, én is írtam, s azóta levelezésben állunk egymással, **testi-lelki jó barátok** vagyunk.” A narrátor ennyit fűz ehhez: „Négyszáz év előtt még voltak ilyen barátságok.”⁵⁵ Vagyis: ma már nincsenek ilyen barátságok, tehát alkalmasint vannak másfajta. A narrátor a második történet felől reflektál az elsőre, és felhívja rá a figyelmet, hogy e barátság jellege az az első történet világában, ami idegen a számára. Az a második történet olvasásakor válhat világossá, hogy miért, illetve hogy milyen vagy mit jelent a barátság abban a világban. De ott már a legelején elmondja az elbeszélő:

„Különben **testi-lelki barátok** ketten. Nem áradozó szavakban és tettekben nyilvánul ez (mint a fentebbi sületlen elbeszélésben), mert a szavak elrepülnek, a tettek elfelejtődnek, de *scripta manent* – sok-sok helyütt van egymás mellé írva nevük a váltókon, hol az egyiké felül, hol a másiké.”⁵⁶

Ha valakinek nem tűnne fel, hogy a kiemelt kifejezést⁵⁷ az első „sületlen” elbeszélésből idézte, a narrátor még külön el is magyarázza: a barátság fogalmát a második történet világában az elsőhöz képest definiálja. Itt is dialógust folytat a két történet. Maga a *testi-lelki barátság* kifejezés az első elbeszélés egész világát hozza magával, és idegen testként ékelődik a második világába. Mintha a két szereplő közötti viszonyt egy idegen nyelven nevezné meg. (Az első történet olvassa a másodikikat.) Az elbeszélő ezért azonnal nekilát, hogy átértelmezze a kifejezést, de egyben az egész első elbeszélést értékeli és értelmezi. (A második történet olvassa az elsőt.) Csakhogy az értelmezés, az új értelem, amit a szónak ad, láthatólag ironikus: mintha a szó mégiscsak használatban volna a második történet világában, de az elbeszélő ezt a használatot elfogadhatatlannak találja. (Az első történet olvassa a másodikikat.)

A barátság valóban kulcsfogalma az első elbeszélésnek: a barát szó és származékai 25-ször fordulnak elő a kritikai kiadás 22 oldalán.⁵⁸ A második elbeszélésben mindössze 4-szer 36 oldalon.⁵⁹ Az elsőben szinte túl sok is ez. Mintha az egész elbeszélés csak azt illusztrálná, hogy milyen volt négyszáz évvel korábban a barátság, még ha levélben kötött is. A két csúcspont, amikor Balduin megtudja, ki volt a házikó rózsája, és így kiált fel: „Vétkeztem ellened, hogy csak egy percig is kételkedtem barátságodban”: és amikor

⁵⁵ MKÖM 4, 8:26–29. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁶ MKÖM 4, 35:38–36:4. (A kiemelés félkövérrel tőlem, kurziválással Mikszáthtól.)

⁵⁷ Amely egyébként nem fordul elő többször az MKÖM eddig megjelent kötetében.

⁵⁸ És ebből csak az a hely lóg ki, ahol a bíró *barátocskámnak* szólítja a gyilkossággal vádolt Albertust (MKÖM 4, 19:29).

⁵⁹ Nem számítva a *barátnékat*.

az erősen parodisztikus vesztőhelyjelenet végén a főbíró így összegez: „Igazad volt, Balduin. Most lettél valóban méltó barátodhoz.”⁶⁰ A *barát* szó így szinte emblémájává válik az egész első elbeszélésnek, és ezért ritka említései a másodikban további narrátori segítség nélkül is megidézik az első történet világát.

És ezért válik jelentőségteljessé a barátság minden említése, mert az önfeláldozásnak ezt a parodisztikus teljességét idézi mint viszonyítási pontot. Akkor is, amikor a Hamburgban nyomorgó Eszter arra kéri Szabó Dánielt, aki kiárusította őt, ellopta örökségét, és végül feljelentette, hogy „emlékezzék arra a barátságra, mely egykor atyjához kapcsolta.”⁶¹ Az első történetben a szereplők folyton „barátom”-nak szólították egymást. A másodikban csak Miss Thompson szólítja így kitarottját, és a szó itt is a pénzzel együtt kerül elő: „Fizesse ki, barátom.”⁶² Mintha már az első említés figyelmeztetne ennek a kapcsolatnak üzletszerű jellegére. Itt persze még úgy tűnik, mintha Korláthy fizetné ki Miss Thompson virágait mintegy baráti szolgálatként, de világos, hogy ezt a barátságot a hölgy pénzen vásárolta, és az a pénz is az övé, amivel Korláthy fizet.

Legérdekesebb a fennmaradó utolsó példa: „Egy este a klubból hazamenet barátságosan fűzte karját az Altorjayéba, mert a párbaj után újra jó pajtások lettek. Így kívánja ezt a társadalmi illem.”⁶³ Ez a mondat azt a jelenetet vezeti be, amelyben Korláthy megpróbálja továbbadni pénztelenül maradt feleségét Altorjaynak. A *barátságos* persze messze nem azonos a *baráti*val; és ott áll mellette a barát szinonimája is, a pajtás, amely jelentésében sokkal közelebb áll a *barátságos*hoz, mint a *baráti*hoz. Lehet, hogy ez volna az adekvát szó ebben a világban, és a *barát* ennek metaforája, amikor az első elbeszélésből idecsöppen? A másodikban még kétszer fordul elő. Amikor Altorjay párbajra provokálja Korláthy-t, az kénytelen felállni a tarokkasztaltól, *partnerei pedig* azon kezdenek morfondírozni, hogyan értelmezzék a játék szempontjából, hogy az ulti bemondása után felállt az asztaltól: „A pajtásokat nem érdekelte, hogy mi lesz vele, az volt a fontosabb kérdés, hogy mi lesz az ultimóval.”⁶⁴ A narrátornak ezt a zárójeles kommentárját érthetjük úgy is, hogy még a *pajtás* szót is ironikusan használja, de tekinthetjük a *pajtás* definíciójának is: a *pajtások* azok, akik gyakran együtt vannak, talán barátságosan is viselkednek egymással, csak hogy – ellentétben a barátokkal – nem érdekli őket, hogy a másik él-e, hal-e. Innen nézve lesz különösen sokatmondó a szó egyetlen előfordulása az első elbeszélésben:

„A hóhérok után, kik skarlátpiros ruhát viseltek, két pribék fekete zászlót vitt az elítéltek előtt. A zászlók fekete mezőjén hét-hét piros holló röpköd. A kivégzendők emb-lémái. Hét holló! Hét jó pajtás, akikkel még közük lesz.”⁶⁵

⁶⁰ MKÖM 4, 13:39–14:1 és 26:17–18.

⁶¹ MKÖM 4, 58:17–18.

⁶² MKÖM 4, 61:32.

⁶³ MKÖM 4, 53:4–6.

⁶⁴ MKÖM 4, 50:4–5.

⁶⁵ MKÖM 4, 21:31–34.

Az első elbeszélésben tehát a gonosztevők és a hollók voltak pajtások, míg a másodikban a társadalmi elit tagjai azok. A kapcsolat persze dialogikus: a két elbeszélés itt is egymást olvassa a két viszony azonos megnevezésében. Vajon metafora ez? Két különböző dolog azonos szóval megnevezve. De úgy tűnik, külön-külön mindkét világ szó szerintinek tekinti a megnevezést. A feszültség akkor keletkezik, amikor a két világ egymás mellé kerül, és az azonos megnevezés eltérő jelentése láthatóvá válik. Az első elbeszélés felől tekintve a másodikban metaforikus a *pajtás* szó használata, a második felől nézve az elsőben. Ezúttal kizárólag a narratori diskurzus teremti meg ezt a feszültséget, egyedül a narrátor játssza ki egymással szemben a két jelentést, de láthatólag az adott világ köznyelvéből idézi a szavakat, a két nyelvet szembesíti egymással.

A másik fontos fogalom, amelynek főképp a narratori szövegek szembesítik eltérő jelentéseit a két világban, a *becsület*. Már az első elbeszélés első mondatában szerepel: „élt Veronában egy becsületes, jószívű ember, név szerint Balduin Gervasius, aki rendkívül szerette a virágokat.” Ez az indítás esetleg azt is sugallja, hogy a virágok szeretete összefügg a becsületességgel? Ez persze közhely: *Ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet*. De talán ettől a kimondatlan közhelytől annyira logikus, hogy ebben a világban, ahol a népek annyira jók, a virágok olyan fontos szerepet játszanak. Persze a kapcsolat fordítva is létesül: a virágoskert a Paradicsomot idézi, ahol az ártatlan, a bűnbeesés előtti ember élt. Akárhogy is, a becsület az első mondatban kapcsolatba kerül a virágokkal, és még az első oldalon kiderül, hogy a virágok iránti szeretet volt az alapja Balduin és Albertus barátságának is.

A vesztőhelyjelenet a becsület jegyében játszódik le. Először Orizi hagyja magát kivégezni, nehogy a bíróra megharagudjon az anyósa, és ezzel bebizonyítja, hogy van benne becsület,⁶⁶ majd egymás után ketten jelentkeznek az ártatlanul halálra ítélt Albertus helyére, mindkettejüket a becsület vezérli. Amikor az elbeszélés végén a narrátor összefoglalja az olvasó feltételezett reflexióit (azaz a második történet felől tekinti az eseményeket), éppen a becsület fogalmát helyezi a középpontba.

„De az olvasó talán így szól:

– Nem haltak azok meg, mert nem is élhettek sohasem. Túlságosan jók ahhoz. Túltengésben van náluk a *becsületesség*. Az egyik odaadja a mátkáját a másiknak, pedig szereti, a másik pedig érintetlenül visszaadja, pedig az is szereti. A pénzt ellenben megszaportítja. A pénzt nem szereti senki sem. Az egyik meg akar halni a másikért. Nevetséges! Annyira jók, hogy még a gyilkos is ritka *becsületes* ember köztük.”⁶⁷

Ez az olvasat azonban még mindig nem kérdőjelezi meg a becsületesség fogalmának tartalmát, sőt még érték voltát sem, mindössze azt vitatja, hogy ez az érték megvalósulhat, hogy a létező emberek viselkedésmódját valóban befolyásolhatná. Ebből talán az következne, hogy a második elbeszélés világában nem szabadna előfordulnia a *becsület*

⁶⁶ MKÖM 4, 23:22–39.

⁶⁷ MKÖM 4, 29:28–39. (Kiemelések tőlem.)

szónak. Elő fog fordulni, csak hogy egészen másféle viselkedésmódokat fog jelölni, mást fog jelenteni. A becsületesség másmilyen lesz a második történetben.

„És hogy jutottál hozzá [ti. a menyasszonyodhoz]?”

– A gyámja által. Ő volt a gondviselés. A gondviselés véletlenül ügyvédem, és a választáskor jól állt értem nyolcezer forintig, amit most már féltetni kezdett, ennél fogva a gondviselés inkább a maga gondját viselte, hogy Esztert nekem juttatá.

– És ki ez a *becsületes* ügyvéd?⁶⁸

Korláthy tehát becsületesnek nevezi azt a gyámját, aki azért adja Altorjayhoz a gyámleányát, hogy ezzel biztosítson fedezetet arra a kölcsönre, amit az tőle kapott. Ez a második történet szereplőinek nyelve, ebben a világban a *becsület* ezt jelenti.

Korláthy és Altorjay párbajához az elbeszélő felettebb ironikus kommentárja kapcsolódik a becsületről:

„A választókerületben olvassák a jámbor Haluska Jánosok, s kevélyen mondogatják: »A mi képviselőnk megint becsületet reparál.«

S hányszor van ez; újra meg újra olvashatják. Ahány nap, annyi eset. Képzeltető, az is eszükbe juthatna e jó falusi embereknek odahaza: hogy vajon cseréből van-e a nagy urak becsülete, hogy olyan gyakran törik el s hogy olyan könnyen össze lehet drótozni?

(...)

A párbaj véghezment másnap a rákospalotai erdőben, ahol összeviszsa vannak lövöldözve a fák. Mikor a favágó évek múlva valami fát fűrészsel, egyszer csak kigurul a közepéből egy-egy golyó. Mindenik golyó egy el nem talált ember. Gombát szedő parasztyerek szintén találnak golyókat a füvek között. Mindenik egy helyrehozott emberi becsület. S mellénykájuk zsebébe rakván e becsületeket, gomboznak velük otthon a házerek alatt...⁶⁹

A narrátor láthatólag távolságot tart a becsület ilyen felfogásától. Maga a becsület tárgyasítása a mellétalált pisztolygolyóban épp eléggé komikus hatású ahhoz, hogy jelezze, a narrátornak egészen másféle fogalmai vannak a becsületről. Fontos a naiv vidéki ember hipotetikus reakciója, aki értetlenül állhatna a becsület ilyen felfogása előtt. De a parasztembernek csak „eszébe juthatna” ez. Maga a narrátor teremti meg ezt a feltételezett pozíciót, amely mintegy a külső és a belső határán fekszik. Belső annyiban, hogy ugyanabból a korból reflektál a történetre, és az elbeszélői kommentárok mindig is a korszak különbségeként határozták meg a két világ különbségét. Külső annyiban, hogy ez a reflexív pozíció a falusi emberé, akinek a számára mégiscsak idegen a történet világa. Nem is annyira a falu és a nagyváros, mint inkább az alsóbb néprétegek és a „nagy urak” világának különbségét hangsúlyozza az elbeszélő.

⁶⁸ MKÖM 4, 34:1–6. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁹ MKÖM 4, 50:20–39.

De ez a reflexió, mint láttuk, hipotetikus. A falusi emberek nem csodálkoznak a nagyurak becsületének furcsaságain, csak csodálkozhatnak az elbeszélő szerint. „Képzélhet”, hogy „az is eszükbe juthatna”... Ő az, aki logikusnak tartja, hogy így gondolkodzanak. Maga a kérdés: „Miből van a becsület?” – a becsület fogalmáról a korabeli vezető társadalmi rétegben folyó diskurzusra kérdez rá. Természetesen egy szándékoltan naiv külső nézőpontból kérdez rá magára az ott beszélt nyelvre. Az elbeszélő tehát a második történet világán belül hoz létre olyan reflexív pozíciót, amelyből azon világ nyelvének önellentmondásai lelepleződnek. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a paraszti gondolkodás a városival szemben archaikusként írható le, akkor azt is mondhatjuk, hogy a narrátor az első történet nézőpontját csempészi be a másodikba, mégpedig oly módon, hogy az ott nem jelenik meg ténylegesen, hanem maga az elbeszélő kéri számon a második történet világának periferiáján élőktől, hogy miért nem találják érthetetlennek a történet centrumában folyó diskurzust.

Ez a diskurzus persze folytatódik a történetben, amikor az anyagilag ellehetetlenült Korláthy felkínálja kifosztott feleségét Altorjaynak. Altorjay felháborodik, mire Korláthy: „Ne ítélj el, pajtás. Bennem a becsület dolgozik.”⁷⁰ Majd a történet legvégén újra, az elbeszélő utolsó kommentárjával:

„Altorjay felugrott, régi cimboráját nyomban fölkeresni.

– Ne bánts, míg előjön, megzavarnád – figyelmeztetné Gravinczy. – Valami becsület-bírószág tanácskozik odabent, és éppen ő az elnöke.

Altorjay rábámult Gravinczyra, de biz annak arcán nem volt semmi gúny. Természetesnek találta, hogy Korláthy legyen valami becsületbírósnak az elnöke. Szétnézett az egész teremben, de a többiek se csodálkoztak.

Csak a falon lógó Széchenyi István homloka mutatott szigorú, sötét ráncokat. De azért ő sem mogorvább, mint tegnap volt, vagy tegnapelőtt.

Ej, de hátha mégis ki talál egyszer lépni a ráájából, megrázkódik s mennydörgő hangon rájuk kiált:

– Ide hamar a poharamat, hadd morzsoljam össze, hogy ne ihassatok belőle ezentúl!”⁷¹

Ezúttal Altorjay az, aki értetlenül áll szemben saját világának nyelvével. De ő az egyetlen, aki ezt a becsületdiskurzust ellentmondásosnak találja. Hasonlóan a feltételezett falusi emberhez, ő is csak csodálkozik. Altorjay reakcióját az elbeszélő ismét egy fiktív reflexióval támogatja meg, a képről lelépő Széchenyiével. Sem maga Széchenyi, sem a képe nem reagál, hanem az elbeszélő tulajdonít neki potenciális reakciót. Tehát újra az elbeszélő vetíti bele a történet világába a külső reflexív pozíciót. Széchenyi azonosul a képével, amely fizikailag jelen van ebben a világban. Másrészt azonban ő mégiscsak a múlt, ha nem is a régmúlt egy darabja.

⁷⁰ MKÖM 4, 53:22.

⁷¹ MKÖM 4, 66:24–38.

Egyrészt tehát folyik egy diskurzus a becsületről ebben a világban, sőt a becsület épenséggel központi kategóriának tűnik. Ezek a reflexiók azonban megkérdőjelezzik a kulcsfogalom jelentését ebben a diskurzusban. Abban a nyelvben, amely felől ezek a reflexiók erre a világra tekintenek, a becsület fogalma nem felel meg azoknak a cselekvéseknek, amelyekre alkalmazzák, vagyis a szónak más jelentése van. Ezt a nyelvet a múlttal hoztuk kapcsolatba, és önkéntelenül adódik, hogy egyben az első elbeszélés nyelvével is azonosítsuk. Az első elbeszélés végén hangzott el az a kitétel, hogy a modern olvasó szerint a történet szereplőinél „túltengésben van a becsületesség”. Az elbeszélő az első történet felől olvassa a másodikat.

Az elbeszélő azonban nemcsak belevetíti e világba a cselekedetek megítélésének ezt a pozícióját, amikor a falusi ember és a képeről lelépő Széchenyi képzelet reakcióit megfogalmazza. Egy ilyen értékkritérium valóban megjelenik ebben a világban. Már az is erre utal, hogy a klubban egyáltalán ott lóg a falon Széchenyi képe: itt úgy tesznek, mintha Széchenyi eszmei öröksége fontos lenne számukra. A narrátor éppen azért szembesíti a múlttal ezt a világot, mert ennek a világnak a központi narratívája a múlttal való kontinuitása. De maga Altorjay is csodálkozik, hogy régi pajtása becsületbíró lehet, és annak idején felháborodott, amikor Korláthy felkínálta neki a feleségét: „Mi jut eszedbe, Péter, a feleségedet másnak kínálni! Szégyelld magadat!”⁷² – mondta. De még Korláthy is felesésségre vonja Altorjayt, amiért csak a pénzéért akarta elvenni Esztert:

„– Úgy? Hát neked is csak a hozomány kellett? – vágott vissza Korláthy metsző gúnynyal...”

Igen, metsző gúnynyal, mert az erkölcs-bírák és az erkölcsi vádlottak úgy összevissza vannak cserélve, hogy mindenik azt a szerepet veszi föl minden pillanatban, amelyik neki tetszik.”⁷³

Ennek a világnak tehát heterogén az értékrendje, amennyiben folyik itt egy olyan becsületdiskurzus is, amely éppen a másik történet becsületfogalmát használja, de amely normának a szereplők megfelelni sohasem próbálnak.

A két történet e tekintetben éppenséggel ellentétesnek tűnik. Az elsőben parodisztikusan egybeesik a szereplők diskurzusában megnyilvánuló normatív értékrend, a cselekedeteikből kikövetkeztethető értékhierarchia, sőt még a törvény működése is. A másodikban mind a három faktor ellentétbe kerül egymással. Ezek közül eddig még csak a törvénnyel nem foglalkoztunk.

Az első történetben a törvény alkalmazása a szereplő személyeken múlik, akik mindig feloldják a törvény betűje és a közösségi diskurzust uraló értékhierarchia közti feszültséget. Amikor a kivégzendő rabnak az az utolsó kívánsága, hadd tanuljon meg franciául, a jogtudós zavarba jön, és maga a főbíró is így fogalmaz: „Ez a gazember még legalább tíz évre meg akarná tartani az életét, föltéve, hogy mi meg akarnók tartani a törvényt.” Ép-

⁷² MKÖM 4, 53:19–20.

⁷³ MKÖM 4, 53:36–54:2.

pen a főbíró volna tehát az, aki nem akarja megtartani a törvényt? Igen, bár itt még talál áthidaló megoldást, az elítélt kap francia nyelvmestert három hátralévő napjára, és annyit három nap alatt is megtanulhat, „amennyire öneki szüksége van.”⁷⁴ Később azonban már nyíltan vállalja a törvény korrigálását a közösség normatív értékrendje alapján. Orizinak azért kegyelmez meg, mert van benne becsület; Balduin hamis tanúzását helyesnek találja, mert a barátság így követelte; Ruffónak pedig azért kegyelmez meg, mert „jobban szerette az igazságot életénél.”⁷⁵ A törvényesség működése tehát teljes harmóniában van a közösség erkölcsi értékelő diskurzusával. És ugyanígy a szereplők cselekedeteinek értékpreferenciáival is, hiszen Albertus ártatlanul kerül a verpadra. Persze van két gonosztevő, aki megsérti a törvényt, de egyben el is ismeri, hogy ezért jogosan büntetik meg. Sőt Ruffo azért ölte meg társát, mert az be akarta csapni az osztozkodásnál: „s én törömet szívébe mártottam dühömben, mert fölbosszantott az igazságtalansága” – mondja.⁷⁶ A rablók itt mintegy alternatív világban élnek (saját nyelvvel!), de az igazságosság annak a világnak is fő értéke.

Arról már volt szó, hogy a második történetben milyen ellentétbe kerül az ott beszélt etikai diskurzus a cselekvések értékrendjével. A törvénnyel csak Eszter kerül összetűzésbe a váltóhamisítás miatt. Ez az eset azonban meglehetősen bonyolult. Eszter természetesen nem ártatlan, mint Albertus volt, ő valóban elkövette a tettet, amiért megbüntetik. Csakhogy itt a törvény teljesen függetlenedik az etikai értékrendektől. Olyan automatikus mechanizmussá válik, amelyet senki sem igazíthat hozzá az etikai diskurzushoz. Altorjay és Gravinczy a klubban beszélgetve egyetért abban, hogy kegyetlenség volt Esztert emiatt börtönbe zárni, és éppen azt tartják gazembernek, aki feljelentette.⁷⁷ A törvény nem mérlegeli azokat a szempontokat, amelyek alapján ők így döntenek. Állásfoglalásuk a törvénnyel szemben nagyon is elgondolkodtató.

Az első történetben a gonosztevőt akarta a törvény megbüntetni, és mindenki egyetértett abban, hogy ki a gonosztevő. Albertus is csak azért került a verpadra, mert az volt a látszat, hogy ő gonosztevő. A második történetben viszont a törvény nem a gazembereket üldözi. Szabó Dániel ellopta gyámleánya örökségét, és durván elutasította, amikor az segítségért fordult hozzá szegénységében. Ezzel a törvény nem foglalkozik, viszont megbünteti Esztert, amikor az valamennyit visszalop Szabótól, mégpedig olyan úton, amiről ő maga nem is igazán érti, hogyan törvénytelen, bár sejti, hogy törvénytelen.

Éppen ezért a szereplőkben fel sem merül, hogy a törvény alkalmazásának és az etikai értékrend érvényesítésének bármi köze lenne egymáshoz. Minden további nélkül tekintik kegyetlennek a törvény kiszabta büntetést, és gazembernek azt, aki a törvény által üldözöttet rendőrkézzre adja. A narrátor egyébként az egész műben senkit sem nevez gazembernek, mindig a szereplők teszik ezt. Az első elbeszélésben a főbíró nevezi így Orizit,⁷⁸ aki kétségkívül az: kalóz és gyújtogató. A másodikban Altorjay kétszer is gazembernek

⁷⁴ MKÖM 4, 21:11–13 és 17–18.

⁷⁵ MKÖM 4, 26:34.

⁷⁶ MKÖM 4, 25:35–37.

⁷⁷ MKÖM 4, 66:14–17.

⁷⁸ MKÖM 4, 21:11.

nevezi Korláthy, amiért elszöktette a menyasszonyát, Korláthy egyszer Szabót, mert elsikkasztotta Eszter vagyonát,⁷⁹ és végül Gravinczy az ismeretlent, aki Esztert feljelentette. A gazságok mind arra az Eszterre irányulnak, akit egyedül sújt a törvény. Az olvasó számára persze magától értetődő, hogy az ismeretlen gazember, a feljelentő Korláthyval azonos, bár ezt a szereplők nem tudhatják. Annál feltűnőbb, hogy a *gazember* szóról Altorjainak is azonnal Korláthy jut az eszébe:

Gravinczy: „...nyilván föladta valami gazember.”

Altorjay: „Hát Korláthyról mi hír?”

A két történet dialógusa, melyet főleg az elbeszélés tesz hallhatóvá, ezek szerint a mű egészét áthatja. Legfeltűnőbb a történetek narrátori kommentárjaiban, melyek a másik történet felől olvassák az eseményeket, de sokkal mélyebb értelmű azokban a metaforákban, amelyek mindkét történeten végigvonulnak, és közös szubtextusukat adják. E metaforák jelentése az új kontextusban alapvetően megváltozik, és az olvasó e változásokban ismeri fel a két történet, a két világ alapvető különbségeit. Az, hogy a különbségek kapnak hangsúlyt, nem áll ellentétben kiindulópontunkkal, mely szerint a két történet kapcsolata metaforikus. A metafora nemcsak a hasonlóságon alapulhat. Amikor a narrátor azt állította, hogy a két történet azonos, az olvasó feladatává tette a hasonlóságok, az azonosságok feltárását. Az azonosságok azonban a különbségeket is láthatóvá tették. Az a kijelentés, hogy metaforával állunk szemben, összemérhetővé és összemérendővé tette a két elbeszélést, melyeknek különben alig volna közük egymáshoz. Amint észrevesszük, hogy a galamb-metafora mennyire azonos módon strukturálja az elbeszéléseket, azt is észre kell vennünk, hogy milyen más maga a metafora is a két történetben, és mennyire más a két történet az azonos metaforikus struktúra ellenére is. Amikor megfigyeljük, milyen intenzív diskurzust folytatnak mindkét elbeszélésben mind a szereplők, mind a narrátor olyan központi fogalmakról, mint a barátság és a becsület, azt is meg kell figyel-nünk, hogy mennyire mást jelentenek ezek a fogalmak az eltérő közegben. Annyiban metaforikus ez a folyamat, hogy a két történet kölcsönösen biztosítja egymásnak azt a nézőpontot, ahonnan ez a másság felismerhető és megítélhető.

⁷⁹ MKÖM 4, 49:4 és 34; 53:30.

BÁNFI SZILVIA

AZ 1577-ES SZIKSZÓI CSATÁT MEGÉNEKLŐ
ISMERETLEN KRÓNIKÁS ÉNEK

Nicolaus Clenardus¹ 1566-os párizsi kiadású görög nyelvtanának megbontott kötetstáblájából a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum munkatársai Muckenhaupt Erzsébet irányításával 14 mű töredékét áztatták ki.

A tartalmi és a tipográfiai vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy a Váradon 1565-ben kiadott Melius-féle *A Szent Iob könyvenek ... igazan valo forditasát*² leszámítva valamennyi a debreceni nyomdában, Török Mihály, Komlós András és Hoffhalter Rudolf közreműködésével készült. A kiáztatott 14 nyomtatvány fele már ismert mű volt: Melius Juhász Péter: *Magiar Praedikatioc...*³ *A Szent Iob könyvenek...* Melius-féle fordítása;⁴ *Articuli ex verbo Dei et lege natvrae...*⁵ címmel a református egyház hittételeinek megfogalmazása érdekében 1567-ben Debrecenben tartott zsinat 74 cikkelye; Szikszai Hellenopoulos Bálint *Az egri keresztien ania zent eghaznak...*⁶ írt katekizmusa; Károlyi Péter *Az halalrol fel tamadasrol es az örök eletről haznos, szükséges könyveczke...*⁷ című elmélkedése; Félégyházi Tamás *Az keresztieni igaz hitnek reszeiről valo tanításának* 1579-es⁸ és 1580-as⁹ kiadásai. A maradék hét töredék közül négy nyomtatvány Komlós András officinájában készült.¹⁰ Közülük egy töredék korábbi írásos forrásokból ismert (Károlyi Péter: *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok*

¹ Csíksomlyói ferences állomány. Itsz. 2057. Nicolaus CLENARDUS, *Institutiones ac meditationes in graecam lingvam...*, Paris, Andreas Wechel, 1566, [108] 414 [2] fol. – 4°.

² *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., 1971 (RMNy), 213. Nyomdása az a Hoffhalter Raphael, aki 1565 végén átköltözött Váradra, de személye és korábbi nyomdásztevékenysége meghatározó a debreceni sajtó későbbi működésének megismerése szempontjából.

³ RMNy 194, X füzet, 2–3. lev.

⁴ RMNy 213, teljes D füzet.

⁵ RMNy 226, D füzet, 2–3. lev.

⁶ RMNy 346, G füzet, 2–3. lev.

⁷ RMNy 358, teljes V füzet.

⁸ RMNy 430, teljes M füzet.

⁹ RMNy 454, Kk füzet, 2–3. lev.

¹⁰ Részletes ismertetésük: BÁNFI Szilvia, *Újabb adatlekok Komlós András debreceni tipográfiájának működéséhez* = *Eklezsia és művelődés*, megjelenés alatt.

*istensegereol es fivsagarol valo praedicationok...*¹¹), míg három (Mélius Juhász Péter: *Az fiú is Jehovah*,¹² Szegedi Lőrinc: *A Szentlélek egyenlő Isten, Úr és Jehova*,¹³ *Fons vitae. Az életnek kútfeje*¹⁴) eddig ismeretlen művekről, illetve már számba vett nyomtatvány új kiadásáról tudósít.

A most napvilágra került nyomtatványtöredékek számos fontos új adattal gazdagítják a 16. századi egyháztörténeti, irodalomtörténeti, történettudományi, művelődéstörténeti és nyomdászattörténeti ismereteinket.

Jelen dolgozatunkban a Hoffhalter Rudolf által nyomtatott munkák töredékei közül azt a mind ez ideig ismeretlen krónikásének-részletet kívánjuk ismertetni és közreadni, amely a végvári harcok egyik sikeres epizódját, az 1577-es szikszói hadi eseményeket örökítette meg.¹⁵

Historia
VASTATIONIS...
PER TVRCAS P... CHRIS-
TIANIS ORBIS IMP.....
Nouemb: hoc est, In v(?)...
Zikßouiae, Et cladis o(?)...
...ttes Christianos ád ...
scriptio. Per Petrum Tasnadi
Anno Domini M.D.LXX.VII.
Ad melodiam: Jóllehet nagy
sokat Boltunk etc.¹⁶

¹¹ RMNy 277, teljes Aa és Bb füzetek. Napjainkban Károlyi Péter művét csak kéziratos formában olvashatjuk a debreceni Református Kollégium gyűjteményében R 534 jelzet alatt. Kulturális értékeink II. világháborús vesztesége az egykori sárospataki Református Kollégium értékes könyvgyűjteménye, amelyben megtalálható volt Károlyi Péternek e műve is. A *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the Collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library: Catalogue*, comp. by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA, Moszkva, 1997. című kiadványban Károlyi Péter műve már nem található. A mű egy másik példánya az egykori Kornfeld-gyűjteményben is megvolt, amely ugyancsak Nyizsnyij Novgorodba került. Jelzete: LJ 16 731.1.

¹² RMNy S 278A, teljes I füzet.

¹³ RMNy S 277A, D füzet, I. lev.

¹⁴ RMNy S 337C, B füzet, 5–7. lev és E füzet, 6–8. lev.

¹⁵ Köszönettel tartozom Szentmártoni Szabó Géznak a szöveg kiegészítéséhez nyújtott segítségével, továbbá Ács Pálnak és Szabó Andrásnak a Régi Magyar Költők Tára legújabb kötetének vonatkozó jegyzeteibe való betekintésért.

¹⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, par Iván HORVÁTH, Zsuzsa FONT, György GÁL, János HERNER, Gabriella H. HUBERT, Tamás RUTNER, Etelka SZÖNYI et István VADAI, Paris, 1992 (RPHA), N° 692 – Jóllehet nagy sokat szoltunk Sándorról (Ilosvai Selymes Péter *Nagy Sándor históriája*, melyet 1548-ban írt; kiadása: Debrecen, 1574); *Régi magyar dallamok tára: A XVI. század magyar dallamai*, írta CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., 1958 (RMDT I), 95, 195.

1. Czuda dolgotok,
De most..... ezt halliatoc,
Istent túlli...oc,
Mert iol czelek..... higgyetec.

2. Merhetetlen Istenek.....
Kezdeti mert annac
Czelekedic.....
.....

3.
.....
.....

[A₁a]

..... botsanatot kérni,

4. Isten io voltából,
..... czelekedetiből,
..... c hatalmából,
..... et kedueből.

5. mostan czelekedet,
..... pogány ellenseget,
..... ondoc vetket,
..... c ismet öket.

6. kegyetlen feiedelem,
..... az kegyelem,
..... betegségen,
..... Bégensegen.

7. a.....,
..... k..... en,
.....
..... net..n.....

8. t.....
.....
..... ta.....
.....

9.

10.

[A₁b]

Ellenne Bollot ö meg öle

11. Az mit egyebektől ö.....
 Masnac ollyat nem tulajdon.....
 Vên Birakat igen veret.....
 Sokat közüllöc le vagat.....

12. Hatalmassagat így mutatja vala,
 Ezzel az népet mert rettentí vala,
 Sokan töllé meg remülttenek vala,
 Oroßlannac ötet itelic vala.

13. Gondolattia neki art.....
 Czaßar neki atta volna.....
 Az Fel földet hodoltassa.....
 Czaßartol vôt bottiat ö.....

14. Rut Bidalmatos
 Az kic feiet ne beß.....
 Nemugy.....m akarna.....
 Hogy ...az ebec v.....

15. Czak d...c volna.....
 De immár az ora m.....
 Meg ve...tokôc en k.....
 Hogy ellen nekiec röü.....

16. Az mit gond...e...fog.....
 Magyar vitezeket...e em.....
 Weli hogy Istennec fel.....
 Az földet azért pußtitn.....

17. Nyughatatlan Ferhar¹⁷ban,
 Mindent birni akar k.....ban,

[A_{2a}]

..... Filec varaban,
ent tartomaniában.

18. csatara boczatia,
 probaltattia,
 en lopattia,
 minden gondolattia.

19. falu az Arnolt¹⁸ vala,
 azt lakiac vala,
 gondolkodic vala,
 hoz rabolhatna.

20. harmadic napian,
 hordoza Czakany,¹⁹
 kaphata nyiluan,
 et varaban.

21. nagy bizodalma,
 semmi felelme,
 hódolt helyre menne.
 hogy ott lenne.

22. csak hamar gyűite,
 Töröket berze,
ről hagyja²⁰ lenne,
 ki nem érté.

¹⁷ Ferhád béget 1577. július 25-től nevezték ki a füleki szandzsák élére, 1578. december 9-én Pozsegába helyezték át. Dávid Géza szíves szóbeli közlése alapján.

¹⁸ Miskolchoz közel, a Sajó mellett található település, mai neve Arnót. A Borsod megyei helység nevének egykori változatai Arnold, Arnoth alakban fordultak még elő.

¹⁹ TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 2. bőv. kiad., Bp., [1928], 346–347. – Csá-kány Kelemen volt a török sereg hadi kalauza, aki a súlyosan megsebesült Ferhád béget Ajnácskőn bekötöztette, s segítette Fülekre való visszatérésében.

²⁰ Hada.

23. mert ő nem közlé,
..... ketten ezt erte,
..... dolgot reite,
..... kinberitte.

24. a vala,
..... hát indula,

[A₂b]

Gondolattia neki mely fele volna,
Ne titkolna túllöc kiuanaiac vala,

25. Im lasd álnoksagat az Ferhat Beknec,
Nem mere hinni az onnön nepenec,
Nem ielente azért aßt ő senkinec,
Mert tudni nekiec azt nem illenec.

26. Haluan ezt fő nepec így bolnac vala,
Netalam minket veßteni akarna,
Modot keres hogy mint Magyarac adna,
Mert töllönc ez dolgot igen titkolna.

27. Ne iöy monda Ferhat az fő nepeknc,
De hon maradasban veßteg űlnenec,
Czak en nepemelis bizony el megyec,
Ez vtual nyiluán Berenczet kesértec.

28. Tugyatoc nincz senki hozzanc fokhato,
Keues Magyar az ki fegyuer fokhato,
Azokis varakban mind borultanac,
Czak lönec mikoron ök hirt hallanac.

29. Vißontag azt haluan így bolnac vala,
Feiünc feiednel hogy drâgab nem volna,
De bizony remenseg teged meg czalna,
Mert soc Magyar vitez vegekben volna.

30. Ezckncc inteset semminec véle,
Kęßüle hirtelen egy estuc felé,
Szombaton indula az Baniác fele,
Akarna oda rabolni ielenté.

31. Mas vtra nagy hirtelen innét tere,

A[3a]

Fő Törökôc kerdec hogy houa menne,
Vtât nekic monda Gyôr fele lenne,
Mert soc Katona mostan ninczen benne.

32. Etzaka hogy iuta Bent Petert ere,
Gyôr vtat halada Olai Bec²¹ kerde,
Nem ide Gyôr vara Beknec ielente,
Bek mit czelekêdnec senki nem erte.

33. Felele Ferhat harángozast halla,
Monda BikBon mostan az harang Bolna,
Sok nep azert menne Praedicatoria,
O is SzikBon ackor lenni akarna.

34. Wasarlani en ma SzikBon akaroc,
Soc drága marhakat mert ott találóc,
Bankodanac ezen Agac es Bekec,
Mondác Czáfare SzikBo ne bantanoc.

35. SokBor ezdolgot kic megkesertettec,
Rementelen ôk mind raita veftettec,
Ezert kazánal sokan büntettettec,
Egy nehany ezerezen ackor veretenc.

36. Felele Ferhat attol en nem felec,
Ezt meg czelekedem nyiluân hírlenek,
Velete ... majd ha megtêrtetec,
De houa ic...mar el megyek.

37. Ackor híres neues SzikBo piatzan,
Sokadalom vala minden vtázján,
Kereskedő nepes valanak ottan,
Hogy nieresége.....ne.....an.

38. vala,

²¹ Alajbég.

[A₃b]

Körös körül minden rendből ott vala,
Szegen Kazdag Nemes Vitéz rend vala,
Batorsagoc azoknac ott nagy vala.

39. Rementelen dolog hertelen iöue,
Ferhat és alaj Bek orozua iöue,
Híre sem volt senkinec hogy iöne,
..... hogy eljöve ackor lön hire.
40. Tizenhârom zászlo allia nép vala,²²
..... indult vala,
..... setet vala,
..... városban vala.
41. Szent Márton estin,²³
..... in,
..... in,
..... kelue in.
42. ...len z.....na.....ja,
.....nép Törö.....kialtja,
.....fegyuertele.....ja,
...ze ...l...nec...e..... alaja.
43. Remule.....igen.....ag,
.....olatian n.....b.....ag,
...Török.....z l...ság,
.....tu.....l.....ág.
44.
.....
.....
.....
45.ben,

²² TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 367.

²³ A rajtaütés 1577. november 10-én, vasárnap 9 és 10 óra között, a délelőtti istentisztelet alatt történt. A 41. versszakban a kiegészítés vonatkozhat Szent Márton (november 11.) előestéjére, de akkor a szerző nem követett folyamatos időrendet.

[A_{4a}]

Szalada soc nép be az kerítésben,
Forgodnac minniaian nagy serensegben,
Vadnac ellenséget hátra veresben.

46. Az Templomban kic berekeßkedenecc,
Azoc álmelkodánac ohaitánac,
Aitot be zarlani alig tudanác,
Szolgalo nepec nem sokan valanac.

47. Az Louag Törökóc elöl futánac,
Kiket Begec nepec meg czafolanac,
Egy aitora Bekeret ott vonánac,
Puskasoc mindenút hozza állanac.

48. Törökóc ostromra hogy mennec vala,
Zazlo tarto louat el löttęc vala,
Mastis egy vduarrol eitetec vala,
Amazokat Törökóc el kapiác vala.

49. Deli Deberhàny²⁴ vitez Töröc vala,
Ki az Templom elöt forgodic,
Puska löuestül sebesedet vala,
Louag Töröc innet táuoly ment vala.

50. Dobot üténec, Trombitat fuuánac,
Ostromhoz mindáian hogy keßûlnenec,
Zazlot minden fëlöl ott forgatánac,
Az löuestöl ök is igen tartánac.

51.[C?]....[!]......

[A_{4b}]

RMNy S 409A

[TASNÁDI Péter: Az 1577-es szikszói csata krónikája] Hist[oria] vasta[tionis] per
Turcas p... [Chris]tianis orbis imp... Novemb: hoc est, In v... ZikBouiac, Et cladis
o(?)...ttes Christianos ád...scriptio. Per Pet[rum] Tasnádi].

Anno Domini [M.D.LXX.VII.]

²⁴ Demirhán.

[Debrecen 1578? Hoffhalter Rudolf]

A⁴ +? = [4+?] fol. – 4° – Init.

A tudósító ének a korban igen népszerű 4 × 11 szótagú, bokorírmes strófában fródozt, Ilosvai Selymes Péter *Nagy Sándor históriájának* nótájára. Az önálló címlap nélkül megjelent nyomtatvány erősen hiányos „A” jelű füzeté maradt fenn. Az első levél rektóján szereplő iniciálé és a betűtípusok tanúsága szerint a valószínűleg kis terjedelmű nyomtatvány Hoffhalter Rudolf működésének ideje alatt a debreceni officinában készült. Egykori szerzője az 1577. évi, Szent Márton-napi vásárra törő török támadást és feltehetően a sikeres magyar visszavágást énekelte meg.

Szikszó a Felvidéket az ország központi részeivel összekötő kereskedelmi út mentén feküdt, s így a Hernád-völgy alsó szakaszának és a Cserehát délkeleti részének gazdasági központjává vált a 16. században. Fülek várának 1554-es török birtokbavételével a hódoltsági terület kiszélesedett, aminek következtében az Abaúj vármegyéhez tartozó Szikszó addigi kedvező helyzete megrendült. Ettől kezdve ugyanis állandósultak a gazdag mezőváros elleni, haszonszerzésből indított török portyázások, melyek rendre az őszi betakarítások vagy az azt követő vásárok időszakában következtek be.

Bár Szikszó 1564-től már biztosan adófizetője volt a török portának,²⁵ az ellene folytatott zsákmányszerző harcok ez idő alatt sem szüneteltek. Ezek sorába tartozott az 1577. évi újabb török támadás is. A korabeli források és a feldolgozások²⁶ szerint az akkori füleki bég, Ferhád vezette nagyszámú török sereg meglepetésszerűen, a délelőtti prédikáció ideje alatt tört rá a védtelen mezővárosra. Szikszón november 10-én, vasárnap kezdődött a másnapi, Szent Márton-napi országos vásár. A mezővárosi kézművesek gazdag áru kínálata és az állattartásukról híres abaúji falvak nagy felhozatala, vagyis a bőséges portéka és a jelentős számú sokadalom csábítóan hathatott a törökökre. Ferhád katonái a vásárt kifosztották, a várost földúlták. Az emberek fejvesztve menekültek, s csak keveseknek sikerült a templomban védelmet találni. Az egész napos küzdelem során a török harcosok ugyan a templomkerítésen túljutottak, azonban magát a templomot nem tudták elfoglalni. A bent lévők sikeresen ellenálltak a támadásnak, sőt még érzékeny veszteséget is okoztak támadóiknak. Több török harcost is lelőttek.²⁷ A harc és a rablás az esti órákig folyt. A támadók jelentős mennyiségű áruval és ezer rabszíjra fűzött fogollyal távoztak a földúlt városból. Bár Szikszó távolabb feküdt a magyar végvári rendszertől, az őt ért ortámadásnak mégis hamar híre ment. A szendrői várból Claudius a Roussel és Rákóczi Zsigmond indította meg csapatait, míg Kassáról Geszthy Ferenc és Prépostváry Bálint

²⁵ VELICS Antal, KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*, Bp., 1890, II, 313. Tudjuk, hogy 1564. április 23-tól Szikszó adójának jövedelembeszedési jogát Oszmán aga és Musztafa füleki zsoldos lovasoknak engedték át, amit a budai kádi (bíró) helyettese saját pecsétjével erősített meg.

²⁶ SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai 1566–1603*, kiad., bev. SZILÁGYI Sándor, I. Bp., 1876, 196–197; SZEPSI LACZKÓ Máté *Krónikája 1521–1624 = Erdélyi történelmi adatok*, III, szerk., kiad. MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1858, 21; ISTVÁNFY Miklós, *Magyarország története 1490–1606*, Debrecen, 1870, 651; TAKÁTS, i. m. (1928), 345–347; TAKÁTS, i. m. (1915), 367–369; KÁRPÁTHY-KRAVIANSZKY Mór, *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586)*, Bp., 1933, 229.

²⁷ TAKÁTS, i. m. (1928), 346; vö. 49. strófa.

katonái érkeztek a szikszóiak segítségére. Erőiket egyesítve rajtaütöttek a Fülekre viszszaigyekvő Ferhád seregén. A Sajó gázlójánál²⁸ lesben álltak, és másfél napi várakozást követően, a kiküldött martalékkal sikeresen lesre csalták a zsákmánnyal megrakott törököket. A magyar csapatok minimális veszteséget szenvedve fényes győzelmet arattak a túlerőben lévő, ám meglepett ellenfélen. Az ütközet az esti órákig, egy erős fényű üstökös megjelenéséig tartott. E természeti jelenség föltűnése a törököket félelemmel töltötte el, ami szintén a magyar győzelmet erősítette.²⁹ Nemcsak kiszabadították a rabságba hurcolt honfitársaikat, de még az elrabolt nagy mennyiségű árut is vissza tudták szerezni, ugyanakkor érzékeny veszteséget okoztak ellenfelüknek. Mintegy 500 török halott maradt a csatatéren, s jelentős számú hadifoglyot ejtettek a magyarok, köztük a sebesült Hüszejn alajbéget,³⁰ kezükre került továbbá 600 ló is.³¹ A zsákmányolt javakat szétosztották az egri, a diósgyőri és az ónodi iskolák és prédikátorok között, de juttattak belőle a török fogságban sínylő katonatársaiknak is.

A végvári vitézek győzelme igen nagy visszhangot váltott ki. Ezt igazolja a krónikás ének maga, továbbá Prépostváry Bálintnak az ütközet másnapján, 1577. november 12-én a királynak küldött levele, melyben beszámol győzelmükről.³²

Az 1577-es szikszói eseményeket taglaló történeti forrásokat a most előkerült krónikás ének részleteivel összevetve megállapítható, hogy e mű szerzője a szemtanú hitelességével verselte meg Ferhád titokban indított szikszói zsákmányszerző hadjáratát. Olyan tényeket említ, amelyek a forrásokat tovább gazdagítják, illetőleg megerősítik. Megtudjuk például, hogy a füleki bég főembereit sem avatta be tervébe:

Gondolatja néki mely felé volna,
Ne titkolná túllők, kívánják vala.

Ím, lásd álnokságát az Ferhát béknek,
Nem meré hinni az önnön népének,
Nem jelenté azért azt ő senkinek,
Mert tudni nékiek azt nem illenék.³³

Ennek oka pedig az lehetett, hogy Ferhád füleki bég ebben az esetben saját célra akarta megcsapolni a gazdag mezőváros jövedelmét. Ezért nem avatta be hadvezéreit tervébe, úti célként félrevezető helyet jelölt meg:

²⁸ Magát a rajtaütés helyszínét a források eltérően közlik. Sajószentpétert említi Szamosközy (196), míg Vadnát nevezi meg Szepesi Laczkó Máté krónikája (21), továbbá a bécsi Hadilevéltárban őrzött – TAKÁTS Sándor által ismertetett (1928, 347) –, 1577. december 1-jén Rueber generális által írt jelentés is.

²⁹ SZAMOSKÖZY, *i. m.*, 196.

³⁰ ISTVÁNYFY, *i. m.*, 651. – Hüszejn (Istvánffyánál Husszain névalakban fordul elő) volt ekkor a füleki szandzsákban szolgáló javadalombirtokosok parancsnoka.

³¹ TAKÁTS, *i. m.* (1928), 347.

³² TAKÁTS, *i. m.* (1928), 347.

³³ 24–25. strófa.

Fő törökök kérdék, hogy hová menne,
Utát nekik monda, Győr felé lenne,
Mert sok katona mostan nincsen benne.

Étszaka hogy juta, Szentpétert éré.³⁴

Napra pontosan kiderül az is, hogy szombaton indította útnak a seregét.

Készüle hirtelen egy este felé,
Szombaton indula az bányák felé...³⁵

Csak a krónikás énekből válik világossá, hogy éjjelre Sajószentpéterig jutottak. Amikor főemberei észlelték és jelentették vezérüknek: „Nem ide Győr vára...”, csak akkor tártá fel előttük Ferhád útjuk igazi célját. Ugyanakkor itt is megerősítést kap a támadás már ismert vasárnap délelőtti időpontja.

Felele Ferhát, harangozást halla,
Monda, Szikszón mostan az harang szólna,
Sok nép azért menne prédikációra,
Ő is Szikszón akkor lenni akarna.

Vásárlani én ma Szikszón akarok,
Sok drága marhákat mert ott találok...³⁶

Amikor az „agák és bégek” rájöttek, hogy hadba vonulásuk célja nem a diósgyőri vár elfoglalása vagy újabb felvidéki városok hódoltatása, hanem a Portának adózó Szikszó sarcoltatása, figyelmeztették Ferhádöt:

Mondák, császáré Szikszó, ne bántanók.

Sokszor ez dolgot kik megkesertették,
Reméntelen ők mind rajta vesztek,
Ezért Kazánál sokan büntetteténk...³⁷

A Sajókazánál elszenvedett korábbi török vereségre való hivatkozás bizonyítja,³⁸ hogy az énekszerző ismerte az 1558-as, első szikszói támadás körülményeit is.

³⁴ 31–32. strófa.

³⁵ 30. strófa.

³⁶ 33–34. strófa.

³⁷ 34–35. strófa.

³⁸ A krónikás ének szerzője itt a Szikszó 1558-as kifosztását és felperzselését követő eseményekre hivatkozik. A zsákmánnyal visszavonuló török csapatok Sajókaza mellett keltek át a Sajó gázlóján, ahol utolérték őket

A forrásokból tudott volt már, hogy a törökök válogatás nélkül támadtak a meglepett városlakókra:

Körös körül minden rendből ott vala,
Szegény, kazdag, nemes vitéz rend vala,
Bátorságok azoknak ott nagy vala.

Reménytelen dolog hertelen jöve,
Fehér és Olaj bék (= alajbég) orozva jöve...³⁹

A forrásokból ugyancsak ismert, hogy a szikszóiak védelmet remélve a templomba menekültek. Ám azt megint csak a krónikás énekből tudjuk meg, hogy miként védték magukat és akadályozták meg üldözőik bejutását a templomba szorultak.

Szalada sok nép be az kerítésben,
Forgódnak midnyájan nagy serénségben,
Vágnak ellenséget hátra verésben.

Az templomban kik bérekeszkedének,
Azok álmélkodának, óhajtanak,
Ajtót bezárlani alig tudának,
Szolgáló népek nem sokan valának.

Az lovag törökök elől futának,
Kiket szegény népek megcáfolának,
Egy ajtóra szekeret ott vonának,
Puskások mindenütt hozzá állának.⁴⁰

Miként ugyancsak a krónikás ének öröktette meg számunkra a templom ostromának körülményeit. A magyarok nemcsak a templomból lötték támadóikat, hanem feltehetően a környező házakból is megkísérelhették felvenni a harcot az ellenséggel. Nem járhattak sikerrel, ugyanis a törökök felszámolták ellenállásukat.

a Bebek György és Telckessy Imre vezette üldöző magyar seregek, s vereséget mértek rájuk. Ismereteit meríthette a szikszói hagyományból, illetve Székely István *Chronica ez vilának yeles dolgairol* című világkrónikájából (Krakkó, 1559), ahol olvashatta: „Veliczán [Velidzsán] bég, a fileki tisztartó [szandzsákbég] megvereték éktelenül Kazánál és Galgócnál Bebek Györgytől és Telekesi Imrétől, a Ferdinánd császár kapitányától, ki négyezer magával, válogatott vitézekkel Szikszó vidékin az erdőhátat elrablották vala, Mindszent havának tizennegyedik napján.” RMNy 156, 237b.

³⁹ 38–39. strófa.

⁴⁰ 45–47. strófa.

Törökök ostromra hogy mennek vala,
Zászlótartó lovat ellőtték vala,
Mást is egy udvarról ejtettek vala,
Amazokat törökök elkapták vala.⁴¹

A forrásokból ismert, amit a krónikás ének megerősít, hogy a megostromoltak érzékeny veszteséget okoztak támadóiknak. Több törökkel együtt megsebesítették a neves harcost, Demirhánt.

Deli Deberhány (= Demirhán) vitéz török vala,
Ki az templom előtt forgódik,
Puskalövéstül sebesedett vala...⁴²

Ezt követően a könnyű fegyverzettel bíró, lovas török sereg, mely nyilván nem készült föl a templom bevételére, rendezte sorait. A korban szokásos módon dob- és trombitaszóra s a csapatzászlók jeladására újabb rohamot indítottak a templom elfoglalására.

Dobot ütének, trombitát fúvának,
Ostromhoz mindnyájan hogy készülnének,
Zászlót mindenfelől ott forgatának,
Az lövéstől ők is igen tartának.⁴³

A Szikszó 1577-es támadásáról hírt adó verses beszámolóinak itt vége szakad.

A töredéken a krónikás ének szerzőjének csak a keresztnéve első három betűje olvasható: „...scriptio per Pet...”, s ugyanakkor a versfők nem mutatnak értelmezhető adatot. Mai ismereteink szerint a 16. században alkotó Péter keresztnévű históriás énekszerzőt, akinek művét a debreceni officina megjelentette, négyet tart számon a magyar irodalomtörténet. Nevezetesen Huszti Pétert, Ilosvai Selymes Pétert, Kákonyi Pétert és Tasnádi Pétert.

Husztai Péter a Maros megyei Gernyeszeg református lelkésze volt. 1582-ben Debrecenben⁴⁴ és Bártfán⁴⁵ jelent meg antik történeti tárgyú verses históriája, *Aeneis azaz az trójai Aeneas herceg dolgai* címmel. Nem tudunk Szikszóhoz kötődő életrajzi vonatkozásáról. Szerzőségét ezért kizárjuk.

Ilosvai Selymes Péter a Szikszót is birtokló Perényi család birtokán, Nagyidán volt iskolamester. 1548-ban itt írta Nagy Sándor hadjáratát bemutató krónikás énekét. 1575-ben Nagybányán tanított, de kapcsolata nem szakadt meg Abaúj megyével. Thury Farkas Pál abaújszántói prédikátor leányának keresztlőjére 1578-ban írta a *Sokféle neveknek*

⁴¹ 48. strófa.

⁴² 49. strófa.

⁴³ 50. strófa.

⁴⁴ RMNy 509.

⁴⁵ RMNy 499.

*magyarázata*⁴⁶ című költeményét. Több művét Komlós András, majd Hoffhalter Rudolf debreceni nyomdája adta ki.⁴⁷ A Szikszót ért támadás élete utolsó szakaszára esett, amikor ő az eseményektől meglehetősen távol, Nagybányán élt, tehát közvetlenül átélte, személyes élménye nem lehetett a történelekről. Idős kora is kérdésessé teszi szerzőségét, valamint az is, hogy a szikszói török támadást csak mások beszámolójából ismerhette. Így feltehetően azoknak az apró részleteknek sem lehetett birtokában, amelyeket a krónikatöredékből most megismertünk. Munkásságából egyébként sem ismeretes tudósító krónikás ének. Fennmaradt munkái között történelmi tárgyú krónikás énekeket, verses bibliai históriákat és oktató költeményt találunk.

Kákonyi Péter 1544-ben költött bibliai históriája *Az Asverus királyról és az isterfélé Heszter királyné asszonyról...* az 1554–1556 között Kolozsvárott kiadott Hoffgreff-énekeskönyvben jelent meg.⁴⁸ 1549-ben írt *Historia Astiagis regis et Cyri potentissimi...* című krónikás énekét 1574-ben, Debrecenben Komlós András nyomtatta ki.⁴⁹ Verses bibliai témájú históriája *Az nagy erős Samsonról* először a Hoffgreff-énekeskönyvben,⁵⁰ majd 1579-ben ismét Kolozsvárott,⁵¹ 1596–1599 között pedig Bártfán⁵² látott napvilágot. Életrajzának Szikszóhoz kötődő vonatkozásáról nem tudunk. Az 1577-es események idején, ha még élt, ő is idős korú lehetett. Személyét a szikszói krónika szerzőjeként kizárjuk.

Tasnádi Péter 1575–76-os wittenbergi⁵³ tanulmányait követően biztosan Szikszón tartózkodott. Itt fordította Horatius *Eheu fugaces* kezdetű ódáját, mely Debrecenben kétszer is megjelent históriás énekhez kapcsolt függelékként.⁵⁴ 1582-ben már Makláron volt prédikátor.⁵⁵

Véleményünk szerint a most ismertté vált krónikás ének szerzője nagy valószínűséggel a negyedik, azaz Tasnádi Péter lehetett. Ugyanis ő rendelkezhetett azokkal az ismeretekkel, amelyeket egykoron maga is az credeti helyszínen átélhetett, illetve a Szikszót ért támadást megélt szemtanúk röviddel az eseményeket követően neki közvetlenül, részletesen elmesélhettek. S mint tanult, versfaragó embernek nyilván nem okozhatott neki gondot a magyar végvári vitézek dicsőségét, a portyázó török seregek fölött aratott győzelmet versbe foglalni, a „csuda dolgot” a nagyvilág tudomására hozni. Művével annak műfajából adódóan valószínűleg hamar elkészülhetett,⁵⁶ s a mű gyors megszületését gyors megjelentetés követhette.

⁴⁶ RMNy 690.

⁴⁷ RMNy 265, 338, 339, 339A, 381, 510, 610.

⁴⁸ RMNy 108(17).

⁴⁹ RMNy 341.

⁵⁰ RMNy 108(8).

⁵¹ RMNy 439.

⁵² RMNy 792.

⁵³ THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*. II. Pápa, 1908, 22, 57.

⁵⁴ RMNy 593, 610.

⁵⁵ Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárából közli VOIT Pál: *Magyarország műemléki topográfiája*, IX, *Heves megye műemlékei*. III, szerk. DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál, Bp., 1978, 391.

⁵⁶ Tudjuk, hogy az 1588. október 8-i szikszói csatát megőrkítő krónikás ének szerzője, Tardi György művével már december közepére elkészült.

Tipográfiai szempontból vizsgálva a töredéket megállapítható, hogy a krónikás ének azzal a 119 mm-es húszsormeretű antikva szövegtípussal készült, amelyet először Hoffhalter Raphael alkalmazott 1565-ben Debrecenben,⁵⁷ utóbb váradi és gyulafehérvári kiadványaiban is használt. Fia, Rudolf, aki örökölte apja egykori nyomdai felszerelését, ugyancsak rendszeresen alkalmazta e betűtípust alsólendvai és nedelici kiadványaiban. A betűsor közel tízévi használat során elkopott. Hoffhalter Rudolf 1575-öt megelőzően újraöntötte szövegtípusát. Ugyanis a 119 mm-es antikva betűtípus felújított változatának egy sorozata feltűnik az 1575-ben ismét meginduló szebeni nyomdában,⁵⁸ míg a másik sorozat az 1576-ban Debrecenbe visszatérő Hoffhalter Rudolf kiadványában szerepel.⁵⁹ Mindkét változatban volt eltérés az egykori eredeti szövegtípushoz képest. A Debrecenbe került változatból hiányzott a magyar nyelvben gyakori *ö* és *ü* hang jelölésére alkalmazott, az eredeti típusban meglévő *o* és *u* betűtest. Hoffhalter Rudolf ennek pótlására az *o*, *ö* és *ü* öntvényeket használta, illetve ezek egyes öntvényeit reszeléssel alakította át *ö* és *ü* hang jelölésére alkalmassá. 1577 augusztusát megelőzően az özvegygel kötött házasság révén⁶⁰ hozzájutott Komlós András nyomdájának felszereléséhez. Ez lehetővé tette számára, hogy további változtatásokat hajtson végre az újraöntött szövegtípusban. Nevezetesen a Komlós András nyomdai készletébe tartozó 118 mm-es antikva⁶¹ betűtípusból pótolta a hiányzó *o* és *u*, valamint a *gy* hang jelölésére a *g* öntvényeket. Az 1577-es kiegészítéseket követően kialakult a 119 mm-es antikva szövegtípus debreceni változata, mely a töredékben is jól fölismerhető.

A töredék első levelének rektóján szereplő 19 × 19 mm-es C betűs iniciálé Komlós András nyomtatványaiban fordult elő elsőként.⁶²

Bár Hoffhalter Rudolftól eddig nem ismertünk 1578-ban kiadott nyomtatványt, a Csíkszeredán kiadatott szikszói krónika nagy valószínűséggel mégis ebben az évben jelenhetett meg, későbbi megjelentetése esetén ugyanis már aktualitását veszítette volna.

⁵⁷ BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa*. MKsz. 1986, 13.

⁵⁸ BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKsz. 1998, 45.

⁵⁹ RMNy 367. A nyomtatvány hamis impresszumbely megjelölésével (Kolozsvár) valójában Debrecenben jelent meg. A betűtípus, valamint a vízjelvizsgálatok bizonyítják Hoffhalter Rudolf 1576-os debreceni jelenlétét, amelynek első nyomdaterméke volt a Lévai névtelen széphistóriája.

⁶⁰ Feleségül vette Komlós András özvegyét. Első, már a neve alatt megjelenő debreceni kiadványának, *Aritmetica* című számtankönyvének (RMNy 378) előszavában 1577. augusztus 13-i keltezéssel magát ajánlja „minden keresztyén olvasónak”.

⁶¹ A 118 mm-es antikva szövegtípust egykoron Huszár Gál vásárolta Bécsben Hoffhalter Raphaeltól. Huszár 1562-ben történt távozásakor e betűsorozatot Debrecenben hagyta. Hoffhalter Raphael viszont Bécsből történt menekülését követően az 1564-es esztendőben itt újította föl. Komlós András nyomdakészletének része volt. Özvegye 1577-es kiadványaiban ezt használta. Éppen Hoffhalter Rudolf működése alatt tűnt el végleg a 118A szövegtípus a debreceni nyomtatványokból. A 119A betűtípus pótlására felhasznált *o*, *u* és *g* betűöntvények bizonyítják, hogy a 118A szövegtípus is biztosan az ő tulajdonába került.

⁶² SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., 1961, XLIII. 11–17. iniciálé-sorozat tagja.

BENCZE IMRE: MAGYARI ISTVÁN SÁRVÁRI PRÉDIKÁTOR ÉLETE ÉS MUNKÁI

Budapest, Evangélikus Országos Múzeum, 1995, 240 l.

Magyari István irodalomtörténeti összefoglalásaink állandó szereplője, még a kisebb terjedelmű munkák is szentelnek néhány sort személyének és műveinek. Úgy tűnik tehát, hogy munkásságának megvan a helye a magyar irodalom történetében. A róla szóló szakirodalom mégis meglepően szegényes: Pázmánnyal folytatott vitáját mélyebben még senki nem vizsgálta, a sárvári papról összefoglaló munka pedig legutóbb 1902-ben Kovács Géza tollából jelent meg. Az azóta napvilágot látott fontosabb tanulmányok: Turóczy-Trostler József forráselemzése (1931), Katona Tamás szövegkiadásában Makkai László írása Magyari politikai koncepciójáról (1978). Pázmánnyal folytatott vitájának a legpontosabb, ugyanakkor jellegénél fogva igen rövid és tömör elemzése Bán Imrétől olvasható az akadémiai irodalomtörténet első kötetében. Az utóbbi években pedig néhány – a lényeges képet nem befolyásoló és nem továbbgondoló – adatközlésen kívül érdemleges eredményről nem értesülhettünk.

Bencze Imre evangélikus lelkész, egyháztörténész könyve tehát régi hiányt igyekszik pótolni – sok pontján eredményesen, több helyen azonban kétségeket ébresztően. A szerző lelkiismeretes és alapos munkát végzett, hiszen – az irodalomjegyzék tanúbizonysága szerint – minden számba jöhető forrást és feldolgozást

felhasznált, ami akár csak távolról is kapcsolatba kerülhet Magyari Istvánnal.

Ez monográfiájának fő erénye és egyik fő buktatója is. Nagy erény, mivel a kortársak, az események és az eszmék ismeretése segítséget nyújt ahhoz, hogy Magyarit jobban elhelyezzük korában. Ugyanakkor nagy hátrány is, mivel néhány esetben öncélúnak tűnnek a kortársi vonatkozású kitérők, nem épülnek össze szervesen az életrajzzal és az életmű ismertetésével. Egy ilyen terjedelmű munkában pedig talán nem szükséges ennyi mindennel foglalkozni: ahhoz, hogy e kitérők önállóan is értékesek legyenek, rövidek, „korfestésnek” viszont túl terjedelmesek.

Ez az egyik oka annak, hogy egy kicsit aránytalannak érzem a könyv szerkezetét. A monográfia érdemi része ugyanis két nagy egységre tagolódik: az egyik Magyari életével (A. fejezet), a másik műveivel (B. fejezet) foglalkozik. A probléma természetesen az arányokban rejlik: az életrajzról majdnem száz (7–105), a művekről pedig csak 80 oldal (107–185) szól. Magyari esetében ez azért különös, mert életéről mindössze néhány, sokat publikált és minden kézikönyvben megtalálható adat áll rendelkezésünkre, művei viszont a maguk több száz oldal terjedelmével bőven adnak témát az elemzőknek.

Ez az aránytalanság abból fakad, hogy a szerző fő céljának azt tekintette, hogy Ma-

gyarít kiszabadítsa az „egy-ügyiség béklyójából” és hogy „irodalomtörténeti értékének megfelelően állhasson élénk műveltségének s egyéniségének sokoldalúságával, sokszínűségével” (6). Véleményem szerint azonban komplex képet rajzolni meglehetősen nehéz egy olyan szerzőről, akivel kapcsolatban művein kívül szinte egyáltalán nincs információnk.

Bencze Imre ezeket a hiányzó adatokat párhuzamok és analógiák segítségével igyekszik pótolni. Magyarai születésének idejénél ő maga is elismeri, hogy ez csak „kísérlet” (10). Más nem is nagyon lehet: ennyi adat alapján teljes bizonyossággal semmit sem lehet bizonyítani, ugyanakkor cáfolni sem. Bencze Imre azonban a későbbiekben olyannyira bizonyosságnak fogja fel saját feltételezéseit, hogy olykor nem alátámasztható – ám újra hangsúlyozzuk: nem is cáfolható – elképzeléseire munkájának további részeiben újabb következtetéseket épít. Ha igazak is lennének ezek a feltételezések, túl bizonytalanok ahhoz, hogy tovább építhezessünk belőlük.

Bencze Imre szerint – elképzelései itt valószínűnek látszanak – a későbbi sárvári prédikátor 1565–70 táján született. Szülőhelyeként a csallóközi Magyar községet említi, szerinte ez a hely kellően közel van Sárvárhoz és a Nádasdy-uradalmakhoz, illetve valószínűsíti, hogy Magyarai falujáról kapta nevét. A szerző szerint Magyarai alapfokú tanulmányait a korábban feltételezett Magyar szülőfalu közelében, Zempen (Szencen) végezte. Bencze nem lát bizonyítékot arra, hogy Magyarai Wittenbergben tanult volna, ezért a nagyőri iskolát feltételezi a felsőbb tanulmányok színhelyeként. Itt tanult meg latinul, valamelyest görögül, itt ismerkedett meg alaposabban a Bibliával, viszont németül nem

tanult meg rendszeren (20, 44, 148). (Bencze e kijelentése a későbbiekben súlyos elentmondáshoz vezet.)

Az első biztos adat Magyariról az esztergomi hadjárat, amelyet *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című főművében említ. Bencze ezt az adatot teljes bizonyyságként fogadja el, érvei meggyőzőnek tűnnek: Magyarai valószínűleg jelen volt 1594-ben Nádasdy Ferenc oldalán Esztergom ostrománál. A szerző feltételezése szerint Magyarai István Nádasdy Ferencel gradeci Horváth Gergely, a nagyőri iskola vezetője révén került kapcsolatba.

A következő biztos pont: a *Formula Concordiae* aláírása. Bencze Imre itt meggyőzően tesz rendet: a különböző aláírási listák alapján azt feltételezi, hogy Magyarai csak 1599. június 9-én írta alá a nyugat-magyarországi protestánsok végleges szakítását előidéző okmányt. Szintén bizonyos, hogy 1600. augusztus 29-én már supremus seniorként dolgozott Sárváron.

Sárvári működéséből Bencze a fennmaradt zsinati jegyzőkönyvek és levelek alapján Magyarai lelkeszi tevékenységéről ír. Néhány apróbb esetet említ, valamint részletesen foglalkozik a supremus senior és a Nádasdyné Báthory Erzsébettel, vagyis a „csejtei rémmel” szemben felhozott vádak kapcsolatával. Következtetése szerint Magyarai nem intette meg nyilvánosan Nádasdynét, a tíz évvel később ezzel kapcsolatban született tanúvallomásokat nem tekinti hitelesnek. Csupán annyit fogad el, hogy Magyarai István 1602 húsvétján Darvolya Annát, a „sárvári női lakosztályba bejáratos személyt” intette meg, s talán rajta keresztül próbálta meg figyelmeztetni Nádasdy Ferencet és feleségét. Magyarai életmódjáról és anyagi helyzetéről annyit jegyez meg, hogy nem lehetett túl módos,

ugyanakkor kényelmesen élhetett, mert nem volt családja. A fejezet végén Bencze megpróbálja kikövetkeztetni Magyar halálának időpontját: 1605–06 környékére teszi.

Bencze Imre e meglehetősen sovány és bizonytalan adathalmazt – mint fentebb említettük – a korral kapcsolatos egyéb információkkal próbálja előbbé, közelebbé tenni. Talán egy kissé túlzott részletességgel mutatja be a *Formula Concordiae* aláírásának körülményeit (28–34), a megreformált egyház szervezetét (34–40), a Sopron megyei egyház működését szabályozó kánonokat (40–43), Báthory Erzsébet Magyar halálát követő sorsát (61–68), a nyugat-magyarországi eklézsia legrégebbi jegyzőkönyveit (69–71), a különböző ügyekben hozott szinódusi véghatározatokat (71–76). Megannyi olyan téma, mely ilyen terjedelemben nem kapcsolódik Magyarit tevékenységéhez, és részletes kifejtésük nem illeszkedik szervesen Magyar „pályaképebe”. Közöttük több olyan van – például az „ecclesia legrégebbi jegyzőkönyveit” bemutató fejezet –, mely a szerző egyéni kutatásain alapul. Mégis úgy érzem, hogy e kutatások eredményei nem illenek a Magyariról szóló monográfiába, talán egy önálló munka keretei között jobban érvényesülhetnének.

Azért tartom fontosnak többször is megemlíteni ezt, mert az életrajznál tapasztalt anyagbőséggel szemben a Magyar-kérdés valóban elemezhető és vizsgálható részénél, vagyis műveinek bemutatásakor viszont kifejezett hiányérzetem van.

Igazán jól *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című könyvről szóló fejezetben láthatjuk ezt, de érzékelhetjük a *Kézbeli könyvecske* és a két prédikáció esetében is. A *Kézbeli könyvecske* tárgya-

lásakor (107–133) Bencze fontosnak tartja megemlíteni, hogy a Beust-mű fordítása – szemben a korábbi elemzők véleményével – nemcsak a benne közölt versfordítások miatt fontos, hanem magáért a műért is. A szerző azonban néhány dicsérő szón túl nem elemzi a *Kézbeli könyvecsket*, hanem ismerteti Magyarinak a mű elé írt bevezetését, Beust művének tartalmát, majd oldalakon (117–128) keresztül ő is a versfordításokat mutatja be: valamennyit újraközi – néhányat ő ismertet először – és megjelöli szerzőjüket.

A Magyar István főművéről szóló fejezet – az előzőhöz hasonlóan – szintén hiányérzetet hagy az olvasóban. Bencze Imre – mint említettük – sokféle szakirodalmat használt fel, nem tudta azonban koherens koncepcióba illeszteni őket, ami szükségszerűen önellentmondásokhoz vezetett.

Ezt érhetjük tetten a fejezet általános bevezetésénél is. Először azt olvashatjuk, hogy Magyar „csupán reagálni akart, választ adni akart azokra a vádakra, amelyek a reformáció tanítását és népét érték. Eközben hazájának, nemzetének sorsa, élete, megmaradása nyugtalanította” (133). Egy oldallal később pedig így ír: „...nem a hitvitán van a hangsúly, hanem a konkrét segítségen, ha úgy tetszik: a politikán. A teológiai kérdések csupán a létkérdés, a haza és a nép létkérdéseként kerülnek elő” (134).

Bencze Imre tudja tehát, hogy Magyar művének értékelésekor az egyik legfontosabb kérdés annak eldöntése, hogyan viszonyul egymáshoz a politika és a teológia a műben. A szerző azonban két véleményt fogalmaz meg, és egyik mellett sem foglal állást határozottan. Talán akkor járt volna közel az igazsághoz, ha második állításá-

nál állapodik meg: Magyarai műve *elsősorban* politikai tartalmú, és csak másodsorban vallási irat, mivel az ország bajaira keresett gyógyírt. Magyarai István politikai természetű mondanivalóját fogalmazta meg a reformáció szellemében. Ettől azonban nem kell hitvitairatnak tartanunk munkáját.

Bencze Imre – alapkonceptiójának tisztázatlansága miatt – a továbbiakban néhány vitatható megállapítást tesz. Az „első magyar nyelvű hadászati szakkönyvnek” nevezi Magyarai főművét, mert „a hitvédelem mellett hangsúlyosan nemzet- és hazavédelmi céllal írt alkotás, és mint ilyen, valóban az első magyar nyelvű hadászati szakkönyvnek tekinthető” (153). Ez a megállapítás egyrészt fordítva lenne igaz: a nemzet- és hazavédelmi célok mellett hitvédelmi célokat is szolgál. Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy hadászati szakkönyvről lenne szó. Műfaji megjelölésként pontosabb talán a szélesebb tartalmú *politikai röpirat* elnevezés, mely a háborús helyzetben természetszerűen katonai tartalmú javaslatokat is tartalmaz az ország sorsának jobbra fordítására.

Hasonlóan a szakirodalom nem elég körültekintő használatából fakadnak a Magyarai forrásairól szóló fejezet ellentmondásai is (148–151). Bencze megjelöli azt a két Aventinus-művet, melyet Turóczi-Trostler József említ (*Annales ducum Boiariae, Das dritte Buch*). Figyelmét azonban elkerüli, hogy Turóczi a másodikként említett művet tartja Magyarai közvetlen forrásának. Olyannyira közvetlennek, hogy e vélemény szerint *Az országokban...* egy meglehetősen szabadon készített, magyar viszonyokra alkalmazott fordítás. Bencze Imre tagadja – mivel szerinte Magyarai nem

tudott németül –, hogy a sárvári pap felhasználta volna a *Das dritte Buchot*, vagyis a legfőbb mintaképet, melyben Turóczi-Trostler több helyen szó szerinti egyezéseket talált. Ezután Bencze mégis úgy ír, mintha lett volna egy ilyen mintakép: „A munka alaprajza és terve így készen állt számára, de a szöveget csak kezdetben követi szolgálai, majd csupán tartalmilag, míg végül egészen szabadjára engedte gondolatait” (148). Mi lehetett akkor ez a példakép? Az *Annales ducum Boiariae* semmiképp sem, hiszen annak szerkezete egészen más. A válasz a fenti kérdésre homályban marad. A fent idézett mondat egyébként majdnem szó szerint megegyezik a Turóczi-Trostler-tanulmány egy részletével: „Munkájának terv- és alaprajza kezdettől fogva készen áll...” (TURÓCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Bp., 1931, 12.)

A legfőbb kérdést tehát, vagyis Magyarai István eredetiségét Bencze Imrének nem sikerül tisztáznia. A fejezet további részeiben Bencze felsorolja azokat a szerzőket, akiket Magyarai még forrásaként jelöl meg, majd két és fél oldalon Magyarai és Erasmus kapcsolatát elemzi. A békehimnusz Magyarai művének csupán egy kis részletét teszi ki, így a többi rész kidolgozatlanságához képest aránytalanul hosszúnak érzem ezt az egyébként meggyőző fejtegetést.

Magyarai és Pázmány kapcsolata szintén fontos kérdése a Magyarival foglalkozó kutatóknak. Bencze Imre itt nem mutat fel új eredményeket: csupán az eddigi szakirodalomra támaszkodik. Pázmány *Felelete* születési körülményeinek ismertetése és a vita 20. századi tanulságainak bemutatása közepette mindössze másfél oldal jut (162–164) a vita tartalmi ismertetésére; az is csak általánosságban mozog. Bencze

szerint – Bitskey István nyomán – a két vitairat kiegészíti egymást, hiszen mindketten a hazáért aggódtak, és mindkettejük a kor problémái foglalkoztatták. A két mű alaposabb vizsgálata épp az ellenkezőt sugallja: Magyarai a hazájával kapcsolatban tett javaslatokat, míg Pázmány – meg sem említve Magyarai jobbító szándékú felvetéseit – csupán katolikus hitét védelmezte. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy nem is volt vita közöttük, hiszen Pázmány elkerülte a valódi véleménynyilvánítást Magyarai programjával kapcsolatban.

Magyarai István harmadik művének, a Nádasdy Ferenc halálára írt két prédikációnak elemzésénél is hasonló aránytalanságokat láthatunk. A szerző gondosan kivonatolja a két prédikációt, és részletesen rávilágít vallástörténeti, teológiai vonatkozásaira. Magyarai – mint arra a prédikációk elé írt bevezetőjében utal – Pázmánynak szánt, kéziratban maradt és elveszett viszontválasza megjelenéséig e munkájában előlegezett meg néhány gondolatot a „gonosz jezsuita” számára. Bencze Imre azonban ennek a valóban fontos kérdéskörnek mindössze egy bekezdést szánt (176).

Véleményem szerint ennek az összefüggésnek a mentén helyezhetjük el a gyászbeszédeket Magyarai életművében. Talán nem is lett volna alkalmasabb személy az egyháztörténész Bencze Imrénél, hogy összehasonlítsa a két szerző nézeteit a purgatóriummal és más vallási kérdésekkel kapcsolatban. Azért is különösen szomorú ez a hiány, mert a könyv számos értékes vallástörténeti, egyháztörténeti elemzést, megfigyelést tartalmaz. Bemutatja „Magyarai István teológiáját” (179–184) és a temetési igehirdetések eredetét. Reméljük, a szerző egyszer sort kerít Ma-

gyarai és Pázmány vitájának teológiai szempontú, alapos vizsgálatára.

Végezetül néhány szót kell ejtenem a könyv formai jegyeiről is. Azért érzem ezt különösen szükségesnek, mert ezeket a hibákat a legkönnyebb elkerülni, ugyanakkor – éppen ezért – az effajta hibák a leginkább bosszantóak. Az alaposabb kiadói előkészítés megkímélhette volna az olvasókat a fölösleges mérgeledéstől. Nagyon zavaró, hogy a szöveg meglehetősen következetlenül tesz különbséget a hosszú és a rövid magánhangzók között. Nem is érdemes hibajegyzéket készíteni, a könyv majd minden oldalán jó néhány van belőle. Egészen extrém eset például a purgatórium szó írásmódjának ingadozása, mert néhány oldalon belül háromféle változatban is felbukkan: purgatórium, purgatorium, purgatorium (167–168).

Hasonlóan zavaró a központosítás szerelensége. Megfigyelhető, hogy sorvégeken és zárójelet követően gyakran elmaradnak a pontok és a vesszők, a dátumokban pedig talán egyszer sem kerül ki a pont az évszám után (így szerepel: 1600 aug. 29.).

Bencze Imre többször tett tanúbizonyosságot arról, hogy híve a pontos idézésnek, a pontos szöveggözlésnek, hiszen maga is több téves közlést javított ki (117, 146). Mégis: meglepően pontatlanok mind idézetei, mind forrásmegjelölései (pl. 140). Az *országokban...* című műből való idézeteinek forrásait hol közvetlenül a szövegben (pl. 137–147), hol lábjegyzetben (pl. 151), hol pedig schol sem (pl. 144) jelölte meg.

Tartalmilag egyértelműen pozitívum viszont az irodalomjegyzék, csupán néhány formai hibát említhetünk meg. Rendkívül gazdag tartalmával bővebb, mint a Nagyné Piroska Lilla szerkesztésében, Bencze Im-

re segítségével készült Magyar-bibliográfia (Sárvár, 1994). Jobbító szándékkal mindössze annyit mondanék, hogy helyenként kissé pontatlanok az utalások: némely folyóiratcikknél hiányzik az oldal-számra való hivatkozás, illetve egy cikk kétszer szerepel: Dézsi Lajos írását különböző címeken említi meg (az egyik az ItK-ban jelent meg, a másik tétel ugyanannak a különnyomata volt).

Jól segíti a tájékozódást a kötet végén elhelyezett kronológia és névmutató. A névmutatóval kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy első pillantásra kissé rendezetlennek és Paul Anton Keller neve után teljesen szerkesztetlennek tűnik, ez azonban nem befolyásolja használhatóságát.

Minden kritikai megjegyzés ellenére azonban örömteli esemény e könyv megjelenése. Nemcsak azért, mert végre van Magyariról monográfiánk, hanem azért is, mert a benne található adathalmaz, szak-

irodalmi utalások jól hasznosíthatók a kutatók számára. Azért is fontos ez, mert ki kell jelenteni: Bencze Imre helyenként nem tudta egységes képpé alakítani az általa összegyűjtött értékes anyagot.

Úgy vélem, Magyar életéről ennél többet mondani újabb adatok felbukkanásáig nem lehet – teljes bizonyossággal talán még ennyit sem. Magyar István életművét ezért a jövőben nem az életrajzi adatokon keresztül, hanem írásainak új szempontú megközelítésével érdemes vizsgálni. Bencze Imre alapvetően egyháztörténeti megközelítésű monográfiája mellett mindenképpen helye van a történelmi, az irodalmi, az esztétikai szempontoknak is. Mindezek mellett egy bizonyos: a jövőben, hibái ellenére, Magyar kutatóinak alapműként kell forgatniuk Bencze Imre munkáját.

Keisz Ágoston

EÖTVÖS JÓZSEF KÖNYVTÁRA / DIE BIBLIOTHEK VON JOSEPH EÖTVÖS

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította Gángó Gábor, Budapest, Argumentum Kiadó, 1995 [1996], 326 l.

Eötvös Józsefnek a túlnyomórészt az MTA Irodalomtudományi Intézete birtokában lévő hagyatéki könyvtárhoz állított össze magyar és német nyelvű katalógust Gángó Gábor. Miként a bevezetésben a szerkesztő maga is írja, célja a 950 tétel szigorú bibliográfiai leírása volt. A könyvek Eötvös gondolkodására, politikai és irodalmi műveire tett hatását nem kívánja vizsgálni, e kérdésben, de a könyvtár történetéhez általában is gyakran hivatkozik Bényei Miklós munkáira (többek között: BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*, doktori értekezés, 1968). A más

gyűjteményekben található, illetve elkallódott könyvek esetében több ponton helyesbíti vagy vitatja Bényei adatait. Ismerteti az Eötvös-könyvtár történetét, azt, mikor és miként adományozta Eötvös Loránd a könyvek többségét az Eötvös Collegiumnak illetve a Műegyetemnek, és onnan hogyan került a könyvtár nagy része az Irodalomtudományi Intézet birtokába.

Bár a mű címe, a bevezető, a függelék és mindhárom mutató kétnyelvű, a könyvek bibliográfiai leírása (és ez teszi ki a kötet kétharmadát) csak magyarul szerepel. Így kérdésessé válik, hogy külföldi

kutatók tudják-e a katalógus adatait használni. A szerző, a cím és az impresszum feltüntetésén túl minden könyv rendelkezik tételszámmal (alfabetikus rendben), szak- és könyvtári jelzettel. A szakjelzet megnevezi a tudományágat, ahová a könyv sorolható, és elkülöníti a primér és szekundér irodalmat. A posszesszori bejegyzések és az ex librisek tényét közli a szerkesztő, de a jegyzetek szövegét nem, mert Bényei már ismertette őket, és a megjegyzések szerinte önmagukban úgyis semmitmondóak. Érdekes lehet pedig egy-egy hosszabb széljegyzet. Csupán a címet és az impresszumot közli a szerkesztő betűhíven, a szerző nevét nem. A tulajdonképpeni katalógus után a függelékben találhatók a más gyűjteményben lévő és kétes tulajdonú könyvek. Az első mutató megnevezi a könyvekben talált dokumentumokat, a második az anonim könyveket sorolja fel.

A szakjelzet-mutató egyben statisztikai adatházisul is szolgál, így szinte kínálja magát egy rövid áttekintésre, ami komolyabb kutatások kiindulópontja is lehet. A 950 kötet közül 542 történelmi, 318 irodalmi mű. Ezenkívül földrajzi, művészettörténeti, pedagógiai, teológiai és filozófiai munkákat találunk kisebb számban. A történelmi könyvek közül 128 magyar, 120 általános egyetemes történeti témájú, az egyes nemzetek rangsorában a franciák vezetnek (87), majd a németek (57), aztán az angolok, illetve az ókori szerzők (37–37). Sokkal különösebbek az arányok az irodalmi alkotások között. Legtöbb a klasszika-filológia (80), az élő nyelvek közül a német (70), majd a francia (65) és az angol (54). A magyar irodalmat a 318-ból mindössze 20 kötet képviseli.

Bár ezek a számok magukban is sokatmondóak, azt is érdemes megvizsgálni,

milyen nyelven íródtak a könyvek (sajnos ez a szakjelzet-mutatóból nem derül ki). A könyvtár állományának közel a fele német nyelvű (401), viszonylag sok a francia (271), de a latin (121) és az angol (94) munkák száma is messze felülmúlja a magyar nyelvűeket (46). Tehát a magyar történelemre vagy irodalomra vonatkozó könyveknek pusztán a harmada magyar nyelvű, a többi – amint a katalógusból meg is állapítható – német és latin.

Az impozáns katalógust lapozgatva önkéntelenül is szembeötlik egy-egy nevesebb szerző és mű. Úgy tűnik, Eötvös különösen vonzódott a francia történelemhez, főleg a nagy forradalomhoz és előzményeihez. Colbert és Necker gazdasági írásai mellett megtalálhatjuk Rousseau, Sieyès és Mirabeau könyveit. A történeti feldolgozások közül itt van Lamartine, Thiers, de Louis Blanc munkája is. Az angol szerzők közül gazdaságelmélettel foglalkozik Locke és Malthus, de vannak nagyívű történeti áttekintések Gibbontól és Macaulay-tól. Eötvös gyűjtött antik műveket is (Hérodotosz, Arisztotelész, Thuküdidész, Tacitus, Cassius Dio), illetve régebbi magyar történetírásokat (Bél Mátyás, Bethlen Farkas). Kortársai közül könyvtárában találjuk Széchenyi István, Dessewffy Aurél, Horváth Mihály és Vámbéry Ármin könyveit, és persze saját műveit (hatot magyarul, egyet németül).

A szépirodalmon belül a legátfogóbb a német könyvek gyűjteménye. Ott találhatjuk a *Nibelung-éneket*; a felvilágosodást Klopstock, Pffeffel és Lessing, a klasszikát Goethe, Schiller és Herder, a romantikát Novalis, Tieck, Jean Paul és Uhland, végül a kortárs irodalmat Körner, Geibel, Platen, Gotthelf és Grün képviseli. Francia és angol könyvtára is reprezentatív: Abélard,

Boileau, Montaigne, Voltaire, Hugo és George Sand, illetve Coleridge, Wordsworth, Byron, Swift és Scott műveit gyűjtötte. Hiányoznak viszont a magyar irodalomtörténeti kánon nagyjai, de megtalálható Fáy, Gvadányi, Mednyánszky, Pulszky, Rummy. Van persze még egy-két kuriózum, mint például Cooper indiánregényei vagy a *Boszorkányok porolye* (*Malleus maleficarum*).

A katalógus tehát fontos eredménye a művelődéstörténeti alap kutatásnak. Ha bárki képet szeretne kapni arról, hogy milyen szellemi hatások érték báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztert, korának egyik legműveltebb és nagy hatású liberális értelmiségijét, az bátran használhatja ezt a könyvet kutatásai kiindulópontjaként.

Boronkai Szabolcs

BÉNYEI MIKLÓS: EÖTVÖS JÓZSEF KÖNYVEI ÉS ESZMÉI

Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996, 215 l. (Csokonai História Könyvek).

Bényei Miklós az utóbbi évtizedekben számos kötetet, főként biográfiákat publikált a reformkori művelődés- és irodalomtörténet tárgykörében. A szerző ezúttal is a téma sokoldalú, sok szempontú megközelítésére vállalkozott, minek következtében munkája az irodalmárok, a könyvtár-, a művelődés- és az esztétikánészek, illetve az olvasásszociológia történeti aspektusai iránt érdeklődők figyelmére egyaránt számot tarthat.

A monográfia Bényei Eötvösre vonatkozó, több évtizedes kutatómunkájának eredménye, melynek fő előzménye az *Eötvös olvasmányai* című, 1972-ben publikált könyve. Mostani kötetében az azóta számos szaklapban – így az *Alföldben*, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, a *Magyar Könyvszemlében*, a *Történeti Szemlében* stb. – közölt, illetve önálló kötetekben megjelent, szám szerint tizenöt tanulmányát gyűjtötte össze, rendezte egységes kompozícióba. Bényei két fő szervezőelv köré sűríti írásait. Egyrészt eltérve a biográfiai tárgyalásmódtól, szakít a kronologikus szervezőelvvvel, s nyitásként Eötvös könyvhagyatékával foglalko-

zik, ezzel is jelezve, hogy nem történeti, hanem problémaközpontú látásmóddal közelített témájához. Többnyire a hagyatéék vizsgálata szolgál alapul a további tanulmányok filológiai vizsgálódásaihoz. Ezt az eljárásmódot a kötet első nagy tematikai blokkjában, tanulmányfüzérében alkalmazza, melyet *Az olvasó* címmel lát el. Másrészt a második és a harmadik dolgozatsorozatban (*A gondolkodó* és *A politikus*) főként a faktografikus adatokra helyezi a hangsúlyt, s életrajzi elemek köré gyűjti a vonatkozó irodalmi, filozófiai, társadalmi és politikai kérdésfelvetéseit. E két szervezőelv természetesen nem izolálja két, illetve három különálló egységgé a művet, hanem csak tendenciaként van jelen.

A kötet kompozíciójáról szólva meg kell jegyeznünk, hogy szinte mindegyik fejezet az életmű más-más aspektusával foglalkozik, így Bényei értelmezői-értékelői horizontja tág teret foglal magában. Ám ami a monográfiának interdiszciplináris témakezeléséből adódó előnye, az a recenzens legfőbb korbátja is, hisz nem lehet tizenöt tanulmányról azonos mély-

séggel és igénnyel szólni. Így a továbbiakban csupán a főbb orientációs pontokra térek ki.

A nyitótanulmány (*Eötvös József könyvtára*) a ma Eötvös Könyvtárként ismert hagyaték történetét vizsgálja: egyrészt az állomány kialakulását, melyhez szorosan hozzátartoznak gyűjtőjük olvasói szokásai, valamint annak kalandos utóéletét: szétbontását, majd újbóli egységesítését. Mint tudjuk, egy könyvtár kialakításában nem csupán a tartalmi szempontok dominálnak, hanem olyan unikálisnak tekinthető kiadványok gyűjtése is, amelyek könyvészeti értékkel bírnak. Bényei külön kitér az állomány elemzése kapcsán a hagyaték könyvritkaságaira, melyek közt Elzevir és RMK kötetek is vannak. De a könyvtár tartalmi elemzése túlmutat a biográfiai indíttatáson, a korszak könyvtártörténeti és olvasásszociológiai kutatásai számára nyújt hasznos információkat, amennyiben az ún. főúri könyvtárak tipikus példájának elemzésével foglalkozik.

Joggal merül fel sokakban a kérdés, mit adhat egy ilyen rekonstrukció az irodalomtudománynak. E kérdésre a monográfia további írásai válaszolnak. Az *Eötvös József ismeretlen kéziratok feljegyzései* című fejezet a kötetekben fellelhető gloszszákat, bejegyzéseket gyűjti egybe illetve elemzi, s ezzel a filológiai munkával a szélesebb horizonton mozgó intertextuális kutatásokhoz járul(hat) hozzá. Az itt található feljegyzések nagy hányada aforizma is egyben, mely nemegyszer a forrásdokumentum szövegét gondolja tovább vagy legalábbis arra reflektál. Ugyancz igaz az *Adalékok a Magyarországra 1514-ben forrásaihoz* című tanulmányra is, mely a regényhez felhasználta, Eötvös által nem hivatkozott, ám a hagyatékban meglévő

történeti munkák forrásértékét hivatott bizonyítani. Az *Eötvös világirodalmi olvasmányai* című fejezet a – főként a könyvtárában szintén fellelhető – német, angol és francia nyelvű irodalom hatásvizsgálatára vállalkozik, a személyes megnyilatkozásokat, motivikus, tematikai egységeket, stilisztikai megfeleléseket is érintve. A kötet első harmadának záró tanulmánya, mely az *Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai* címet viseli, mintegy átvezetődül szolgál *A gondolkodó* című, második nagyobb tematikai egységhez, amennyiben „a magyar szépirodalom és Eötvös József viszonyát” vizsgálja Bényei. Közismert ugyanis, hogy Eötvös a német után másodikként sajátította el a magyar nyelvet, melyben nagy segítségére voltak barátai, illetve az általuk ajánlott olvasmányok, melyek nem csupán ízlését, hanem egyben gondolkodásmódját is formálták. E fejezet – a címmel ellentétben – nem annyira a művek, a szövegek nyújtotta kapcsolódási lehetőségekre mutat rá, mint inkább a kor irodalmi életének hatására, illetve annak kiemelkedő tagjaival, így pl. Vitkovics Mihállyal, Virág Benedekkel, Szemere Pállal, Szalay Lászlóval, Kemény Zsigmonddal, Gyulai Pállal való barátságára, munkakapcsolatára.

A második nagy tematikai egységben filozófiai és esztétikorténeti áramlatok hatástörténetére helyeződik a hangsúly, amennyiben Bényei a francia felvilágosodás, illetve a kor szocializmusának szerepét vizsgálja Eötvös publicisztikai írásai-ban. A *paraszti szorgalom apoteózisa* című dolgozat, mely tulajdonképpen a kötet egyetlen interpretációs igényű írása, e világnézeti elemek Eötvös szépirodalmi szövegeiben, főként regényeiben való jelenlétét fejt fel, ami szintén jó átte-

zetőül szolgál a záró egységhez (*A politikus*). Ám úgy véljük, nem túl szerencsés irodalmi elemzés motívumkutatásának tárgyául választani egy olyan ideológiai töltésű, ma már korszerűtlen kérdésfelvetést, mely nemcsak anakronisztikusnak hat, hanem amelyet a korábbi szakirodalom már bőven körüljárt, s amely erősen implikálja szerzője világnézeti attitűdjét.

A záró dolgozatfüzérben már a történeti aspektus válik uralkodóvá, hisz a közéleti ember kerül a vizsgálat előterébe: a modernizáló, a polgári átalakulást szorgalmazó, reformer Eötvös. Oktatáspolitikáját tárgyalva a vonatkozó szakirodalom jó összegzését kapjuk, de csupán azt. Bár a publicisztikai írásokat (*Kelet Népe* és *Pesti Hírlap*) bevonja történeti szempontú vizsgálataiba, hiányoljuk a szépirodalmi szövegek erre vonatkozó utalásainak alaposabb kifejtését, melyek csupán az említés szintjén maradnak meg. Műfajában legsikertelenebbnek érezzük a hiánypótló *Eötvös József művelődéspolitikája és a magyar könyvtárügy* című fejezetet, hisz Eötvös kultúrpolitikájának egyik nem túl sokat emlegetett, de fontos csomópontja a könyvtárakra kiterjedő intézkedése. (S itt főként az Egyetemi, az Akadémiai és az Országos Széchényi Könyvtár támogatására, fejlesztésére gondolunk.)

Összefoglalásul elmondható, hogy Bényei írása alapos és sokoldalú filológiai elmélyültségről tesz tanúbizonyságot, melyben rendkívül meggyőző, színvonalas jegyzetapparátussal támasztja alá kutatá-

sának tételmondatait. Továbbá számos olyan figyelemreméltó területet érint, amelyet a szakirodalom eddig csupán periférikusan kezelt vagy mellőzött, annak ellenére, hogy mind külföldön, mind nálunk lankadatlan érdeklődéssel foglalkoznak szerzőnk szerteágazó tevékenységével. A kötet erénye interdiszciplinaritása is, mellyel a témához nyúl, hisz tanulmányai, mint erre írásunk elején már utaltunk, több tudományterület tapasztalatait felhasználják. Ez a metodika annál is inkább helytálló, mivel Eötvös tevékenységterületei sem választhatók szét egymástól. Hiányzónak érzünk azonban egy összegző jellegű, bevezető tanulmányt, melyben eddigi kutatásainak főbb állomásait és eredményeit gondolná újra, mely az amúgy logikus, szépen átgondolt kompozíciót koherensebbé, zártabbá tehetné. Végezetül a recepciótörténetet, illetve az Eötvös Józsefről szóló szakirodalmat tekintve, a recenszens azt is hiányolja, hogy a közelmúltban nem született olyan Eötvös-monográfia, mely az író (s főként a szépíró) alakját helyezi előtérbe, illetve szövegközpontú közelítésre vállalkozik, s mindazt a történeti és elméleti tapasztalatot felhasználja, mely az életmű újraolvasásához segítséget adhat. Persze mindezt nem Bényei művének kritikájaként mondjuk, hisz alapvetően nem ilyen jellegű munkára vállalkozott. S amit ígért Eötvös könyveiről és eszméiről, azt színvonalasan megkaptuk.

Rózsafalvi Zsuzsanna

DÖMÖTÖR ÁKOS: HŐSÖK ÉS VÉRTANÚK.

MONDÁK ÉS VISSZAEMLEKEZÉSEK A SZABADSÁGHARCRA

Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 150 l.

TARI LUJZA: MAGYARORSZÁG NAGY VITÉZSÉG.

A SZABADSÁGHARC EMLÉKEZETE A NÉP DALAIBAN

Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 186 + [14] l.

VAJKAI AURÉL: 1848 EMLÉKEI A NÉPI DÍSZÍTŐMŰVÉSZETBEN

Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 43 + [44] l.

A Magyar Néprajzi Társaság alighanem megtalálta a módját, hogy a legméltóbb – mellesleg a társ- és rokntudományok számára (is) a leghasznosabb – módon ünnepelje a magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 150. évfordulóját: megkezdtek az 1948-at megelőző centenáriumi gyűjtés anyagának közzétételét.

A félévszázados késés ideológiai okait könnyen megérthetjük: „Akármilyen nagy esemény csak jóval később érezteti hatását a szélesebb néprétegeknél, a népművészet különben is meglehetősen lassan és nehezen változtatja meg formáját. (...) ...népünk a nagy eseményeket a maguk teljes jelentőségükben képtelen volt átlátni.” (VAJKAI 9.) Az osztályharc éleződésének időszakában, amikor 1848 is csak ehhez szolgálhatott előképül, az ilyesfajta megállapításokra nem volt szükség. Vajkai a fentiek alátámasztására Arany Jánost és Táncsics Mihályt idézte. Az irodalomtörténész – egyetértő bizonyítékul – a kiképzőtiszt Petőfit citálhatja: „Ők az elvet hírből sem isméri, / És a haza? Kemény mostohájok...” (*Tiszteljétek a közkatonaikat!* Debrecen, 1848. okt.–nov.), meg a lapszerkesztő Jókai Mórra gondol, aki így jajdult fel az általa és Petőfi által szerkesztett Életképekben, 1848. május 21-én: „Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük, hogy népünk van. Pedig nincs.”

És akkor még nem is említettük *Az apostol* élményalapját...

Vajkai idézett megállapításából az is következik, hogy az irodalomtörténet két kutatási területen tudja elsősorban hasznosítani a néprajzi gyűjtéseket: egyfelől annak a közköltészetnek vizsgálatában, amelynek módszerei, szöveganyaga és dallamkészlete már rendelkezésre álltak 1848/49-ben, másfelől a kultusztörténetben, amelynek központi költőalakja természetesen Petőfi.

A mai etnomuzikológus is okkal-joggal idézi a zseniális Kodály Zoltán jegyzeteit a *Kossuth-nóta* történetéről, aki annak egyes strófáihoz fűzte észrevételeit. Az „Esik eső karikára...” szövege „Barna ifjú kalapjára...” folytatással már Erdélyi János népdalkiadásában szerepelt (*Népdalok és mondák*, a Kisfaludy Társaság megbízásából szerk. és kiad. ERDÉLYI János, II, Pest, 1847, 267), de Kodály rögzíthette a francia háborúk idején keletkezett strófát is: „Beállottam katonának, / Ferenc császár huszárának...” (TARI 28). Arra vonatkozóan pedig, hogy a dallam- és szövegalkalmazás (Erdélyi János szavával: a „fogd rá”-stílus) történetében 1848/49 nem hozott változást, két közismert és 1848-asnak tartott dal szolgálhat bizonyítékul. A „Kossuth Lajos táborában...” szövege 48 előtti katonadalból alakult, Bartók és Kodály gyűjtésében

azonban már első világháborús nótaként, Ferenc József névvel szerepelt. A „Gábor Áron rézágyúja...” „negyvennyolcas” volta szintén idézőjelbe kívánczik: a 20. század elejének új népdalstílusát képviseli, szövegváltozatai pedig (Ferenc József, majd Horthy Miklós nevére alkalmazva) mind a két világháborúra utalnak (TARI 48–51, illetve 125–129). Ilyen körülmények közepette vizsgálhatók a költői szövegek is, folklorizálódásuk folyamatában. „Megérte” 1848-at, sőt Kriza János népdalgűjteményét (1863) Csokonai Vitéz Mihály verse, az „Estve jött a parancsolat...” kezdősorral. Petőfi versei közül a *Hegyen ülök...* és *A virágnak megtiltani nem lehet...* egyenesen egy színpadról folklorizálódott műdal dallamával hagyományozódott („Kitették a holttestet az udvarra...” kezdősorral ismeretes); a *Távolból* („Kis lak áll a nagy Duna mentében...” kezdősorral) német eredetű, máig énekelt melódiája pedig a „Garibaldi csárda kis kalapja...” szöveggel (is) találkozott (uo., 24, 86–87, 111). Az irodalomtörténet számára ezek az adatok nélkülözhetetlenek; valljuk be, hogy – minden törekvésünk dacára – a kritikai kiadások rovatai közül a zenésítés-folklorizálódás-dallamra alkalmazás mozog a leginkább esetleges, ráadásul szűk körben. Az együttműködés elodázhatatlan.

Nem nélkülözheti az interdiszciplináris nyitást az utóbbi években önálló tudománygá erősödött kultusz történet sem. 1848 író-szereplői közül egyedül Petőfi került át annyira a köztudatba, hogy a népi díszítőművészet motívumai közé is bekerültek szállóigévé lett sorai a *Nemzeti dal*ból: olvashatók felírtos cserépedényen Veszprém, faragott boton Baranya, Somogy és Zala megyéből (VAJKAI 23–24,

28–29). Nevéhez kötöttek kalapviselést éppúgy, mint személyéhez használati tárgyakat (borjádi padja, úzdi csutorája) vagy tereptárgyakat (nagyari fája – lásd VAJKAI 36–37; DÖMÖTÖR 142). Ez utóbbiak elfogadtatásában és elterjedésében másodlagos hatás is érvényesült: a Petőfi-versek mintegy hitelesítő idézetei, amelyeket az iskola, az a mezővárosi-falusi értelmiség közvetített, amely Petőfiben „Csokonai redivivus”-t látott és láttatott, elősegítette gyors sikerét, részt vett a folklorizálódásban, majd a passzív ellenállás idején átmentette-hagyományozta költészetét és emberi alakját.

Ez utóbbiakból kötetnyit adott ki, szintén a centenárium idején és a követő években gyűjtve, DIENES András (*A legendák Petőfijé*, Bp., Magvető, 1957). Dömötör Ákos is külön fejezetet szentelt a Petőfire vonatkozó centenáris gyűjtés történeteinek – mindössze két adatközlő személye azonos Dienessel (DÖMÖTÖR 48–62). A mostani közlésnek nagy értéke még, hogy – mivel az időközben elhunyt közreadó nemzetközileg jegyzett mesekutató volt – a történeteket azonnal egyetemes kontextusba tudta helyezni, a bibliai példázatoktól a nemzetközi mesemotívumok indexén át a történeti mondák idealkalmazott jó néhány változatáig (DÖMÖTÖR 10–14). E módszer hatékonyságát a *János vitéz* kritikai kiadása kapcsán már tapasztalhattuk (vö. ItK, 1994, 375–379). Az itteni példák a gyűjtésből és a hozzájuk fűzött kommentárok nem kevésbé érdekesek és hasznosak. Ahogyan az európai folklórban számos helyen megvan, Petőfi születésekor is maguktól szólaltak meg a harangok (ez a szentek születésére vonatkozó vallásos hagyomány profanizálása), aki – Szilveszter éjszakáján születvén – szerencse-

gyereknek tekinthette magát. (A nemzetközi mesemotívumok vonatkozó index-számai: F960.1.4 és N203.) A hagyománynak ezt a részét – fűzzük hozzá a Petőfi körüli életrajzi kutatások tapasztalatait – maga a költő szintén ismerhette, sőt romantikusan felfokozott jelentőséget tulajdoníthatott neki, hiszen a nyilvánosság előtt mindig keresztelése napját, (1823.) január 1-jét, a Szilveszter napjáról Újévre virradó éjszakát vallotta születése időpontjának is. Erről a napról keltezte *Összes költeményei* előszavát, kérte Kossuthtól katonai előléptetését stb. Mindezt tette annak fényében, hogy – amennyiben hihetünk az iskolatárs, Kemény (Jakubovics) Mihály emlékezésének – bizalmas, baráti körben december 30-i születését említette. És talán a Szendrey Júlia-szerelemnek, majd a házasságnak is motívuma lehetett, hogy a leánnyal hasonló volt a helyzet: 1828. december 29-én született, ám 1829. január 1-jén keresztelték.

Petőfit 1849. július 31-e, a fehéregyházi csata után senki sem látta élve. Dömötör

Ákos értelmező adataiból most tényszerűen látható, hogy a bujdosó Petőfi mennyire a folklór terméke. Az oroszok elől a kútban meghúzódó költő a bibliai József történetét idézi, míg az álrühás Petőfi magyar Till Eulenspiegelként kópéságokat követ el, a betyármondák analógiájára évente felkeresi anyja sírját, igazságot oszt (DÖMÖTÖR 13–14).

A Néprajzi Társaság három kiadványát az irodalomtörténész számára tehát Petőfi alakja fogja össze. Még akkor is, ha – igen ritkán, szinte csak mutatóba – felbukkan más írókhoz köthető, tárgy történeti motívum, például a Jókainál megírt anekdota a Perczel Mórnak jósló cigányasszonyról (DÖMÖTÖR 15, 105).

Az évfordulók elmúltak – a három kötet azonban a miénk marad, a munka folytatható. Köszönet érte: felelős kiadóként Kósa László, szerkesztőként Kríza Ildikó jegyezte mindhárom kiadványt.

Kerényi Ferenc

KELEMEN ISTVÁN: VÁRAD SZÍNÉSZETE

Nagyvárad, Literátor–Charta Könyvkiadó, 1997.

Kelemen István húsz esztendeje távozott el közülünk, néhány hónappal azután, hogy családjával együtt Magyarországra költözött. Csupán negyvenhat évet élt. 1961-től 1977-ig a Nagyvárad Állami Színház irodalmi titkára, rövid ideig egyben a magyar tagozat vezetője is volt.

Kelemen történészi munkájának alapját a minden adatra kiterjedő, precíz forráskutatás határozta meg. Nem elégedett meg a már korábban kiadott monográfiák (K. Nagy Sándor, Náményi Lajos) kibővítésé-

vel, azok minden részletét igyekezett újra ellenőrizni; feldolgozta a Bihar megyei, illetve a Nagyvárad Levéltár teljes vonatkozó anyagát, a korabeli sajtót, a visszaemlékezéseket, a nyomtatott és kéziratos emlékeket, saját korának szakirodalmát, vagyis mindent, amihez az adott politikai-történelmi helyzetben hozzáférhetett. (A kutatás körét és mélységét a gazdag jegyzetapparátus és a névmutató jelzi.) Sajnos 1975 júliusában az összegyűjtött dokumentumok jó részét a titkosrendőrség

megsemmisítette. A színház archívumának jelentős hányadát elégették, a szerző otthonában tartott házkutatás során pótolhatatlan feljegyzéseket, könyveket vittek el, a már elkészült kéziratok példányaikat ugyancsak elkobozták. Szerencsére egy másolat megmenekült, amit Budapesten, a Széchényi Könyvtárban őriznek.

A gépiratok alapján úgy tűnik, hogy Kelemen István kétféle monográfiát szándékozott kiadni. Az egyik, az alaposabb, részletesebb kötet a tudományos disszertáció anyaga, amely a kezdetektől a Fellner és Helmer tervezte színházépület felavatásáig tárgyalja Várad színház történetét. (A szerző előszava erre vonatkozik, a most kinyomtatott könyvben jól felismerhető, hol fejeződött be ez a kézirat.) A másik változat népszerűsítő formában a város teljes színjátszástörténetét bemutatja. Nyilván objektív és szubjektív okokból az 1900 és 1975 közötti korszakot nem is akarta ugyanolyan mélységben feldolgozni, mint az előző időszakot; annál is inkább, mert a kérdéses hetvenöt évből tizenötben Kelemen István, „a színházkutató író” aktív résztvevője, sőt formálója színházának mint dramaturg illetve társulatvezető, tehát munkájára nem is tekintetünk pusztán a történész szemével.

De mindezek ellenére – sőt természetes „szubjektivitásával”, lokálpatriotizmusával együtt – Kelemen István posztumusz kötete a legmegbízhatóbb és legjobb nagyváradi színház történeti monográfia. (Sajnos a legújabb kutatási eredményeket már nem tartalmazhatja, így az erdélyi hivatásos magyar színjátszás kezdetének dátuma itt még 1792. november 11. – a centenáriumi emlékbizottság kolozsvári elhatározásának megfelelően; hiszen csak Kelemen elhunytá után publikálták Enyedi Sándor

tanulmányát a valós időpontról, mely 1792. december 17. A bicentenáriumot már ezen a napon ünnepeltük 1992-ben.)

Kelemen könyvének tudományos alaposságán és hitelességén túlmenően a másik nagy előnye, hogy nemcsak szakmailag figyelemre méltó, hanem olyan érdekes, szórakoztató, gördülékeny stílusban, élvezetes módon megírt olvasmány is, amely a széles közönség érdeklődésére szintén számot tarthat. (A folyamatos olvasást csupán az apró betűs szedés akadályozhatja.)

A bicentenárium tárgyát megelőzően is olyan színházi események kapcsolódtak a városhoz, amelyek Váradot általános művelődéstörténeti szempontból ugyancsak fontos kulturális központtá avatják. Természetesen a színház legrégebbi gyökereiről csak analógiás hipotéziseket vázol fel az író a történelem tükrében, ám a reformáció propagandacéljainak köszönhetően az első tényleges adat 1573-ból származik: a *Nagyváradi komédia* című magyar nyelvű protestáns iskoladráma az antitrinitárius elvekről. Ettől kezdve a nagyváradi iskolai színjátszásnak mind gazdagabb emléktára maradt fenn. Nem kevésbé volt jelentős a latin nyelvű udvari opera fejlődése, amely reneszánsz látásmóddal rendelkező püspökeinek, főként a művészet- és pompakedvelő Patachich Ádámnak a nevéhez kapcsolható. Ez az egyházi előljáró nemcsak nagy építtető (ő rendelte meg a híres Hildebrandttól a váradi püspökség épületét), de udvarában európai hírű és rangú művészi események zajlottak. Az itt tevékenykedő Michael Haydn és legfőbbképpen Karl Ditters von Dittersdorf emelkedik ki a muzikusok közül. A német nyelvű vándorszínpéldányt ugyancsak hatással volt Nagyvárad (illetve 1861-es újraegyesíté-

ség: Olaszi, Újváros, Velence és Vándor-szöllős) színjátszástörténetére.

Az első hivatásos előadást 1798. augusztus 26-án, a Fekete Sas nagytermében, Nagyváradon is a kolozsvári úttörő társulat tartotta meg. A Körös-parti és a Szamos-parti városok között fennálló vetélkedésnek már történelmi gyökerei vannak. Kelemen István „igazi lokálpatrióta” módjára igyekszik bebizonyítani, hogy 1799-ben viszont a kolozsvári és a pesti társulatok maradékaiból verbuválódott, valóságosan *nagyvárad*i, állandó társaság játszott az otthonában, nem pedig a válságban lévő kolozsvári együttes egy része volt vendégjátékon, ahogy ezt a színháztörténészek Ferenczi Zoltántól Enyedi Sándorig egyöntetűen állítják. (Igaz, az említett kutatók viszont kolozsváriak.) E tény kezeléskor azonban a „nagyvárad” jelző – sajnos – elsősorban névrokonának, Kelemen Lászlónak nem mindenkor abszolút hiteles feljegyzéseire támaszkodik. Igaz ugyan, hogy a Magyar Hírmondó 1799/28. számában megjelent bírálat Kelemen István állítását látszik igazolni.

Mindenesetre a kolozsvári Nemzeti Színház sokszor került szoros kapcsolatba Nagyvárad színi életével: 1877-ben léptek először színi szövetségre, továbbá 1888-tól 1890-ig három szezonon keresztül, 1896-ban s a váradi állandó színház megnyitása előtti két évadban Kolozsvárnak tapsol a Sebes-Körös-parti közönség, majd pedig 1930-tól Janovicsék, 1935-től a második bécsi döntésig a Thália Rt. érdekeltségéhez tartozik a partiumi város. A megvalósultakon kívül ráadásul több tervezet is született Kolozsvár és Nagyvárad színjátszásának összekapcsolására. (Például az első rendezőnek, a váradi születésű Molnár Györgynek is volt ilyen frásba fektetett

elképzelése.) Az „ösi versengés” váradi aspektusai a monográfiából jól kiolvashatók. Kétségtelen, hogy a Szamos-partiak 1877-es érkezését megelőzően a konzervatív Magyar Polgár szerkesztője Erdély fővárosában sokat tett azért, hogy színházát Váradon ellenszenvenné tegye, hiszen az amúgy sem szívelt „arisztokratikus” kolozsvári fennhéjázást alaposan és sértő módon támasztotta alá. Ám a mesterségesen szított ellenségeskedéseken felül az is kitűnik, hogy a kolozsváriaknak mindig többszörösen bizonyítaniuk kellett, és a „Pece-parti Párizs” igényeit ők ritkán tudták kielégíteni, az Erdély fővárosából érkezőkkel szemben eleve nagyobb elvárásokat támasztottak Váradon, mint a többi színi szövetséggel, Debrecennel, Araddal vagy Szegeddel szemben.

A Kelemen idézte „bihari linkség” azért komoly credményeket mutatott fel: mecénásokat szerzett (Rhédey Lajostól Leszkay Andrásig), megalkotta a kimagasló nagyvárad i újságírást – Erdély és a Partium legrégebbi napilapjának, a Nagyvárad i Lapoknak 1868-as megjelenésétől kezdve, a sok-sok szellemesen vitriolos kritikát, ugyanakkor a gyakorló dramaturg-színháztörténész által türelmetlen szigorral ostromozott „ösi” operettkultuszt is. A sajtóságos helyi „vonásoknak” köszönhető a Rhédey Lajos írta *A nagylelkű herceg* „technikás”, látványos bemutatója 1799-ben; a kultúr-szervező Sándorffy József állandósítási törekvése, aki Rhédey segítségével igazán figyelemreméltó együttest hozott létre, s megszerezte karnagynak Ruzitska Bélát, az első magyar opera zeneszerzőjét is; vagy az, hogy nem sokkal a Farkas utcai épület megnyitása után, már 1826-ban Várad is saját színházépületet akar. E terv a gáncsoskodó Lajcsák Ferenc püspök

miatt meghíusul ugyan, de ettől kezdve – a megvalósulásig – állandó téma és vita tárgya. 1857-ben részvénytársasági alapon a Szent László térre tervezik, de a részvényjegyzők lelkesedése mindjárt alábbhagy, mielőtt *részvényvásárlásra* kerülne sor. A második színházalapítási láz közepén egyébként egy vállalkozó gróf Radák-né kertjében egészen csendben felépítette azt a nyári színkört, amely némi átalakítások után, de végeredményben negyvenhárom éven keresztül biztosította a nagyváradi színjátszás helyszínét. Az 1857 júniusában felavatott „átmeneti megoldás” a húszas-harmincas években második reneszánszát élte, és csak 1954-ben bontották le.

Újabb ellentmondás az, hogy míg a megépítendő színházépülettel kapcsolatos viták állandósultak, és csak a 19. század legvégére jártak eredménnyel, de akkor sem sima a megvalósulás útja (minderről Kelemen ugyancsak kiváló, dokumentumokkal, adatokkal alátámasztott, szinte napi részletességgel elemzett, élvezetes képet nyújt), az időjárásnak mindvégig kiszolgáltatott „bódé” pont azzal biztosít előnyt a váradiaknak, ami a hátránya. Hiszen az állandó társulatok, színidirektorok éppen nyáron érnek rá kimozdulni otthonukból, pénzt keresni, előbemutatókat tartani stb., vagyis Nagyváradnak – a bérleti szerződés és a színi szövetségek időszakában egyaránt – kivételes alkalma volt válogatni a mind nagyobb számú jelentkező közt, meghívni akár a legnagyobb művészeket is néhány fellépésre, vendégül látni külföldi együtteseket és hírneves színészeket is. Sőt a váradi érdekesség-hajhászó kultúrszomjnak köszönhető az a páratlan színháztörténeti esemény, amelynek a híre bejárta az európai

sajtót is, és ennek eredményeképpen az első szabadtéri előadást ugyancsak Nagyváradon tartották. 1897. augusztus 15-én ugyanis Jászai Mari gondosan előkészített módon, az alkalomra rekonstruált görög színpadon itt, a Rhédey-kertben játszotta el egyetlenegyszer – játékonysági céllal – legnagyobb szerepét, Elektrát. (A bevétel egy részét különben a kolozsvári Mátyás-szobor felállítására ajánlották fel.) Ezt az előadásrekonstrukciót érzem a részletekben gazdag, értékes Kelemen-monográfia csúcának. (Kár viszont, hogy arról az állítólag 1877. október 9-i műkedvelő kísérletről nem tudunk meg többet – és amit megtudunk, az sincs forrásmegjelöléssel alátámasztva –, amelynek alkalmával a lezárt Körös utcában szekerekre épített, rögtönzött színpadon, „eredeti” 18. századi keretben játszották el helyi amatőrök Tóth Ede *A falurossza* című kedvelt és divatos népszínművét. A címszerepet Rátkai József alakította, aki többször fellépetti hivatásos együttesek vendégeként is, különösen népszínművekben.)

A *Várad színészete* szerkesztői tiszteltben tartották az elhunyt szerző minden sorát, így a két kézirat összevonásából származó, egyébként elenyésző számú, ám feltűnő ismétlésből sem húztak, noha az egyik elhagyása csak erősítette, nem csorbította volna az eredeti írói szándékot. (Lásd a két könyv határánál: a 171. oldal új fejezetének első, illetve a 177. oldal második bekezdését!)

Ám mindezek a kiscbb-nagyobb figyelmetlenségek eltörpülnek Kelemen István igényes munkája mögött, és nem vonnak le semmit a dicséretes kiadói vállalkozás értékéből.

Darvai Nagy Adrienne

NAGY SZ. PÉTER: HATVANY LAJOS

Budapest, Balassi Kiadó, 1993, 119 l. (Kortársaink).

A magyar irodalomtörténet talán legtöbbet emlegetett szakasza az a csaknem fél évszázad, amelyben a Nyugat, illetve előzményei és folytatói is megjelentek. Sokat tudunk ennek az időszaknak a művelődéstörténetéről, ugyanakkor változatlanul komoly adósságai vannak az e korszak irodalmával foglalkozó történetírásnak. Mindenekelőtt: nincs alapos Nyugat-monográfia, mint ahogyan sem A Hét, sem a Vasárnapi Újság, sem pedig az Új Idők évfolyamainak átfogó feldolgozása és bemutatása sem történt meg, hogy csak az akkori legolvasottabb szépirodalmi folyóiratokat említsem. A kisebb jelentőségűekről, valamint az almanachokról és a napilapok irodalomformáló szerepéről nem is beszélve.

Alapvető életrajzok is hiányoznak. Például Ignotusé, Fenyő Miksaé, Schöpplin Aladaré és még számtalan, ma már ritkábban emlegetett, azonban annak idején közismert íróé, költőé és kritikusé. Az idő sürget; fennáll a veszély, hogy a folyamatosan halmozódó anyag maga alá temeti őket, az ezredfordulós leltár pedig nem fog a jelentőségükhöz méltó figyelmet tulajdonítani nekik. A kellő távlat többnyire elősegíti a tárgyilagos vizsgálódást, ugyanakkor a feledés sűrűsödő porával is befedhet megőrzésre érdemes szerzőket és műveket.

Hatvany Lajost nem fenyegeti ez a veszély. Írásai jórészt az elmúlt évtizedekben is megjelentek, tanulmányok és visszaemlékezések értékelték életének egy-egy fontosabb állomását, 1993 óta pedig immáron egy monografikus áttekintést is a kezünkbe vehetünk Nagy Sz. Péter jóvoltából. Aki ezentúl Hatvanyval kíván fog-

lalkozni, nem kerülheti meg ezt az alig több mint száz oldalas kiadványt.

Néhány szóval úgy lehetne értékelni, hogy élvezetesen megírt, forrásértékű olvasmány – az efféle munkák gyakori foglalkoztatásával.

Számtalan monográfia tanulság arra, hogy ha valamit nem lehet röviden megírni, akkor megbosszulja magát, ha a szerző nem ügyel témája alapos körüljárására. Természetesen a terjengősség ezeket is olvashatatlaná teszi, azonban a szükség-szerűnél erősebben korlátozott terjedelem is könnyen csökkentheti a mű jelentőségét. Nagy Sz. Péter jól építette fel könyve szerkezetét, ám egyes helyeken a kelletténél szüksézübbnek bizonyult. Hiánypótló munkájában Hatvany Lajos életrajza a szervező elem, erre fűzi fel az irodalomtörténész számára figyelemreméltó momentumokat. Ám mintha talán túlságosan is ügyelt volna arra, hogy a biográfia részletezése ne hogy az életmű bemutatásának rovására történjen. Csakhogy Hatvany irodalmi tevékenysége ismertebb, mint életútjának fordulatos története. Márpedig ez utóbbi nélkül az előbbi sem értékelhető fontossága szerint. Ezt ismerhette fel Nagy Sz. Péter, amikor az életrajz és az életmű párhuzamos bemutatására törekedett. Ha az életrajzra még nagyobb hangsúlyt helyez, a mostaninál egyértelműbben határozhatta volna meg a Hatvany-jelenséget, ezt a különös, huszadik századi irodalmunk legizgalmasabb cseményeivel, személyiségeivel és irodalmi teljesítményeivel érintkező életművet.

Azt is hibának érzem, hogy amíg azzal talán a szükségesnél is többet foglalkozott,

hogy Hatvany honnan hová jutott el, jelentősége mibenlétét azonban nem tette egyértelművé. Ha nemcsak a mecénás és inspirátor Hatvany Lajos figyelemreméltó személyiség, hanem az író, a szerkesztő és az irodalomtörténész is, akkor félreérthetetlenül ki kellett volna jelölni helyét a huszadik századi magyar irodalom panorámájában. Találó megállapítás ugyan, hogy „Magyarország egyik leggazdagabb bárója, a Budapesti Szemle és Gyulai Pál konzervatív köreitől egész a szociáldemokráciáig, sőt elveiben a szocialista mozgalom megértéséig is eljutott. [...] A bukás után az emigráció egyik legradikálisabb újságírója, s bizonyára ekkor közeledett nemcsak Kassákhhoz, de általában a szocialistákhoz”. Ám legalább ilyen határozottan ki kellett volna mondani azt is, hogy a nagypolgár Hatvany valójában sohasem tudott eljutni hozzájuk, és ez a közties állapot döntően befolyásolta írói és politikusi tevékenységét. Hogy valójában sem az irodalomban, sem pedig a politikában nem tartozott sehová. Hogy haláláig *bennfentes outsider* maradt, annak minden előnyével és hátrányával.

Voltaképpen oximoron e jelzős szerkezet, de éppen ezért fejezi ki jól Hatvany rendkívül ellentmondásos személyiségét. Asszimilálódó családja révén a korszak politikájának haszonélvezője, aki azonban szembefordul mindezzel, és olyanokkal kezd barátkozni, akiknek elképzelései éppen az eddigiek folytonossága ellen irányulnak. A költő Ady, a kritikus Ignótus vagy a szociológus Jászi bármennyire is aktívan politizáltak és képviselték radikalizmusukat a líra, a bírálat és a társadalomtudományok terén, magatartásuk mégsem annyira ellentmondásos, mint a gyáros- és bankárivadék, tehetős Hatvanyé.

Mindez Nagy Sz. Péter könyvéből is megtudható, igaz, az elszórt mozaikokból jobbra az olvasónak kell összeraknia a képet. Mivel e részletek illeszkednek egymáshoz, még így is szemléletes portré rajzolódhatna elénk, ha a szerző nem foglalna olyan határozottan állást Hatvany tetteinek helyénvalósága mellett. Monográfiája alapján úgy tűnik, hogy Hatvany Lajossal egész életében méltánytalanságok sorozata történt. Talán valóban így volt, de akkor azt is határozottan meg kellett volna állapítani, hogy mindezek a báró sajátos helyzetéből logikusan következtek.

Nagy Sz. Péter torzító elfogultságának szemléletes példája a Hatvany–Osvát-affér végkövetkeztetése, miszerint a Nyugat gárdája azzal, hogy magára hagyta Hatvanyt, hatalmas lehetőséget mulasztott el. Szerintem Fenyőék ekkor a politikaival szemben a folyóirat *irodalmi* jellege mellett tették le a voksukat, és az efféle dolgokba előszeretettel beleszóló mecénás ellenében léptek fel. Az általuk időben felismert tét súlyosságát jelzi, hogy érdekében az egymással egyébként nem mindenben egyetértő szerkesztők összefogtak, még az állandóan anyagi gondokkal küszködő kiadvány létét is kockáztatva. Tartottak ugyanis attól, amit Hatvany úgy fogalmazott meg, hogy „a Nyugat könnyen válhatná a progresszivitás szemléjévé, ha kizárólagos esztétaságából engedne valamit. Kevesebb irodalom, több élet!” De hát az irodalmár Osvát Ernő nem ezzel a szándékkal indított folyóiratot, és közeli munkatársai, illetve „felfedezettjei” sem ezt tartották a legfontosabbnak a Nyugat esetében. Fenyő Miksa nyíltan Osvátot támogató, vagy Ignótus és a többiek tartózkodó magatartása sokkal beszédesebb, mint a viszályokban ingatag Adyé, aki a

döntő pillanatban ráadásul ugyancsak szembefordult pártfogójával.

Hatvany és Osvát, illetve a Nyugat szakítása szerintem hasonlít a Társadalomtudományi Társaság kettéválásához, amikor is 1906 nyarán a mérsékelt szociológusok magukra hagyták a polgári radikálisokat. Miként ez utóbbiak ellen az volt a legfőbb vád, hogy összekeverik a tudományt és a napi politikát, úgy Hatvany és Osvát Ernő vitájában végül az állította az utóbbi mellé a folyóirat meghatározó személyiségeit, hogy szerintük is veszélyes lenne, ha a báró radikális áramlatok szócsövévé tenné a kiadványt. Vagyis mindenekelőtt a bizonyos társadalmi tendenciákkal elégedetlen, reformokat óhajtó, elsősorban *irodalmár* munkatársak jól felfogott, önös érdeke szólt Hatvany ellen, és csak másodsorban az őket Osváthoz fűző barátság. A kölcsönös szimpátia Osvát Ernő, Fenyő Miksa és Ignotus kapcsolatát alapvetően meghatározta, de az adott helyzetben sokkal döntőbbnek bizonyult, hogy Osváttal ellentétben, aki kezdettől fogva személyes ügyének tekintette a Nyugatot és általában a magyar irodalmat, Hatvany mindenekelőtt eszközt látott benne.

Nagy Sz. Péternek minderről más a véleménye. Szerinte „lehet, hogy Hatvany-nak Osvát és a Nyugat megítélésében nem volt igaza. Igaza volt azonban abban, hogy 1911-ben helyesen érezte meg a második reformkor eljövételét, és jól látta azt is, hogy a modern művészetnek és egy élete-sebb folyóiratnak is e reformkor körül kellene sokkal nagyobb intenzitással bá-báskodnia”. Ezt nem értem. Ha lehet, hogy Hatvany-nak nem volt igaza az előbbiben, akkor hogyan lehet igaza az utóbbiban? Ha elfogadjuk, hogy a Nyugat mindenekelőtt egy esztéta szerkesztő irodalmi folyóirata

volt, akkor miként válhatott volna a progresszivitás szemléjévé? A kettő, ugye, kizárja egymást.

Szerintem az idő éppenséggel nem igazolta Hatvany álláspontjának helyességét. A Nyugatnak éppen azáltal lehetett korszakos jelentősége a magyar irodalom történetében, hogy Osvát „felfedező mániájában” élte ki írói-kritikusi meddőségét, vigyázva, hogy véletlenségből se tévedjen azon terepre, amelyen mondjuk a Világ vagy a Huszadik Század gárdája tevékenykedett. Vagyis Hatvany tévesen ítélte meg a helyzetet, ráadásul irányt, arányt és szerepet is tévesztett.

Nagy Sz. Péter nem így látja, és ehhez természetesen joga van. Könyvének vitathatatlan érdeme, hogy végül is megtalálható benne minden ahhoz, hogy az övével ellentétes vagy nálánál árnyaltabb vélemény is megformálható legyen.

A monográfia a szépirodalom és az irodalomtörténész Hatvany Lajos szemléletmódjának alakulásáról is képet ad. Szerzője részletezi Hatvany pályakezdésének impresszionista szakaszát. Az impresszionista kritikusok szerint a bírálat mindenekelőtt művészet és nem tudomány. Így az általuk írt recenzió nem megállapítás, hanem kinyilatkoztatás; a mű többnyire csupán ürügy a megszólalásra. S így a szubjektivitás felvállaltan elsődleges szempont az alkotó és munkája inspirálta kritikus számára. Hatvany a korai *Én és a könyvekben* egyenesen felhívja erre a figyelmet, mondván: „verjük a változó ítéletek szivárványhídját a művész változó lelkétől a mi változó lelkünkig”.

A kötet tanúság arra, hogy mindez élete végéig jellemzi Hatvany irodalomszemléletét. Ugyanakkor Nagy Sz. Péter nyomatékkel figyelmeztet, hogy e szubjektivitás

mind árnyaltabbá válik, mondván, Hatvany az 1921-ben kiadott *Csendes napok és hangos esték*ben a művet már „hangsúlyosan mint életdokumentumot látja és értelmezi. Az írók személyes életének és mindannyiunk életének személyes dokumentumaként. Számára minden mű életrajz, portré, pszichológiai analízis tárgya”. Sőt átfogó életrajzaiban a korábban avított tartott filológia is rehabilitálódik, belátva, hogy a „kinyilatkoztatás” érvényét és hitelét a vitathatatlan tények kanonizálják.

Hatvany Lajos egyike volt az Ady-kultusz elindítóinak és tevékeny ápolóinak. Nagy Sz. Péter meggyőzően mutatja be jelentőségét az Ady-kutatásban, az anyaggyűjtéstől és -rendszerezéstől egészen az életmű értelmezéséig. A monográfia figyelemreméltó crénye továbbá Hatvany Lajos Petőfi-kutatásainak, valamint egyes szépirodalmi és irodalomtörténeti köteteinek ismertetése. Még akkor is, ha ezek esetében, főként a monográfia utolsó harmadában már nyilvánvaló az elnagyoltság. Mások vélekedésének *alaposabb* összegzése és saját véleményével való *határozottabb* ütköztetés azonban ezeknél a fejezeteknél is markánsabbá tehetnék volna Nagy Sz. Péter megállapításait.

Sajnos ez felemás módon történt meg. S így ez is erősíti a monográfiáról kialakult összbeműködését: Nagy Sz. Péter némileg túlértékeli Hatvany jelentőségét. Azét a Hatvany Lajosét, akit végső soron

maga is „kozmetopolita, tökéletesen művelt, az élet napos oldalán élő, életélvező, az irodalmat mégiscsak hobbyként, életfokozó menedékként üző zsidó bankár”-nak tekint. Vagyis bennfentes outsidernak. Ha így van, akkor nem erős-e a megállapítás, miszerint „az alatt a rövid másfél év alatt, míg Az Esztendő a Pesti Naplóval együtt meg nem szűnt, bizony már-már a Nyugattal egyenrangú folyóirattá vált”? S tanácstalanul állok az olyan értékelésekkel szemben is, hogy „kis túlzással: a második reformkor irodalmi Széchenyije ő, minden modernségével, de érzelmi túlzásaival együtt is”.

Magam is vallom, hogy az elfelejtettek esetében a felvállalt elfogultság figyelemfelhívó lehet. Ám Hatvany Lajosra ez nem vonatkozik, hiszen mind a személye, mind pedig a szerepe ismert a korszak irodalma iránt érdeklődők előtt, mindeddig „csupán” ezeknek összegzése nem történt meg. Fontosnak érzem ennek megállapítását, mert úgy tűnik, mintha Nagy Sz. Péter a kelletténél jobban szeretné vizsgálódásának tárgyát. Ez természetes velejárója az efféle kutatásoknak, ám a megírásakor a mértéktartás elengedhetetlen feltétel. Különben a nyilvánvaló túlzások könnyen elterelhetik a figyelmet a kétségbevonhatatlan értékekről. S e veszély Nagy Sz. Péter Hatvany-monográfiáját is fenyegeti.

Kár lenne érte.

Sánta Gábor

FERENCZ GYŐZŐ: A KÖLTÉSZET MECHANIKÁJA. VERSELEMZÉSEK
Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 230 l.

Egyfajta generációs örösváltás – mégpedig egyértelműen harmonikus és baráti –, de ugyanakkor egyfajta megőrzött fo-

lyamatosság tanúi is lehetnek Ferencz Győző verselemzés-gyűjteményének olvasói. Örösváltásnak azért, mert a hatvanas

évek méltán népszerű *Miért szép?* köteteinek elsősorban irodalomtörténeti szempontjai itt az irodalomelméleti megközelítés szempontjaival, eredményeivel egészülnek ki. A megőrzött folyamatosságot pedig a fent említett verselemző antológiák egyik szerzőjének-szerkesztőjének, Lator Lászlónak a személye képviseli, aki a nálánál egy generációval ifjabb poéta és esztéta jelen kötetének lektora.

Ferencz Győző elsősorban oktatási háttérkönyvnek szánt munkáját lapozgatva óhatatlanul eszünkbe jut – már csak a szerző civil hivatása, az anglisztikai oktató- és kutatómunka kapcsán is – a poézisnek és a poétikának egyaránt elkötelezett angolszász szerzők hosszú sora, Sir Philip Sidneytől T. S. Eliotig. Magyarországon sokkal kevésbé természetes, ha valaki c kettős hivatást vállalja; az illetőnek nap mint nap nem kevés gyanakvással, szakmai hitelessége megkérdőjelezésével kell szembenéznie. A filozófusadalom részéről igen gyakran a komolytalanság, a felületesség, a poéták oldaláról pedig az ihletszegénységből fakadó pótcselekvés vádjával.

A *költészet mechanikájának* versmegközelítéseit – éppúgy, mint a már említett Lator László vagy a szerző számára etalon-értékű Nemes Nagy Ágnes költészetelméleti írásait – pontosan azért tudjuk el- és befogadni, mert szerzőjük maga is gyakorló költő.

A kissé a harsdörferi tölcser és a laputai akadémia versíró gépezetét felidéző kötetcímből és az azonos című bevezetéstől kitűnik: Ferencz tisztában van a versek megközelítésének, megközelíthetőségének korlátaival. „A műveket ugyanis ritkán fogadjuk be a maguk teljességében, ha egyáltalán ilyesmi lehetséges... Műl-vezet közben az olvasó felkészültségének,

kultúrájának, szokásainak megfelelően mozgósítja ismereteit, támaszkodik tapasztalataira, közelít ösztönösen vagy kidolgozott elvek alapján az irodalmi alkotáshoz. De a versolvasás folyamata során semmiképp sem teljességében, hanem linearításában fogja fel a szöveget... A vers töredékben létezésének egyik következménye az, hogy az olvasók más-más versélményhez jutnak ugyanannak a szövegnek a befogadásakor...”

A tanítási célokat (is) kiválóan szolgáló összeállítás tíz verset jár körbe; Csokonai Vitéz Mihály, William Wordsworth, Arany János, Robert Browning, Kosztolányi Dezső, T. S. Eliot, Babits Mihály, Szabó Lőrinc és Nemes Nagy Ágnes egy-egy költeményét, illetve egy olyan további Szabó Lőrinc-verset, a *Hajnali rigókat*, amelyet épp Wordsworth *Táncoló tűzliliomok*jának fordítása hívott életre. A kötetnek ez a darabja tehát azt illusztrálja, hogyan hat és munkál egy idegen vers a költő-műfordítóban, sokszor öntudatlanul.

Vázlatos ismertetésem ezen pontján engedtessek meg nekem egy vállaltan elfogult választás: a tárgyalt-elemzett versek sorából hadd emeljem ki T. S. Eliot korszakjelző, fanyar remekét, a *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke* című nagy költeményt. E versnek számtalan elemzésével találkoztam. Ferencz Győző verziója az általam ismert legjobbak egyike. Legfőbb erénye, hogy elemzési egységeként (alcímenként) tud és mer stílust, hangot váltani, a vers boncolgatása tehát nem fullad monotóniába. Míg *A címnek* nevezett passzusban pedáns etimológiai magyarázatot ad a vers antihősének nevééről, addig *A mottó* című bekezdésben ilyen, nagyon is személyes mondatra vetemedik: „Viszonylagos testességével (ti. a Dantétól

vett mottó) mindenesetre útjában áll a szerelmi líra spontán kiáradó érzelmeinek.” A versben felbukkanó nagyszámú kitérések (digressziók) és a főmotívumok tanárosan alapos ismertetését követően *A vers térképe* címet viselő kis fejezetben ismét a személyes, az inkább poétai, mintsem esztétai hang erősödik fel, amikor ezt írja: „Olyan a vers, mint valami többválasztásos labirintusjáték. Prufrock vagy szerelmét, vagy magát, vagy az olvasót szólítja meg.” Az *Allúzióknak* nevezett elemzési egység nyomon követi azokat a gazdag műveltségtartományokat – az Erzsébet-kor szerelmi lírájától a Bibliáig –, amelyek megjelennek az elioti allúziós technika egyik korai remekének számító *Prufrockban*. Különösen is fontos e felmutatott allúziók sorában a magyar versértők körében talán kevésbé széles körben tudatosodott Browning–Eliot-párhuzam. Az utolsó előtti elemzési egység a vers kettős szerkezeti vázát, az „egymásból

elbomló motívumok lineáris láncát” és a dús allúziós hálót vizsgálja, hogy azután a *Bedugult kommunikációs csatornáknak* szentelt végsőben megadja a kulcsot ahhoz a rendezettséghez és kuszasághoz, amelynek együttesével a *Prufrock* számos olvasója-értelmezője tanácstalanul szembesül: „A teljes elbizonytalanodást csakis olyan szilárd vázakra szerelt műalkotásnak sikerülhetett rögzítenie, mint Elioté. A kommunikáció képtelenségét csakis ilyen szigorúan megszerkesztett kompozícióban lehetett maradandó érvénnyel közölni.”

Talán már ennek az egyetlen verselemzésnek a követésével sikerült valamelyest érzékeltetnem, milyen fontos lenne, hogy Ferencz Győző könyve minél több középiskolai irodalmi fakultációs óra és egyetemi szeminárium hallgatójához, továbbá a verselemzés új útjai és lehetőségei iránt érdeklődő tanárhoz eljusson.

Petrőczy Éva

Botta István

(1918–1999)

Elment egy egyháztörténész, a 16. század művelődés- és irodalomtörténetének kiváló ismerője, az MTA Reneszánsz Osztályának (a „Rebakucs”-nak) külső munkatársa. Pályája nem saját jószántából fordult a múlt tanulmányozása felé, a 20. század viharos történelme kényszerítette erre. 1940-ben kezdte meg evangélikus lelkészi pályáját, ezzel egy időben jogi és bölcsészettudományi tanulmányokat is folytatott. 1948, a kommunista hatalomátvétel után politikai kiállása, ifjúsági munkája egyre több paraszat gyűjtött a fejére, majd a forradalom hatására 1956 novemberében az Evangélikus Sajtóosztály vezetésével bízták meg. 1958 elején a visszarendeződés jegyében felmentették állásából, majd a következő esztendőben Budapestről Tordásra helyezték; itt szolgált 1986-os nyugdíjaztatásáig.

A kádári „konszolidáció” éveiben energiáit egyre inkább a tudományos kutatás kötötte le, szabad idejében levéltárakat és könyvtárakat nézett át. Ez irányú tevékenységét a születése szerint evangélikus Klaniczay Tibor karolta fel: publikációs lehetőséget adott, bevonta a közös munkába. A régi magyar irodalom kutatása ekkortájt kezdett megszabadulni az ideológiai ballaszttól, lehetővé vált, hogy e tudományterület védelme alatt kifejezetten egyháztörténeti munkák is megjelenjenek – így vált lehetségessé a palástjától megfosztott Schulek Tibor evangélikus lelkész tudományos rehabilitálása is.

S jöttek egymás után az újdonságokat hozó művek, amelyek nem kis részben a szlovákiai levéltárak adataira épültek. 1978-ban jelent meg a Humanizmus és Reformáció sorozatban első jelentős könyve, *Melius Péter ifjúsága: A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete* címmel. Ez a kötet felkavarta az állóvizet, termékeny vitát indított. Noha a kutatók többsége nem fogadta el a szerző hipotézisét arról, hogy Melius Juhász Péter azonos lett volna a hitéért rabságot szenvedett Somogyi Péterrel, az alcímbe megjelölt témát a felekezeti egyháztörténet-írás zűrzavara után hosszú időre, s idáig kikezdetlenül rendbe tette. Már ebben a művében is érezhető volt a polémia a régebbi református egyháztörténet-írás képviselőivel, ez még inkább felerősödött az egyházi kiadásban megjelent *Dévai Mátyás, a magyar Luther* című kis könyvében (1990), amely a magyar reformátor lutheránus voltát védelmezte meg. A következő esztendőben látott napvilágot – szintén a Humanizmus és Reformációban – vaskos monográfiája, amelynek megírására már régóta készült, a *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Megszületésének végső szakaszát e sorok írója lektorként végigkísérte, a hihetetlenül szerteágazó és óriási nyersanyag itt meg nem jelent részéből később önálló tanulmányok lettek. A könyv az életmű méltó betetőzése, megkoronázása lett, a források és a művek alapján, a szakirodalom teljességének ismeretében tisztázta mindazokat az

* Az életrajzi adatokért ifj. Zászkaliczky Pált illeti köszönet.

irodalom-, nyomdász- és egyháztörténeti kérdéseket, amelyek e nyomdász-reformátor-író életével, életművével kapcsolatban felmerülhettek.

Botta István egyik utolsó képviselője volt annak az 1945 előtt végzett egyháztörténész generációnak, amely bölcsészettudományi tanulmányokat is folytatott, s egyformán ott-hon volt a teológia- és irodalomtörténetben. Evangélikus lelkészként főként egyházának reformátorait igyekezett bemutatni, visszaperelve őket a felekezeti elfoglult református egyháztörténet-írás kisajátító törekvéseitől, s időtálló módon tárva fel a két egyház szervezeti szétválásának körülményeit. A régi magyar irodalom kutatói sokat tanultak tőle, tudása hiányozni fog, emlékét – amíg még élünk – megőrizzük, de a nevét mindennél inkább maradandóvá teszik alapvető fontosságú könyvei és tanulmányai.

Szabó András

Szilágyi Péter
(1921–1999)

Szilágyi Péter életét néhány rövid mondatban össze lehet foglalni. 1921-ben született Bicskén. 1950-ben szerzett latin–magyar szakos tanári oklevelet. Pályáját az ELTE bölcsészkarán kezdte, tanított középiskolában, a Varga Katalin Gimnáziumban és a budafoki Budai Nagy Antal Gimnáziumban, ahonnan 1962-ben az Országos Széchényi Könyvtárba távozott. Itt azonban mindössze két esztendő dolgozott s innen az Iparművészeti Főiskolára ment tanítani, ahol művészeti kérdésekről tartott előadásokat. Életének utolsó évtizedében az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán tanított irodalmat. Négy évtizeden át tartott tehát előadásokat felsőfokú oktatási intézményben. 1970-ben szerezte meg az irodalomtudomány kandidátusa s 1993-ban az irodalomtudomány doktora címet.

A tudományos életben verstani dolgozataival hívta fel magára a figyelmet. Több tanulmányt szentelt Ady Endre verselésének. Horváth János *Rendszeres magyar verstanát* kiválóan ismerte és magasra értékelte, ugyanakkor bizonyos kérdésekben nem értett vele egyet. Írt azonban egyik tanulmányában az esztétikai arányról és a matematikai arányról, az aurea sectio kérdéséről. Szabó Lőrinc, Petőfi Sándor, Babits Mihály, Tóth Árpád költészetéről, ritmikájáról, versformáiról az ItK-ban, a Látóhatárban, a Filológiai Közönyben, a Magyar Filozófiai Szemlében, az Irodalomtörténetben jelentetett meg hosszabb-rövidebb tanulmányt. 1984-ben az Irodalomtudományi Intézet Verstani Bizottsága kiadásában megjelent tanulmánykötetben Zrínyi három epigrammájának a ritmikáját elemezte. Tanulmányaiban szinte azonnal fel lehet ismerni klasszikus, görög–latin verstani képzettségét. Tökéletesen ismeri Horatius verseinek metrikáját, világosan látja, hogy az ötvenes–hatvanas években az egyetemeken és főiskolákon mellőzött verstannak a magyar költészetben el nem hanyagolható funkciója van. Verstani ismeretek nélkül a verselemzés félmunka, amely meg sem kísérel a vers egyik leglényegesebb elemét megérteni, megértetni. 1981-ben több verstani tanulmányát kötetben jelentette meg, melynek a *Forma és világgép* címet adta. Ennek bevezetőjében aggályát olvashatjuk: „Még ma is

sokan tekintenek úgy a poétikára és ezen belül a verstanra, mint száraz tényhalmazra, meddő szabályrendszerek felsorolására, Hatvany Lajos kifejezésével: a tudni nem érdekes dolgok tudományára.” Válasza erre a felvetésre roppant egyszerű: „ha a verset esztétikai egészként nézzük, és másként aligha nézhetnénk, akkor egészen nyilvánvaló, hogy a formai elemek tudatos értelmezése esetén gazdagabban, teljesebben tárul elénk a műalkotás. A vers formavilágának jelentős részével pedig éppen a poétika foglalkozik, és így lesz a poétika és ezen belül a verstan az irodalomtörténet segédtudománya, alkotó része, amely nélkül a korszerű verselemzés egyszerűen elképzelhetetlen.”

Szilágyi Péter válaszában joggal száll szembe azzal a nézettel, amely szerint a vers formája a mondanivaló mellett elhanyagolható része a műnek. Ahogyan egy új épületet külső formájáról ítélünk meg akkor, amikor tulajdonképpen annak funkcióját sem tudjuk, ugyanúgy a vers formai sajátosságait, a sorok hangsúlyát, ritmikáját, dallamát, hangrendjét, a versszakok sorainak számát, a sorok számának szabályos vagy szabálytalan ismétlődését a költő határozottan választja mondanivalójához.

Szilágyi Péter tiszteletreméltó verstani ismereteit *József Attila időmértékes verselése* (Bp., 1971) és *Ady Endre verselése* (Bp., 1990) című kötetével mindannyiunk számára bizonyította. Az előbbivel az irodalomtudomány kandidátusa címet, az utóbbival az irodalomtudomány doktora címet nyerte el.

Tudásánál talán csak szerénysége volt nagyobb. Egyik kollégája szerint középiskolai tanítványai rajongtak érte. A tanárképző főiskolán gyakran találkoztam vele az órák szünetében. Kezében ott parázlott az elmaradhatatlan cigaretta, beszélgetéseink tárgya csak a mindennapok gondja volt. Soha nem hivatkozott kiváló verstani ismereteivel, nagyszerű memóriájával, magas szintű klasszikus nyelvtudásával. Kevesen tudták róla, hogy szeretett piacon vásárolni s otthon még főzőcskézni is. Ezt is csak akkor tudtam meg, amikor néhányszor összeakadtunk a vásárcsarnokban. Távozása mindannyiunknak fájdalmas, azt hiszem, még nagyon sokáig hiányozni fog kollégái körében.

Kilián István

Tasi József
(1939–1999)

A filológus, aki voltaképpen egész életében másoknak, a kultúra különböző rendű és rangú szereplőinek nyomában jár, hogy pörlekedvén az elmúlással, megmentse és hozzáférhetővé tegye, ami a múltból arra érdemes – maga alig kap figyelmet. Az ő személye a nyilvánosság számára ritkán vagy sohasem „érdekes”, s bár személyisége éppúgy öntörvényű, külön univerzum, mint minden emberé, személyére szóló figyelmet többnyire csak akkor kap, ha – meghal. Az ilyenkor kötelező nekrológ persze eleve korlátozott lehetőségű „műfaj”: még *post festa* sem képes a maga bonyolultságában és egyediségében fölidézni azt, akiről szól. Amit adni tud, az – túl néhány életrajzi és pályatörténeti adaton – legfőljebb a gesztus, a megbecsülés kinyilvánítása.

Hogy mennyire így van ez, magam is csak most látom igazán, amikor barátomról, Tasi Józsefről kell ilyen alkalomból írnom. Esendő, sokszorosan sebzett, érzékeny lélek volt, aki – legtöbbünkhez hasonlóan – nagyon is rászorult a megerősítő, visszaigazoló figyelemre, de csak ritkán kapta azt meg. Pedig ő maga önzetlen, segítőkész ember s jó kolléga volt, éppúgy segítette a pályán első lépéseit tevő „névtelen” kezdőt, mint a szakmai hierarchiában messze fölötte álló akademikust vagy éppen a vidékiség hátrányaival küzdő, a főváros lehetőségeitől távol élő kutatótársat. S mint irodalomtörténész, a modern magyar irodalom nagy „nyomozó” filológusainak egyike is jelentős teljesítményt produkált. A maga műfajában, az adatfőltáró, folyamatrekonstruáló, anyagát továbbelemzésre előkészítő filológiában a legjelentősebbek közé tartozott. A lehetséges források megtalálásához és főltárásához, rendezett „főlkínálásához” különleges alkat, széles körű, alapos tudás, nagy szorgalom és intellektuális alázat szükséges, s benne mindez együtt volt. Ez tette lehetővé számára, hogy olyan „nyomokból”, amelyek másoknak nem sokat mondtak, elsüllyedt, feledésbe merült világrészeket tudjon rekonstruálni. Elsősorban József Attila-kutató volt, legfontosabb eredményeit e területen érte el, de – mint minden igazi filológus – sok egyébvel is foglalkozott. Érdeklődésében éppúgy helyet kapott például Móricz Zsigmond vagy Illyés Gyula, mint az újabbak közül, mondjuk, Pilinszky János.

Pályája késve – késleltetve – indult. 1939. március 16-án született, de csak 1967-ben kapta meg diplomáját s csak 1971-ben lett a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa. (Közben, 1965 és 1971 közt az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott.) A múzeumban előbb a hangtárban foglalkoztatták, majd – egy politikailag „kényes” interjúja miatt, rendőri beavatkozásra – fegyelmivel áthelyezték a múzeum könyvtárába, s hosszú ideig ott is kényszerült maradni. De szerencséje volt, mert közvetlen főnöke, Botka Ferenc biztosította számára a kutatás lehetőségét, s ahol lehetett, segítette. Így Tasi hamar beletanult a filológiába, s megtalálta azokat a témákat is, amelyek igazán érdekelték, s amelyek ugyanakkor új, fontos eredményekkel kecsegtettek. (1976-ban közzölte az ITK a József Attila könyvtáráról készített magisztrális könyvtár-rekonstrukcióját. Még ugyanabban az évben bukkant rá a „nagy témára”, a költőnek a Bartha Miklós Társaságban vitt szerepére, amelyből utóbb kandidátusi disszertációját is írta.) Amikor 1981-ben visszahelyezték a hangtárba, igazi helyére, „csak” folytatnia kellett addigi kutatásait.

Munkássága több, egymást erősítő, kiegészítő és gazdagító síkon bontakozott ki. Elsősorban s mindenekelőtt irodalomtörténész volt, aki a 20. századi magyar irodalom történetéről gazdag anyagot hozott fölszínre. József Attila-kutatásaiból több könyve született (*József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Bp., 1995; *József Attila könyvtára és más tanulmányok*, Bp., 1996), Móricz Zsigmond szerkesztői tevékenységét – múzeumi kollégáival közösen – három gazdag anyagú levelezéskötetben dolgozta föl (*Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője*, Bp., 1984; *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője*, I–II, Bp., 1988, 1999), s összeállította – Macht Ilonával – Juhász Gyula fotóikonográfiáját (*„Fekete album szürke erdejében”: Juhász Gyula összes fényképe*, Bp., 1998). Folyóiratokban, heti-, sőt napilapokban szétszórt kisebb-nagyobb értekezéseinek, adatközléseinek száma tekintélyes, írt Kassákról, Szabó Lőrincről és számos kismesterről, az irodalmi élet sok érdekes, de feledésbe merült szereplőjéről. (Ezekből az írásaiból gazdag

anyagú, olvasmányként is érdekes kötetet lehetne összeállítani.) Pár írása tanúsítja, vonzotta irodalom és képzőművészet összekapcsolódása is.

Személyes ambíciója és munkaköri kötelessége összetetalálkozásaként rendszeresen készített tematikus- és életút-interjúkat írókkal, de a szellemi élet különböző területein dolgozó más alkotókkal is. (Első publikációja is egy ilyen interjú volt [1969], azt József Attila filozófiaprofesszorával, a már nagyon idős Bartók Györggyel készítette.) Hogy ki mindenkit faggatott ki, felsorolni is lehetetlen, de itt is megemlítendő közülük a NÉ-KOSZ-interjúk sorozata, vagy az irodalomtörténetileg talán legjelentősebb, a Pilinszky-interjú. Ezek a tartalmukban is, hanganyagukban is becses dokumentumok részben nyomtatásban is megjelentek vagy megjelenőben vannak, de a publikálatlanokat is őrzi a PIM hangtára, s így szolgálhatják a kutatást.

Munkahelye, a Petőfi Irodalmi Múzeum tette számára lehetővé, ám személyes hajlamait is kiélhette egy sor, emlékkiállítást és tudományos konferenciát egybefogó rendezvény szervezésében. Közülük a legfontosabbak alighanem az Illyés- (1992), a József Attila- (1994), a Nagy László- (1995) és a Pilinszky-kiállítás és -konferencia (1996). Ezeknek – mármint a konferenciáknak – az anyagát utóbb, egy-két évvel később, megszerkesztve, kötetekben is közreadta („*Költő, felelj!*” *Illyés-tanulmányok*, Bp., 1993; „*A Dunánál*”: *Tanulmányok József Attiláról*, Bp., 1995; „*Inkarnáció ezüstben*”: *Tanulmányok Nagy Lászlóról*, Bp., 1996; „*Merre, hogyan?*” *Tanulmányok Pilinszky Jánosról*, Bp., 1997). Valamennyi kötet jelentős hozzádék a irodalomtörténet-írásnak, a közreműködők nyitott szellemű megválasztása és a gondos szerkesztői munka kiemeli őket a pusztán alkalmi, efemer vállalkozások közül. A legfontosabb, a meglehetősen gazdag irodalomban is kilátópontot jelentő kötet persze a Tasihoz legközelebb álló költő bemutatása lett, a József Attila-kötet. (Külön öröme volt, hogy ezekre a megbeszélésekre a kortárs magyar irodalom számos jelesét is meghívhatta és vallomásra is bírta őket. A konferenciakötetekben így Esterházy Pétertől Petri Györgyön át Tandori Dezsőig az élő magyar irodalom sok jelese is írással szerepel.)

Halála előtt az enigmatikus sorsú, sok vonatkozásban paradigmátikus pályát befutó Simon Andor munkásságát kutatta. Szinte mindent összegyűjtött róla, ami emberileg elérhető, a kismonográfia első fejezeteinek nyersfogalmazványával el is készült, de éppen a legizgalmasabb részeket – Simon Andor csúcsra jutásának, majd váratlan és végleges elhallgatásának történetét – már nem írhatta meg.

Váratlanul, 1999. szeptember 15-én halt meg. Előtte két nappal még hosszan beszélgettünk; orvoshoz készült, de terveiről beszélt. Amióta tudom, hogy nincs többé, nem tudok szabadulni egy közös sorsunkról elmélkedő régi auktor nyugtalanító soraitól: „Nem használ semmit időnek szépen tündöklő virága, semmit nem barátidnak melletted álló serege, [...] semmit nem szükséghebre nézendő bőséghed, nem használ okos, és bölcz elmélkedésed [...]: *Migrabimus omnes*, mindnyáian el menyünk, mindnyáian el költözünk, csak azok bődögök az kik iől mennek ez világból, jól mennek azok, az kik megh-utállják semminek tartyák az halált.”

Vajon neki jó halála volt-e?

Lengyel András

Vajda György Mihály nyolcvanöt éves

Minden bizonnyal az anyakönyvi hivatal tévedéséről van szó, hiszen szellemének és személyiségének fiatalossága, lendülete sokkal hűbb mérce, mint a születési dátum. Ugyanakkor a zavarba ejtően gazdag eddigi életmű és a sokszínű tevékenység, valamint az általa felhalmozott bölcsesség és az őt körülvevő tisztelet mégis meggyőzi méltatóját, hogy mindezek egy sok évtizedes következetes és szinte felmérhetetlenül termékeny életpálya eredményei.

Könyvei, tanulmányai, előadásai és tudományszervező tevékenysége, hazai és nemzetközi tudós testületekben ellátott szerepei egyszerre mutatnak fel rendkívüli sokszínűséget és homogeneitást. Tudományos tevékenységét mintegy vezérszálként végigkíséri néhány, számára különleges jelentőséggel bíró téma vizsgálata – korai alapművei a német klasszikus dráma és színház jellemzőit elemzik, de nevéhez kötődnek olyan népszerűsítő és kézikönyvszerepet egyaránt betöltő munkák is, mint a *Színházi kalauz*, valamint a társszerzővel, illetve társszerzőkkel összeállított *A világirodalom története évszámokban*, illetve *A huszadik századi irodalom kronológiája*. Noha a német nyelvű kultúrák iránti érdeklődése mindvégig megmaradt – felölelve azon belül a német klasszikán túl a brechti drámát és annak elméletét, J. R. Becher műveit és a Monarchia irodalmának taglalását (*Keletre nyílik Bécs kapuja: Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918* című könyve egyidejűleg jelent meg és aratott sikert magyar és német nyelven) –, munkásságának éppilyen fontos részét képezi a komparatisztika történetének, részkérdéseinek vizsgálata is, belcértve az izmusok elemzését és a motívumkutatást egyaránt. Az utóbbi évek tanulmányai pedig visszakanyarodást is jelentenek tudományos pályája kezdeti, hangsúlyosan filozófiai érdeklődése felé.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársaként, osztályvezetőjeként elvitathatatlanul nagy szerepet játszott Vajda György Mihály a modern világirodalmi szemlélet és az elméleti kérdések iránti fogékonyság honi térnyerésében – oly módon is, hogy a nemzetközi tudományos élet legjelentősebb képviselőit hívta meg Magyarországra (hogy csak néhány nevet említsünk a legnagyobbak közül: Haskell M. Block, Ulrich Weisstein, Eva Kushner, Horst Frenz, Enzo Caramaschi), illetve jómaga is állandó résztvevője volt a nemzetközi kongresszusoknak, számos nyugat-európai és észak-amerikai egyetemen kérték fel vendégprofesszornak. A komparatisták jelentős seregszemléjeként tartjuk számon a budapesti AILC kongresszust (1976), amelynek egyik fő szervezője szintén Vajda György Mihály volt. Néhány évvel később pedig már a tekintélyes nemzetközi szervezet elnöki tisztjét látta el (1982–1985), ami nem pusztán szervező munkájának elismerését jelzi, hanem azt a szerkesztői tevékenységet is tekintetbe vették, amit az európai nyelveken írt irodalmak korszakkötetei érdekében tett.

A komparatisztika Vajda György Mihály tevékenységének köszönhetően lett egyetemen tanítható és tanítandó diszciplína – tanszékalapítóként nem pusztán a Szegedi Tudományegyetem, hanem a Bayreuthi Egyetem is sokat köszönhet neki. Szegeden már a hetvenes években megvalósította azt a doktoranduszképzési formát, ami majd csak negyedszázad múlva nyert polgárjogot egyetemi struktúráinkban. Kollégáival, tanítványai-

val igazi műhelyt alkotott és ettől nyugdíjba vonulása után sem szakadt el – tudására, meglátásaira számíthatott a Monarchia irodalmait vizsgáló kutatócsoport éppúgy, mint az interkulturalizmus milyenségéről töprengő kollégák. Ámulatba ejt tudományos horizontjának kiterjedése: nemcsak a marginális irodalmak szisztematizálása terén dolgozott ki alaptételeket, hanem rendkívül alapos filológiai vizsgálatokat végzett a Don Juan-motívum felbukkanásairól is, amire nemcsak irodalmárok, de zenészek is szívesen támaszkodnak.

Vajda György Mihály születésnapjához pusztán apró színfoltokat villant fel egy csodálatra méltó és egyben bátorítást is nyújtó gazdag tudományos pályából. Legyen szabad azonban kitérni pár szóval a tanáregyéniségre is: nem pusztán tudást, de emberi tartást, az alkotás megbecsülését is elleshettük tőle. Feledhetetlen élmény volt látni, amint az egyetemi katedrán, már jóval túl a nyolcvanon, az általa már nem tanított diákokhoz szólva pillanatok alatt visszafiatalodott és magával ragadta a hallgatóit. Erre a varázslatra szükségünk és igényünk van.

Kürtösi Katalin

A hetvenéves Fenyő István köszöntésére

Aki mostanság Fenyő Istvánnal, az MTA Irodalomtudományi Intézetének (társadalombiztosítási és nyugdíjintézeti, de nem szellemi értelemben) ny. tanácsadójával találkozni óhajt, leginkább a nemzeti bibliotéka, az Akadémiai Könyvtár és az alma mater, az Eötvös Könyvtár háromszögében teheti ezt meg, és láthatja, amint jól olvasható, általam mindig is irigylten szép kézírásával a hagyományos írólapokra jegyzetel: a centralistákról szóló monográfiájának második kötetén dolgozik. A kép szinte idilli – az irodalomtörténész és az ember idevezető hét évtizede azonban korántsem volt ilyen.

Az Eötvös Kollégium utolsó évfolyamainak, amelyekhez ő is tartozott, életútja igencsak szétágazott. A belső emigrációtól a kultúrpolitika vezető pozícióig találunk példákat. Az utóbbiakat betöltött akadémikusok, művelődéspolitikusok pályájára – tudománytörténeti értelemben – akár a „tragikus” jelző is illik: munkáikat újraolvasva nem a tehetség ereje csap meg vagy az elitképzés hozadéka nyűgöz le, hanem elszomorít a tapasztalat, ahogyan talentumuk, műértésük szinte bekezdésről bekezdésre alárendelődik az ideológia felvállalt követelménycinek. Hatásuk ezért gyakorlatilag – zuhanó idézettségük szemlélteti ezt – véget ért pályájukkal és az uralkodó ideológia letűnésével.

Hogy a most hetven esztendőes Fenyő István nem tartozik közéjük, annak ezúttal kizárólag szakmai okait firtatjuk. A haza és haladás, magyarság és egyetemesség, közösségi költészet és szolidaritás meghirdetett elveit, a „holnapra megforgatjuk az egész világot” hangulatát, a 48-as évforduló aktualizáló lendületét ő is osztotta, ám ehhez az elmúlt másfél évszázad magyar irodalmából más hagyományelemeket (is) keresett és talált, mint a kizárólagosnak hirdetett vonulat. Emberöltővel ezelőtti munkahipotézise szerint monográfiát tervezett a centralistákról (akkor még divat volt Eötvöst balról bírálni a Dózsa-regény forradalom-modellje miatt), a Nyugat mozgalmáról, és részt kért, kapott kora

irodalmának kritikai rostálásából olyan funkciókban, amelyeket kora biztosíthatott számára kiadói szerkesztőként, kulturális újságíróként, kritikusként az írott sajtóban és a rádióban. Bajza József redivivus gyanánt, hiszen saját korát 1957 után – mint nagyon sokan azok közül is, akik ezt ma tagadják – egy új reformkornak hitte és remélte, amiben a felsorolt értékek (zömüket kötetcímmé is emelte) újra elnyerik jelentőségüket. Vízválasztónak azt a tömör véleménymondást tekinthetjük, amit az 1976-os, Szerdahelyi István és Király István közötti, Révai József értékeléséről szóló vita kapcsán adott, és amely szerint Révai legfőbb tévedése volt, miszerint „nem ismerte fel, hogy demokrácia nélkül a szocializmus üres szólam marad.”

A szaktudós Fenyő Istvánnak megadatott a szintézis lehetősége. Kedves reformkori folyóiratairól fejezeteket írhatott a sajtótörténeti kézikönyv számára, a József Attila-díjas kritikus pedig elkészíthetett két kritikátörténeti kötetet is a nemzeti irodalom azon szakaszáról (az 1817 és 1830, illetve az 1830 és 1842 közötti évekről), amikor kialakultak és rögzültek az irodalmi gyakorlat normái, írott és íratlan szabályai. Olykor bizony a 20. századiaknál élesebb és kíméletlenebb hangnemből.

E sorok írója nem is titkolja némi elfogultságát, mert nem felejtethi 1977 júniusának azt a délelőttjét, amikor kandidátusi értekezését védte, és élvezhette a bírálóbizottság elnökének, Fenyő Istvánnak maradéktalan jóindulatát, segítőkészségét. Ma ugyanígy beszél a szakma fiataljairól, kézírataikról, amiket benyújtottak az általa sok szeretettel és utánjárással szerkesztett Irodalomtörténeti Füzetek számára. Első igazi filológiai tette, az Auroráról írott kismonográfia 1955-ben ugyanebben a sorozatban jelent meg. Boldogabb históriájú népeknél ez semmiség – nálunk akár jelkép is lehet. És persze készül a „reformkori Eötvös Kollégium”, a nagybölcsességű centralisták, a sokat csúfolt doktrínérek történetének második kötete is – a nagy példázat a magyar értelmiség (mindenkori?) terveiről, reményeiről és kudarcairól.

Jó egészséget, sok családi boldogságot, töretlen munkakedvet mindehhez, kedves Fenyő Tanár Úr!

Kerényi Ferenc

Kókay György hetvenéves

„Hová lépsz most, gondold meg, oh tudós...” avagy „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” Kedvem volna így kezdeni, Vörösmartytól elorzott szavakkal, egy képzeletbeli beszélgetést a hetven esztendőes Kókay Györggyel. Ha valaki, akkor ő tudna erről érdemlegeset mondani, higgadtan és tényszerűen, bölcs derűvel, egy csipetnyi sóval fűszerezve, ahogy szokta volt annak idején, amikor még szerda délelőttönként Tarnai Andor intézeti szobájában, a kopott asztalok és leemelhető székkarfiák meghitt világában folyt az eszmecsere életről és irodalomról, múltról és jelenről, szakmáról és politikáról, de főleg és mindenekelőtt: *könyvekről*. Elsárgult hajdaniakról és nyomdászágú frissekről, megjelentekről és megírandókról, készülőkéről és megálmodottakról.

Aki csak azt tudja Kókay tanár úrról, hogy irodalomtörténész, a 18. század magyar irodalmának, ezen belül is a felvilágosodás korának, még közelebbről Bessenyei György munkásságának tudós kutatója, az nem téved ugyan, de nem ismeri őt igazán. Mindezekkel mások is foglalkoztak, foglalkoznak. Az a szemlélet és módszer azonban, amellyel ő közelíti meg a vizsgált korszak szellemi és irodalmi életét, személyes és egyedi: kutatói életművét félreérthetetlenül meghatározza és megkülönbözteti. Elsősorban nem művekkel és alkotókkal, hanem *könyvekkel és kiadványokkal* (újságokkal, folyóiratokkal) foglalkozik, ezek titkait igyekszik tényszerűen, minél pontosabban és teljesebben feltárni, művelődés- és társadalomtörténeti szerepüket, hatásukat felmérni. Szűkebben körülhatárolt szakterülete a *könyv- és sajtótörténet*, valamint a *könyvészet* (bibliográfia).

Mire a köszöntést hordozó folyóiratszám megjelenik, az ünnepelt már a 71. születésnapján is túl jár, hiszen 1929. január 17-én látta meg a napvilágot egy budapesti szabómester családjában. Az erre alkalmas kézikönyvekből megtudható, hogy 1947–1951 között magyar–latin–könyvtár szakot végzett a Pázmány Péter, majd Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán. 1952-ben könyvtárosi diplomát szerzett, és rövid „népkönyvtári” működés után egészen 1963-ig az Országos Széchényi Könyvtárban teljesített szolgálatot. Tudományos érdeklődése már itt a későbbiekben kiteljesedő irányba fordult. 1963 és 1966 között ösztöndíjas aspiránsként készítette kandidátusi értekezését, amelyet azután 1968-ban sikeresen meg is védett *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei 1780–1795* címmel. 1966-ban lett az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, és azóta folyamatosan itt dolgozik. 1976-ban tudományos főmunkatárs lett. 1984-ben átvette a Bibliográfiai osztály vezetését, 1997 és 1999 között pedig a 18. századi osztályt is ő irányította. (Egyes – kétes hitelű – dokumentumok szerint ma már nyugdíjas, de a jelek ennek örömdetesesen ellentmondanak.)

Kókay György személyiségében, munkásságában nincs semmi harsány és kirívó, alakját nem övezik legendák. Ő csak *dolgozik*. Halkan, szerényen, tempósan, gondosan és elmélyülten. Kapkodni, sietni, idegeskedni senki sem látta. Szakmai felkészültségéről, szorgalmáról és munkabírásról, adatainak megbízhatóságáról, rendszerező és szerkesztő képességéről nem szavai, hanem az asztalra tett munkái: könyvei, tanulmányai, szövegkiadásai tanúskodnak. Sokszor még a neve is elsikkad, háttérben marad: nem mindenkit érdekel, ki dolgozott éveken, évtizedeken keresztül Bessenyei György műveinek kritikai kiadásán (Tarnai Andorral és Bíró Ferencsel együtt), *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* egymást érő vaskos kötetén, vagy hogy ki szerkeszti 1972 óta folyamatosan a Magyar Könyvszemle évfolyamait.

Igaz, saját tudományos publikációi önmagukban is kiemelkedő helyet biztosítanak számára a magyar irodalomtudomány történetében. Hogy csak a legjelentősebbeket említem: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei 1780–1795* (1970), *A magyar sajtó története 1705–1848* (1979), *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában* (1983), *Geschichte des Buchhandels in Ungarn* (Wiesbaden, 1990), illetve ugyanez magyarul: *A könyvkereskedelem Magyarországon* (1997). Munkásságának két alappillére a forrásfeltárás és a történeti összegezés. Mindkét vonatkozásban példa értékű 1991-ben, *A magyarországi könyvkereskedelem története* címmel megvédett nagydoktori értekezé-

se, melyben a kézzel írott, majd a nyomtatott könyvek magyarországi elterjedésének útját tárja fel a kolostori könyvtáraktól Mátyás király nevezetes gyűjteményén keresztül a 19–20. század üzleti vállalkozásban terített könyvkínálatáig. A nagy témák mellett azonban feltűnnek a Kókay-életműben más színek is: Jókai-kiadások sajtó alá rendezése, szöveggyűjtemények (válogatás a Magyar Hirmondó cikkeiből, 1981; *Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, 1978; *Levelek a magyar sajtóról 1780–1848*, 1990) valamint érdekes résztémákat felvillantó dolgozatok, például Bessenyei „áttéréséről”, Napóleon proklamációjáról vagy éppen Lodovico Muratori „reformkatolikus” teológiai nézeteiről.

Mondanom sem kell, hogy Kókay György nemcsak az intézetben szokásos családias megszólítás szerint „tanár úr”, hanem valóban tanít: sajtótörténetet az ELTE Könyvtártudományi Tanszékén, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a székesfehérvári és a szombathelyi Tanárképző Főiskolán. 1987 óta címzetes egyetemi docens. Előadásokat tart itthon és külföldön, magyar és német nyelven. A tudományos közéletben is tevékenyen részt vesz mint az MTA Sajtótörténeti Munkabizottságának elnöke, a Könyvtörténeti Munkabizottság, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és 1996-tól kezdve az Irodalomtudományi Bizottság tagja.

1954-ben házasodott, két felnőtt gyermeke van. A szélesebb, nem csupán szakmabeli nyilvánosság elé egyszer lépett. 1994-ben, 65. születésnapja alkalmából állami kitüntetést kapott: a Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét. Nemigen emlegette: nem az az ember, aki szereti, ha ünneplik. Mégis, a kerek évfordulón, ha kissé késve is, hadd köszöntse most Kókay Györgyöt, a kollégát, a tudós kutatót, tanárt, lapszerkesztőt az írásainak gyakran helyet adó Itk szerkesztőgárdája és olvasóközönsége! Isten éltesse sokáig, erőben, egészségben!

Kecskés András

Szili József hetvenéves

Vallomással kezdem: egyetemi hallgatóként az ő nevét ismertem meg elsőként az Elméleti Osztály tagjai közül. A Helikon 1965-ös évfolyamában jelent meg *A szocialista művészet néhány általános formai jelensége és az elidegenedés leküzdése* című dolgozata. A kor pártos szellemében az elidegenedéssel nem volt elegendő teoretikusan szembenézni, hanem még le is kellett „küzdeni” – ahogy azt a tanulmány már a címevel is félreérthetetlené tette. Ám nagy megrökönydésemmre a szerző nem annyira az elidegenedést próbálta leküzdíteni, mint inkább a legfőbb vitapartnerének tekintett Lukács György kirekesztő szemléletét. Védelmébe vette a művészetnek Lukács által lebecsült vonulatát, amelyet – mint megtudtam – a „térbeli forma” jellemez elsősorban. Bár nem egészen tudtam, hogy mire kell gondolni, valamelyest útba igazított, hogy Semprun regényc, *A nagy utazás* szerepelt reprezentatív példaként. Sőt a kitűnő regény egyenesen a joyce-i módszer pozitív változatának minősült, amiből persze az is következett, hogy az *Ulysses* sem lehet az ördögtől való. Akkoriban írtam szakdolgozatomat a művészi elidegenedésről, éppen Lukács György esztétikai főmű-

véből kiindulva. Az *Ulysses*ről nem volt határozott véleményem, viszont szerettem *A nagy utazást*, így hát a tanulmány nem kis fejtörést okozott. Nem tudhattam, hogy Szili József a polgári dekadencia hatása alá került – hiszen nem átalította lefordítani (még hozzá az ötvenes években) T. S. Eliot *The Waste Land*-jét, de ez csak napjainkban lepleződött le, amikor a fordítás megjelent a Kappanyos András által válogatott *Angol költők antológiájában* (2000).

1968-ban kerültem az Elméleti Osztályra, éppen mikor az a legválságosabb időszakát élte fennállása óta. Az osztályt eredetileg az a (kultur)politikai intenció hívta életre, hogy marxista védőpajzsot emeljen Lukács György állítólagos revizionista kártevésével szemben. Az itt tevékenykedő munkatársak lelkesen láttak neki a megtisztelő feladatnak, de – a hivatalos állásponttól meglehetősen elkanyarodva – úgy védtek meg a realizmust, hogy annak fogalmába még az avantgárd is belefért. Időközben Lukácsot visszazárták az MSZMP-be, s az Elméleti Osztály megszűnése bizonyosnak látszott. Ebben a siralomházi hangulatban Nyíró Lajos mellett Szili József tartotta a lelket a többiekben. Az ő akkori teljesítményét is csak a (ma induló generáció számára talán felfoghatatlan) korabeli kontextusban lehet értelmezni. Igazi *feladatteljesítő* volt (az én szememben ez föltétlenül pozitívum): ha például a művészi visszatükrözésről kellett írnia, hát arról írt, de úgy, hogy Lukács koncepciójával szemben megpróbálta kijátszani Caudwellét (*A művészi visszatükrözés szerkezete: A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*, 1981). Tulajdonképpen az is rendíthetetlen, sztoikus attitűdjét, katasztrófaelhárító képességét bizonyítja, ahogy átvette Nyíró Lajostól az irodalomelméleti kézikönyv szerkesztését – azok után, hogy az egy évtized alatt nem készült el és úgy nézett ki, hogy sohasem fog elkészülni. Szili József zseniális ötlettel állt elő: kinyilvánította, hogy nincs szükség átfogó kézikönyvre; ekkor az összes érdekelt társszerző megkönnyebbülten sóhajtott fel, s pillanatok alatt elkészült *A strukturalizmus után* című kézikönyv (1992).

A rendszerváltás kevés embert szabadított fel Szili József nemzedékében oly mértékben, mint őt. Végre utat engedhetett eredendő dekonstruktivista hajlamainak. A történetiség időbeli, lineáris fogalmával szemben most már a történelmet is problémák köre szerveződő, mondhatnám, „térbeli forma”-ként értelmezte, melyben az egymáshoz kapcsolódó gondolatok teremtenek valódi folytonosságot. Előbb általános szinten fogalmazta meg ezt (*Az irodalomfogalmak rendszere*, 1993), később konkrétabban, mindenekelőtt a 19. századi irodalmat elemző tanulmányaiban („*Légy, ha bírsz, te »világköltő«...*”: *A magyar líra a XIX. század második felében*, 1998). Míg Németh G. Béla kényszeredett klasszikusnak, szkeptikusan konstruktivista gondolkodónak állította be Arany Jánost, Dávidházi Péter pedig a „magyar strukturalizmus atyját” üdvözölte benne, addig Szili József a költő formaművészetében rejlő játékosságot emelte ki, mintegy dekonstruktív-posztmodern jelenségként mutatva fel Aranyt (*Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernisége*, 1996). A hajdani feladatteljesítő szigorúan fegyelmezett attitűdjét levette alakította ki az elmúlt évtizedben a maga autonóm, nemcsak problémavállaló, hanem egyúttal problémafelvető magatartását. A stílusa is megváltozott. „Van valami, ami nem tetszik nekem Goethe *Faust*-jában – olvasható például *Az ember tragédiájáról* írt tanulmányában. – Éppenséggel az, hogy annyira *goethés*. Kendőzetlenül. Túlcsiszolt? Túl tökéletes? Minuciózusan grandió-

zus? Mint a weimari paloták: nincs kissé alacsonyan a firmamentum?” Abban viszont – szerencsére – folytonosnak mondható pályája, hogy nagy kedvvel ülteti át magyarra az irodalomelméleti alapműveket: ahogy korábban Wellek–Warren örökzöldjét (*Az irodalom elmélete*, 1972), utóbb Northrop Frye nagyszerű esszékötetét (*A kritika anatómiája*, 1998).

Veres András

Intézeti hírek

(1999. január 1.–december 31.)

Január 6-án a franciaországi CNRS Humanizmuskutató Központjának munkatársai tartottak előadást az Irodalomtudományi Intézetben (Jean-François Maillard: *Imprimeurs et érudits dans la première moitié du 16e siècle*; Catherine Magnien: *Etienne Pasquier et ses éditeurs*).

*

Március 10-én Martin Warnke adott elő az Irodalomtudományi Intézetben (*Figuren: Auf den Spuren eines literaturtheoretischen Begriffs bei Dürer*).

*

*

A január 21–22-én Párizsban ülésezett *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France* című konferencián Ács Pál tartott előadást *L'Italie et la Hongrie* címmel.

A Vajda György Mihály 85. születésnapja alkalmából március 18-án Szegeden megrendezett *A kultúraköziség dilemmái* című konferencián Szörényi László adott elő *Severini János polivalens nemzeti tudata* címmel.

*

*

Az Irodalomtudományi Intézet Martin-kó András-díját január 30-án Tarnói László vehette át *Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján* című tanulmányaért (ItK, 1997, 235–246).

A március 23-án Milanóban megrendezett *Cavaglia-ülésszakon* Sárközy Péter adott elő.

*

*

A február 3–4-én Debrecenben ülésezett *Deuxièmes journées d'études françaises* című konferencián Karafiáth Judit ismertette *Jeux surréalistes* című előadását.

Italia ed Ungheria dagli anni trenta agli anni ottanta címmel megjelentek az 1993 októberében az MTA Irodalomtudományi Intézete és a velencei Fondazione Giorgio Cini által Budapesten rendezett konferencia előadásai. A tanulmánykötetnek a Római Magyar Akadémián március

24-én megtartott könyvbemutatóján Bodnár György, Sárközy Péter és Szörényi László adott elő.

*

Az április 2–4-én a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben sorra került *Barocke Erzählsammlungen* című konferencián Tüskés Gábor adott elő *Das erste Mirakelbuch von Maria Thall (1661) und seine Wirkungsgeschichte* címmel.

*

Az április 7-én az MTA Irodalomtudományi Intézetében megtartott *Northrop Frye-konferencián* Szili József adott elő *A kritika anatómiája* címmel.

*

Az április 13-án Sopronban megrendezett *Rát Mátyás-émlékkonferencián* Kókay György tartott előadást *Rát Mátyás, a magyar nyelvű újságírás megindítója* címmel.

*

Az április 24–26-án Miskolcon ülésezett *Kassák Lajos* című konferencián Bónus Tibor *Avantgárd és önéletrajz (Kassák: A ló meghal...)*; Ferenczi László *A kronológia problémái*; Kappányos András *Tréfa, szatíra, irónia és az avantgárd* és Tverdota György *Kassák avantgárdja, a harmincas évekből visszatekintve* című előadása hangzott el.

*

Április 28-án Giorgio Patrizi, a római La Sapienza Egyetem professzora tartott előadást az Irodalomtudományi Intézetben *Rinascimenti e cultura della modernità: Problemi di periodizzazione e di categorie interpretative della cultura italiana tra Quattro e Cinquecento* címmel.

*

Április 29-én Edinburghben Ács Pál tartott előadást *Central European Renaissance Intellectuals as Sultan's Interpreters in 16th Century* címmel.

*

A május 5–7-én a csehországi Strakoniceben a *F. L. Čelakovský* születésének bicentenáriuma emlékező tudományos tanácskozáson Berkes Tamás *Kisfaludy a Čelakovský* című előadása hangzott el.

*

A május 12-én Veszprémben sorra került *A Monarchia az irodalomban – az irodalom a Monarchiában* című tudományos tanácskozáson Császtvay Tünde *Éhes költő a „Veszprém”-mel álmodik: Az Új Nemzedék egyik próbálkozása az 1870-es évek második felében* című előadásával szerepelt.

*

A május 24–27-én Vilniusban megtartott *Comparative Literature Today: Theory and Practice* című konferenciának Kappányos András volt az egyik előadója (*Forms of Irony: Modern and Postmodern*).

*

Május 26–29. között *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete* címmel rendezett konferenciát az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékeivel közösen. Az intézet munkatársai közül Ács Pál *Ne paráználkodjál!*; Bartók István *Vita a nők ember-voltáról a 16. században*; Bene Sándor *Prostitúció és politika – Bethlen Miklós Velencében*; Németh S. Katalin *De osculis: A csók mint téma a 16–17. század magyar költészetében*; Szörényi László pedig *Szexualitás és erotika 18. századi gyóntatási kézikönyvekben* címmel adott elő.

*

A május 28-án Pécsen *Az első magyar nyilvános könyvtár megalakulásának 225. évfordulójára* rendezett konferencián Kókay György ismertette *A könyvtárak és a magyar művelődés a 18. század második felében* című előadását.

*

Június 5-én Párizsban Szörényi László részt vett a FISIER éves ülésén.

*

A Magyar Írószövetség által szervezett tokaji írótáborban június 17-én Szörényi László adott elő *Élő irodalom és irodalmi hagyomány* címmel.

*

A június 19–22. között a milánói Istituto di Studi Umanistici Francesco Petrarca által Pienzában megrendezett *Rapporti e scambi tra l'Umanesimo italiano e l'Umanesimo europeo* című tudományos tanácskozáson Pajorin Klára *Silvio Piccolomini ed i primi umanisti ungheresi* című előadásával szerepelt.

*

A június 24–26-án a hollandiai Wasseenaarban megtartott *Seminar of Early Modern Dutch–Hungarian Relations* című konferencián Ács Pál mondta el *Hungarian Friends of Erasmus in the Sixteenth Century and Today*, Jankovics József pedig *Let's Make a Little Holland of Transylvania: The Netherlands as seen by Hungarian Students* című előadását.

*

A július 18–23-án Yorkban sorra került *Sixth International Milton Synposion* alkalmával Dávidházi Péter tartotta meg *Milton and the Vindictive Tradition in Hungarian Literature* című előadását.

*

A Nemzetközi XVIII. Századi Társaság július 24–augusztus 2. között Dublinban megrendezett tanácskozásán Sárközy Péter szólalt fel *Az árkádikus kultúra Kelet-Közép-Európában* című előadásával.

*

A Petőfi-emlékhelyek július 30-án Segesvárott megrendezésre került XV. Találkozójának Kerényi Ferenc volt az egyik

előadója: *Mitosz és valóság: Petőfi-képünk és a legendák.*

*

Az augusztus 8-án a romániai Szovátán sorra került *Határon: Párbeszéd az ezredvég magyar irodalmáról és irodalomtudományáról* című tudományos tanácskozáson Odorics Ferenc adott elő (*A megértés alakzatai – az értelmezés trópusai*).

*

A Nemzetközi XVIII. Századi Társaság augusztus 8–10. között Nápolyban megtartott tanácskozásán Sárközy Péter szólalt fel *Az olasz felvilágosodás eszméinek jelentkezése Magyarországon* című előadásával.

*

Az augusztus 10–14-én Münchenben megrendezett *Internationaler Emblemkongress* előadója volt Tüskés Gábor (*Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs*).

*

A Hajnal István Kör konferenciáján, augusztus 27-én, Miskolcon Völgyesi Orsolya volt az egyik előadó: *Családtörténet, politikai történet, mikrotörténelem* (Novák Antal).

*

Az augusztus 27–29. között a nagyszalontai Csonka-toronyban működő Arany János Múzeum centenáriuma alkalmából rendezett *Arany János és Arany László*

emlékezete című konferencián Dávidházi Péter „*Lassabban e kitagadással*”: Arany János és a nyelv idegen csemetéi; Korompay H. János Arany László zárójelei: Arany János levelezésének textológiájához; Kecskés András *A magyar verselés alapfogalmai Arany János és Arany László verselméletében*; Szörényi László pedig *Néhány meggondolás a Buda halálához* című előadásával vett részt.

*

Szeptember 3-án Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothek magyar kiállítási sának megnyitóján Németh S. Katalin tartott előadást (*Ungarn im Spiegel Europas*). Ugyane kiállítás záróünnepén, december 3-án Szörényi László adott elő.

*

Szeptember 20–21-én Szörényi László és Gránicz István Moszkvában tárgyalt az Orosz Tudományos Akadémia Gorkij Intézetének és Szlavisztikai Intézetének vezetőivel az MTA Irodalomtudományi Intézetével való együttműködésről.

*

A Móra Ferenc születésének 120. évfordulója alkalmából szeptember 23-án megrendezett kiskunfélegyházi tanácskozáson Császtvay Tünde *Móra Ferenc és a petőfisták Gyulai-afférja* című előadásával vett részt.

*

A szeptember 28–30-án Pozsonyban megtartott *Avantgárd-konferencián* Karafi-

áth Judit szólalt fel *Le mouvement surréaliste et le culte du mouvement* című előadásával.

*

Az október 14–17. között az MTA Irodalomtudományi Intézete és a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek közös szervezésében Miskolcon ülésezett *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance* című tanácskozáson Ács Pál olvasta fel *Thou shall not comit adultery! The Metaphor of Adultery Fornication as Applied in the Literature of the Reformation* című előadását; Kőszeghy Péter pedig *Az első magyar nyelvű verses szerelmi regény: a Theagenes és Chariclia* címmel adott elő.

*

Az október 18–19-én Miskolcon sorra került *Politika és irodalom* című tudományos tanácskozáson Pajorin Klára olvasta fel *Enea Silvio politikai eszméi és az első magyar humanisták* című előadását.

*

Október 22–28. között Kecskeméti Gábor és Pajorin Klára a Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) párizsi szövegtörténeti kutatóintézetében (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Centre Félix Grat) a francia–magyar együttműködésben készülő nemzetközi humanizmus kori szövegtörténeti adattárról (*Europa Humanistica: Humanistes européens éditeurs de textes anciens*) folytatott megbeszélést.

*

Október 23-án Szörényi László részt vett Rómában az Istituto Storico per il Medio Evo által szervezett *Középkori történetírók enciklopédiája* című vállalkozás szerkesztőségi ülésén.

*

Az október 26-án Párizsban megrendezett *L'Existentialisme dans la philosophie et littérature françaises et hongroises* című kerekasztal-beszélgetés előadója volt Angyalosi Gergely és Tverdota György.

*

A *Bolyai-ösztöndíjasok* november 4-i budapesti konferenciáján Kappanyos András szólalt fel *Ismétlődés az avantgárdban* című előadásával.

*

A november 5–6-án Budapesten megrendezett *A forradalom után* című tudományos tanácskozáson Dávidházi Péter ismertette *Peragit tranquilla potestas Quae violenta nequit: Egy claudianusi mottó üzenete a szabadságharc után* című előadását.

*

A november 12–13-án Nyíregyházán megrendezett *Vetésforgó*-konferencián Gypay László *Profanizálódás és költészet Kölcsey irodalomfelfogásában* című előadása hangzott el.

*

A november 15-én Rómában megrendezett *Magyarok Olaszországban* című tudományos tanácskozáson Hafner Zoltán tartott előadást *A római magyar emigráció működése 1949–1989 között* címmel.

*

November 17-én Amedeo Quondam, a római La Sapienza Egyetem professzora tartott előadást az Intézetben *Problemi attuali delle ricerche sul Rinascimento* címmel.

*

November 18-án Goriziában Szörényi László adott elő az Istituto per gli Incontri Mitteleuropei a Párizs-környéki békékről szervezett konferenciáján.

*

A karlócai béke 300. évfordulója alkalmából november 18–19-én Zágrábban rendezett konferencián Bene Sándor adott elő *Rattkay György Illíria-felfogásáról*.

*

A november 25–28. között Budapesten megrendezett *Republic of Letters, Humanism, Humanities* című nemzetközi konferencián Ács Pál *Erasmus and the Beginnings of the Protestant Martyrology in Hungary*; Bene Sándor *Erasmus redivivus: Gregorio Leti on the Decline and Fall of the Humanist Model of the Public Sphere* és Kecskeméti Gábor *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Teaching Cicero in Hungary* című előadása hangzott el.

*

A december 3–4-én Párizsban sorra került *Le roman au tournant du siècle: Evolution du genre et histoire des idées* című tanácskozáson számos intézeti előadó szerepelt: Angyalosi Gergely: *Valeurs mises en doute, valeurs problématiques*; Bónus Tibor: *Multilinguisme théorique dans le roman – Proust, Krúdy, Kosztolányi*; Erdődy Edit: *Sur un roman oublié de Ferenc Molnár*; Karafiáth Judit: *Réveillez-vous! de Tibor Déry*; Tverdota György: *Le Calife-cigogne de Babiits: Interprétation psychologique ou mythologique?*

*

A december 10–11-én Kolozsvárott sorra került *Álmodóknk, Vörösmarty* című konferencián Gyapay László *Csongor és Tünde* című előadásával vett részt.

*

Az Irodalomtudományi Intézet és az Újvidéki Egyetem szervezésében december 14–15-én Budapesten megrendezett Nadas Péter-konferencián Angyalosi Gergely *Nadas és Bergman*, Erdődy Edit *Nadas Péter újabb kritikái*, Pomogáts Béla *Nadas Péter*, Tverdota György pedig *Körmondat és lassított felvétel* című előadásával vett részt.

*

A december 17-én Budapesten megtartott *A Mediterráneum, a törökök és Európa* című konferencián Sárközy Péter adott elő *A török az Árkádiában* címmel.

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2000
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Balassi Kiadó

Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Buda-
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Egy szám ára: 350 Ft

Előfizetési díj az 1999. évi számokra: 2100 Ft
a 2000. évi számokra: 2400 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

103e année – n° 5–6 1999

COMITE DE REDACTION	<i>Ács, Pál</i> : La destruction de Jérusalem (Péter Pázmány et Joseph Flavius)	551
László Szörényi directeur de la revue	<i>Nyilasy, Balázs</i> : Des courants différents dans la réception d'Arany au tournant du siècle	561
Gábor Kecskeméti rédacteur en chef	<i>Fried, István</i> : Chapitre inconnu d'un roman inconnu de Sándor Márai	584
Mihály Balázs	Bulletin	
Ferenc Bíró	<i>Gömöri, György</i> : De nouvelles données à la réception anglaise et hollandaise de Miklós Zrínyi	598
István Bitskey	<i>Alt, Krisztián</i> : <i>A vidám természetű poeta</i> (Le poète de nature gaie) et <i>Az én Poézisom természete</i> (La nature de ma Poésie) (La comparaison de deux poèmes de Csokonai)	606
Péter Dávidházi	<i>Fried, Ilona</i> : La mélodie de Fiume (Antonio Widmar dans la culture et dans la politique)	612
Edit Erdődy	Atelier	
Péter Kőszeghy	<i>Zemplényi, Ferenc</i> : L'apparition du recueil de poèmes en Europe (Esquisse)	626
Péter Kulcsár	<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : Les secrets de la composition de recueil de Bálint Balassi	635
György Tverdota	<i>Németh, S. Katalin</i> : <i>L'epicedium</i> de János Balassi	647
András Vizkelety	<i>Slaski, Jan</i> : Bálint Balassi et les Polonais	655
*	<i>Hargittay, Emil</i> : La traduction du <i>Campion</i> et le début de la carrière littéraire de Péter Pázmány	661
Tünde Császtvay rédacteur technique	<i>Bencze, Balázs</i> : Des allusions littéraires dans une correspondance privée de 1605	666
	Analyse	
	<i>Förizs, Gergely</i> : <i>A méh románca</i> (La romance de l'abeille) (La mal de vivre de János Arany)	671
	<i>Hajdu, Péter</i> : L'interaction métaphorique d'histoires (Kálmán Mikszáth: <i>Galamb a kalitkában</i> – Colombe dans la cage)	688
	Documents	
	<i>Bánfi, Szilvia</i> : Chanson chronique sur la bataille de Szikszó de 1577	711
	Revue	
	<i>Bencze, Imre</i> : Magyar István sárvári prédikátor élete és munkái (La vie et l'œuvre de I. M.) (<i>Keisz, Ágoston</i>)	727
	<i>Eötvös József könyvtára</i> (La bibliothèque de J. E.) (<i>Boronkai, Szabolcs</i>)	732
	<i>Bényei, Miklós</i> : Eötvös József könyvei és eszméi (Les livres et les idées de J. E.) (<i>Rózsafalvi, Zsuzsanna</i>)	734
REDACTION	<i>Dömötör, Ákos</i> : Hősök és vértanúk (Des héros et des martyres); <i>Tari, Lujza</i> : Magyarország nagy vitézség (« La Hongrie – grande vertue »); <i>Vajkai, Aurél</i> : 1848 emlékei a népi díszítőművészetben (Les souvenirs de 1848 dans l'art décoratif populaire) (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	737
H-1118 Budapest	<i>Kelemen, István</i> : Várad színésze (Le théâtre de Várad) (<i>Darvay Nagy, Adrienne</i>)	739
Ménesi út 11–13.	<i>Nagy Sz., Péter</i> : Hatvany Lajos (L. H.) (<i>Sánta, Gábor</i>)	743
Hongrie	<i>Ferencz, Győző</i> : A költészet mechanikája (Mécanique de la poésie) (<i>Petróczi, Éva</i>)	746
Internet:	Chronique	749
http://www.iti.mta.hu/~itk/		
Adresse électronique:		
itk@iti.mta.hu		

A2v:

Nimirum Diui (quibus hæc contraria multis
 Obstitit Hunniaci lausq; decusq; soli)
 Nicol! Comes Occidit & Turcæ Serenius ille cruenti
 Serinensis, An Fernicies, sanguis Martie Slaue tuus
 mo 67. Nullus & est claris Matthias magnus in armis,
 Matthias, Io= Nullus & Hunniades: Omnia victa iacent
 annis Hunnia= Quorquor erant, patriæ qui vel sufferre ruinam
 dis filius, Rex Vel poterant hostem sternere cæde ferum,
 Vngariæ, Nubila nox omnes densis circumdedit vmbis,
 D. Nec nisi iam vacuus puluis & vmbra iacenta,
 Ioânes Balas= Solus adhuc Balasi, patriæ fiducia gentis
 si, Francisci Fi Solus adhuc Hunni nobile sydus erat.
 lius. Isq; etiam lætho nuper correptus acerbo
 Occidit, & miseram morte reliquit humum.

A3r:

Vixisses Balasi, nec adhuc crudelibus vmbis
 Eisses Elysi missus in arua soli,
 Non ira læuaret Mahometi cultor, & oris
 Ad nomen saltem cederet ille tuis.
 Occidis, & tecum spes, proh dolor, occidit vna,
 Et iacet Hunniadum semisepulta salus.
 Iam fera vicinis Pannonia Regibus omnis
 Occidit, & primum perdidit orba decus.
 Nil est quod sperent Hunni, Cinis ater & vmbra
 Iam nunc sunt humiles trux vbi Pannon erat.

A3v:

Aonias coluit Musas, harumq; ministros,
 Et doctos patrio fuit amore viros.
 Consilio sapiens prudenti cuncta regebat,
 Consilijs Pylio par erat ille seni.
 Regibus hinc ideo toro gratissimus æuo
 Exitit, & summo vectus amore fuit.
 Sed neque fortunam semper cognouit eandem,
 Sensit iratæ sæpius arma Deæ:

Balassi János epicédiumának újonnan előkerült sorai (lásd a 648. lapot)

